İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TÜRK DEVRİMİ VE DEVRİM MİMARLIĞI EVRENSELLİK TEMELİNDE BİR ARAŞTIRMA

DOKTORA TEZİ

Y. Mim. A. Meltem BASLO

Anabilim Dalı : MİMARLIK

Programı : BİNA BİLGİSİ

MART 2008

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TÜRK DEVRİMİ VE DEVRİM MİMARLIĞI EVRENSELLİK TEMELİNDE BİR ARAŞTIRMA

DOKTORA TEZİ

Y. Mim. A. Meltem BASLO
(502992401)

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 5 Şubat 2007
Tezin Savunulduğu Tarih : 12 Mart 2008

Tez Danışmanı :	**Prof.Dr. Ferhan YÜREKLİ**
Diğer Jüri Üyeleri	**Prof.Dr. Filiz ÖZER (İ.T.Ü.)**
	Prof.Dr. Fatih GORBON (M.S.G.S.Ü.)
	Prof.Dr. Gülsün SAĞLAMER (İ.T.Ü.)
	Prof.Dr. İlgi Yüce AŞKUN (M.S.G.S.Ü.)

Mart 2008

ÖNSÖZ

Bu çalışma doktora ders döneminde yazılan bir makaleden kaynaklanmaktadır. Dönem sonu ödevi olarak hazırlanan çalışmada Türk Devrimi ve devrim mimarlığı konu edilmekte; son yirmi yıl içinde erken dönem Türk mimarlığına yöneltilen eleştirilere yanıt aranmaktaydı. Bu makalenin bir teze dönüşebileceğini hem dersin hocası hem de tez danışmanım olan Prof. Dr. Ferhan Yürekli fark etmiştir.

Devrim mimarlığı araştırmasında evrensellik kavramı yeni bir bakış açısı getirmiş, çalışmanın gidişini değiştirmiştir. Bu noktadan sonra evrensellik ve onunla bağlantılı olarak Aydınlanma Devri çalışmanın iskeletini oluşturmuştur.

Doktora çalışmam sırasında yardımları için Prof. Dr. Filiz ÖZER ile Prof. Dr. Fatih GORBON'a; tezin ortaya çıkması, yoluna girmesi ve sonuçlanmasında değerli görüşleri için tez danışmanım Prof. Dr. Ferhan YÜREKLİ'ye; destek ve anlayışları için aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Şubat 2007 **A. Meltem BASLO**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ii
TABLO LİSTESİ v
ŞEKİL LİSTESİ vi
ÖZET vii
SUMMARY ix

1. GİRİŞ 1
1.1 Türk Devrimi ve Devrim Mimarlığına Farklı Bir Bakış 1
1.2 Çalışmanın Amacı, Kapsam ve Yöntemi 5

2. EVRENSELLİK KAVRAMI 7
2.1. Evrenselliği Tanımlamak 7
2.1.1. Evrensel, Evrensellik, Evrenselcilik Kavramları 7
2.1.2. Batı Uygarlığında Evrensellik İdealinin Tarih Boyunca Gelişimi 12
2.2. Evrenselliği Tanımlayan İki Dönem 19
2.2.1. Aydınlanma ve Evrensellik 19
2.2.1.1. Aydınlanma Devri'nin Özneleri: Aydınların Ortaya Çıkışı 20
2.2.1.2. Aydınlanma Devri'nin Nesneleri: Burjuvazinin Oluşumu 30
2.2.1.3. Aydınlanma Devri 33
2.2.1.4. Aydınlanma Devri'nin Özellikleri 44
2.2.2. Modernizm ve Evrensellik 67
2.2.2.1. Sanayi Devrimi 69
2.2.2.2. Modernizm 70
2.3. Düşünce, Eylem ve Üründe Evrensellik: Bir Ölçüt Araştırması 81
2.3.1. Aydınlanma Devri'nin Evrensellik Ölçütüne Etkisi 82
2.3.2. Modernizmin Evrensellik Ölçütüne Etkisi 84

3. EVRENSELLİK ÖLÇÜTÜ PERSPEKTİFİNDEN BATI UYGARLIĞI 87
3.1. Aydınlanma Ülkeleri 87
3.1.1. Düşünce ve Eylem Alanlarında Aydınlanma Ülkeleri 87
3.1.1.1. Aydınlanma Devri 87
3.1.1.2. Modernizm 95
3.1.2. Mimari Ürün Alanında Aydınlanma Ülkeleri 97
3.1.2.1. Aydınlanma Öncesi Mimarlık 97
3.1.2.2. Aydınlanma Devri 97
3.2 Geç Aydınlanma Ülkeleri: Düşünce ve Eylem Alanında Gelişmeler 123
3.2.1. Aydınlanma Devri 123
3.2.2. Modernizm 127

4. EVRENSELLİK ÖLÇÜTÜ PERSPEKTİFİNDEN TÜRK DEVRİMİ 128
4.1. Düşünce ve Eylem Alanlarında Türk Devrimi Analizi 128
4.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda İyileştirme Çabaları 129
4.1.2. Aydınlanma ve Türk Devrimi 131

4.1.2. Modernizm ve Türk Devrimi 141

4.2. Mimari Ürün Alanında Türk Devrimi Analizi 145
4.2.1. Aydınlanma Öncesi Mimarlık 145
4.2.2. Aydınlanma ve Türk Devrim Mimarlığı 149
4.2.3. Modernizm ve Türk Devrim Mimarlığı 163

5. SONUÇ 182

KAYNAKLAR 186

ÖZGEÇMİŞ 190

TABLO LİSTESİ

		Sayfa No.
Tablo 2.1	Evrensellik kavramı ve kavramsal ilişkileri	82
Tablo 2.2	Evrensellik ölçütü	83

ŞEKİL LİSTESİ

		Sayfa No.
Şekil 3.1	Louvre-Tuileries arasında yol ve meydan düzenlemesi, 1790	102
Şekil 3.2	Père Lachaise Mezarlığı, 1812	104
Şekil 3.3	Chaux Tuzlası, Ledoux	104
Şekil 3.4	Meclis projesi, Boullée	106
Şekil 3.5	Bastille Meydanı'nda festival pavyonu, 1790	106
Şekil 3.6	Père Lachaise Mezarlığı, 1812	108
Şekil 3.7	Coliseum – Circus projesi, Boullée	108
Şekil 3.8	Guinguettes – Halk Tiyatroları, Ledoux	108
Şekil 3.9	Chaux Tuzlası oduncuların evi, Ledoux	109
Şekil 3.10	Chaux Tuzlası Demir döküm atölyesi, Ledoux	110
Şekil 3.11	Loüe Irmağı bekçilerinin evi, Ledoux	110
Şekil 3.12	Besançon Tiyatrosu, Ledoux	111
Şekil 3.13	Egemenin Konutu, Boullée	115
Şekil 3.14	Kütüphane, Boullée	116
Şekil 3.15	Chaux Tuzlası planı, Ledoux	119
Şekil 3.16	Belediye binası, Boullée	120
Şekil 3.17	Newton Anıt Mezarı, Boullée	121
Şekil 3.18	Chaux Tuzlası fıçı imalathanesi, Ledoux	121
Şekil 3.19	Besançon Tiyatrosu, Ledoux	122
Şekil 4.1	Sirkeci Merkez Postanesi, Vedat Bey, 1909	147
Şekil 4.2	Birinci Meclis binası, İsmail Hasif Bey, 1915	148
Şekil 4.3	İkinci Meclis Binası, Vedat Tek	148
Şekil 4.4	Ankara İmar Planı, Jansen, 1932	151
Şekil 4.5	Lörcher Planı, 1925	152
Şekil 4.6	Lörcher planında meydan-yol kurgusu	153
Şekil 4.7	Ankara Yönetim kaması, Lörcher	154
Şekil 4.8	Lörcher planında Jansen müdahalesiyle oluşan çarpılma	155
Şekil 4.9	Düzenlemiş bulvarlar, Ankara	157
Şekil 4.10	Ankara'da park ve yol düzenlemesi	158
Şekil 4.11	Adalet Bakanlığı, 1936-1939	160
Şekil 4.12	İsmet Paşa Kız Enstitüsü, Egli, 1930	161
Şekil 4.13	Anıtkabir, 1944-1953, Onat/Arda	162
Şekil 4.14	Anıtkabir yarışmasına gönderilen yerli projeler	163
Şekil 4.15	Kömür İşletmeleri'nde okuldan detay	173
Şekil 4.16	Kömür İşletmeleri'nde Ekonoma	174
Şekil 4.17	Kömür İşletmeleri'nde yönetici evi	175
Şekil 4.18	Sümerbank Yerleşkeleri	177
Şekil 4.19	Çankaya'da ev, Seyfi Arkan	179

TÜRK DEVRİMİ VE DEVRİM MİMARLIĞI
EVRENSELLİK TEMELİNDE BİR ARAŞTIRMA

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Türk Devrimi ve devrim mimarlığını dünya tarihi içinde evrensellik bakış açısıyla yeniden değerlendirmektir. Bu değerlendirmede; evrensellik kavramı, Türk devrimi – Aydınlanma devri – Fransız Devrimi karşılaştırması ve mimari araştırma alanı olarak da Paris ve Ankara kentleri ele alınmıştır.

Mimarlık tarihi çalışmalarında Türk Devrimi ve devrim mimarlığı konu edilince alışılagelmiş bir tarihsel sıralamaya gidilir. Buna göre Osmanlı devri ve devamındaki Türk mimarlığı, XVIII. yüzyılda Barok, Rokoko, Ampir, XIX. yüzyılda seçmeci-canlandırmacı, yüzyılın sonu ve XX. yüzyıl başında I. Ulusal Mimarlık, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Batıcı-kübik-modern ve yüzyılın ortalarında da II. Ulusal Mimarlık olarak özetlenmiştir. Bu tarihsel sıralama yapılırken Batı uygarlığındaki tarihsel gelişim ile paralellik kurulmaya çalışılmış; düşünsel ve toplumsal gelişim göz önünde tutulmak istenmiştir. Ancak, burada atlanan bir nokta vardır: düşünsel ve toplumsal altyapının aslında Osmanlı ve Türk gelişimine uymadığı gözardı edilmektedir.

Türk Devrimi ve devrim mimarlığını zaman skalasından bakarak Avrupa'daki gelişmelerle değerlendirmek yanlış sonuçlara götürmektedir. Bu bakış açısı Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyıldaki iyileştirme çabalarını Aydınlanma olarak nitelerken Türk Devrimi'ni de temeli olmayan bir modernleşme projesine oturtmaktadır. Zaman skalasının böyle bir karşılaştırmada uygulanamayacağı, uygarlık yolunun başlangıcını hazırlayan matbaa örneğinden ortaya çıkmaktadır. Avrupa ülkeleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında matbaanın kullanıma geçmesi açısından ikiyüzelli yıllık bir fark vardır. Bu durum zaman skalasındaki faz kaymasını da ortaya koymaktadır.

Oysa ki, evrensellik perspektifinden yapılacak bir yaklaşım, sadece Türk Devrimi ve devrim mimarlığını doğru değerlendirmekle kalmamakta; aynı zamanda kıyaslamalı olarak Osmanlı mimarlığını da tarih içindeki yerine oturtmaktadır. Evrensellik değerinden çıkartılan ölçüt, mimarlığın arka planının da incelenmesine olanak vermekte; mimari ürünü biçemin ötesinde değerlendirmeye de imkan tanımaktadır. Evrensellik değeri daha önceki çağlarda da çeşitli bağlamlarda tanımlanmıştır ancak Aydınlanma Devri evrenselliğe "tam bağımsızlık" anlamını vermiştir. Bu anlam "evrensel insan" ve "evrensel bilim" boyutlarında kendi göstermektedir. Aydınlanma bağımsızlık yolunda insanın ilerlemesi için mücadele etmiştir. Bu mücadele üç ana dogma ile hesaplaşma çerçevesinde gerçekleşmiştir: Monarşi – Kurumlaşmış din – Metafizik. Bu çalışmada, aydınlanma'nın bu dogmalarla mücadele çerçevesinde tanımladığı evrensellik bir ölçüt olarak devrim mekanlarını değerlendirmekte kullanılmıştır.

XVIII. yüzyıl Fransız devrim mekanı Paris ile XX. yüzyıl Türk devrim mekanı Ankara evrensellik ölçütüyle incelendiğinde; iki devrim de Monarşi dogması ile mücadele etmiş, her

iki devrim de yeni bir başkent kurmak isterken sadece Türk Devrimi bunu başarmıştır. İki devrim de monarşiyi yıkarak cumhuriyeti kurmuş, iki kentte de yönetsel ve hukuksal binalar inşa edilmiştir. Halkın özgürlüğünü ve ilerlemesini hedef alan bu iki devrim, mimarlık alanında da halk için tasarıma yönelmiştir. Her iki devrim de kendi değer ve kavramlarını kentsel mekana mimarlık üzerinden yansıtmışlardır. Fransız ve Türk devrim mimarlıkları, geleneği ve taklidi reddetmişler, tasarımda aklı esas alarak kurumlaşmış din dogması ile mücadele etmişlerdir. İşlevsellik ve yararcılık her iki devrim mimarları için de tasarımın araçları olmuştur. Bilimsel düşünce hem tasarım hem de mimarlık eğitiminde temel alınmıştır. Mimari ürün yaratmada bilimden yararlanma esası teşkil etmiş; metafizik dogması ile mücadele eden bu yaklaşım, biçim, yapım yöntemi ve malzeme alanlarında da devrim gerçekleştirmiştir.

Bu sonuçlar Türk Devrimi'ni Aydınlanma'nın tanımladığı evrensellik temelinde Fransız Devrimi ile birleştirmekte; iki devrimin biçimlendirdikleri devrim başkentlerini de düşünce, eylem ve mimari ürün boyutlarında ilişkilendirmektedir.

TURKISH REVOLUTION AND REVOLUTION ARCHITECTURE
A STUDY BASED ON UNIVERSALITY

SUMMARY

Present project is aimed to reconsider Turkish Revolution and revolution architecture in more universal point of view. This evaluation takes the idea of universality, Turkish Revolution, Age of enlightenment, and French Revolution into consideration. Two cities, Paris and Ankara were selected for architectural research field.

Most studies concerning with Turkish Revolution and Revolution architecture have an arrangement based on historical perspective. According to this, the age of Ottoman Empire and consecutive Turkish architecture summarized as ecclectisist-revivalist, first and second national architecture periods corresponding to XVIII, XIX and XXth centuries, respectively. This approach is tried to keep the historical evaluation of Western civilization in parallel with Turkish architecture. However, one important point is missing: the intellectual and social background of western civilization do not properly match with Ottoman and Turkish development.

Tailoring Turkish Revolution and revolution architecture according to time perspective and estimating it by the developments taking place in Europe lead us to come inappropriate conclusions. While this point of view calls the improvement efforts of Ottoman Empire in XVIIIth century as “enlightenment”, puts Turkish Revolution on a modernism project which is devoid of strong basis. Unsuitability of time scale for this type of comparison shows itself in the example of printing press. The invention of printing press stands at the beginning of civilisation road, although this facility reaches to Ottoman Empire with some delay, approximately 250 years. This delay clarifies the phase shift between Western civilization and Ottoman Empire.

On the other hand, an universal approach not only evaluates Turkish Revolution and revolution architecture correctly but also settles Ottoman architecture down its place in history. The criterion derived from universality makes possible to evaluate the background of architecture as well as helps to appreciate the product more than its style. Although the concept of universality described in various ways in previous times, during the age of enlightenment it gained another meaning such as “absolute independence”. This meaning expressed itself in concepts of “universal man” and “universal science”. Enlightenment struggled with three main dogmas namely, monarchy, institualized religion and metaphysics to move mankind forward in the way of independance. The universality which is described in the context of struggle between enlightenment and these dogmas was used as a criterion to evaluate the places where the revolutions take place.

Paris and Ankara, two different places in the world; evidenced revolutions in different times, XVIIIth and XXth century, respectively. Both French and Turkish revolutions struggled with monarchy, institualized religion and metaphysics. Although both tried to establish a new

capitol city, only Turkish Revolution succeeded. French and Turkish Republics were established afterwards. Govermental buildings were constracted in Ankara and corresponding counterpart, Paris. These two revolutions which are aiming to civilization and liberty of nations; put primary importance on design for people. Both revolutions reflected their concepts and values on cities by means of architecture. French and Turkish revolution architecs refused traditional way in design, rather have rationalism in mind and struggled with institualized religion. Rationalizm is preffered not only for design but also for architectural education. In the struggle with metaphysics, scientific approach is taken as the only helping hand in architectural productivity. This approach propelled the concept of shape and design, construction and material.

In conclusion, Turkish Revolution matches with French Revolution by a common denominator called “universality” which is described in enlightenment concept. Capitol cities of these revolutions are also comparable with each other in theory, operation and architectural productivity.

1. GİRİŞ

1.1 Türk Devrimi ve Devrim Mimarlığına Farklı Bir Bakış

Mimarlık tarihi çalışmalarında Türk Devrimi ve devrim mimarlığı konu edilince alışılagelmiş bir tarihsel sıralamaya gidilir[1]. Bu sıralama genellikle XVIII. yüzyılda başlatılır. Bu yüzyıla kadar kendi içine kapalı bir yaşantı süren Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyılın ilk yarısında Batı'ya açılmaya başlamıştır. İmparatorluk fetihlerle güçlü olduğu dönemlerde Avrupa devletleriyle herhangi bir ilişki kurmaya gerek duymamıştır. XVII. yüzyılın sonları XVIII. yüzyılın başlarındaki toprak kayıpları sonucunda çeşitli antlaşmalarla siyasi ve ticari ilişkiler gelişmeye başlamıştır. XVIII. yüzyıl "Batılılaşma" denilen hareketin başlangıcı sayılmaktadır. Bu yüzyılda Osmanlı klasik biçemi değişmiş; Batılı seyyahlar ve elçiler ile Batı kentlerini gören Osmanlı görevlilerinin tasvir ettikleri mimari düzen ve yaşam biçimlerinin etkisiyle, yeni mimari biçemler ortaya çıkmıştır.

Bu başlangıç noktasından hareketle, Batı uygarlığındaki gelişme duraklarıyla paralellik kurularak, Osmanlı devri ve devamındaki Türk mimarlığı, XVIII. yüzyılda Barok, Rokoko, Ampir, XIX. yüzyılda seçmeci-canlandırmacı, yüzyılın sonu ve XX. yüzyıl başında I. Ulusal Mimarlık, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Batıcı-kübik-modern ve yüzyılın ortalarında da II. Ulusal Mimarlık olarak özetlenmiştir. Bu tarihsel sıralama yapılırken Batı uygarlığındaki tarihsel gelişim ile paralellik kurulmaya çalışılmış; düşünsel ve toplumsal gelişim göz önünde tutulmak istenmiştir. Burada atlanan bir nokta vardır: düşünsel ve toplumsal altyapının aslında Osmanlı ve Türk gelişimine hiç uymadığı göz ardı edilmiştir. Üçyüz yıllık gelişme çizgisinde mimarlık alanı ve ürünlerinin, sadece Türk devrim mimarlığı dönemi söz konusu olunca, bunları oluşturacak arka planın araştırılması gündeme gelmiş ve böyle bir zeminin bulunmadığı savunulmuştur. Bu hareketin bir gelişim olduğu unutularak diğer dönemlerle kurulduğu düşünülen paralellik ise sorgulanmamıştır.

---

[1] **Alsaç, Ü**., 1976. Türkiye'deki Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi, KTÜ Yayınlanmış Doktora Tezi, Trabzon. **Aslanoğlu, İ. N.,** 1980. 1923-1938 Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Ortam Değişimi ve Mimarlığa Yansıması, İ.T.Ü., İstanbul. **Sözen, M.,** 1996. Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul. vd...

Aslında ne XVIII. yüzyıldaki "Batılılaşma"nın başlangıcı örnekler Batı'daki gelişimle paralellik kurularak bir Aydınlanma mimarlığını yansıtır; ne de XIX. yüzyıl seçmeci-canlandırmacı biçem bir Sanayi Devrimi mimarlığıdır. Bu dönemlerin arkasında ne Aydınlanma düşüncesi, ne de bilimsel ve teknolojik destek vardır. Osmanlı devrinin son dönemindeki geçmişe dönme arayışları, devrin milliyetçilik akımlarıyla birlikte yorumlanmıştır. Yine aynı düşünce yapısı, tarihsel sürekliliği koruyarak Türk devrim mimarlığının ilk on yıl içindeki Yeni Klasikçi örneklerini nereye koyacağını bilemediğinden bunları "muhafazakar modernizm"[2] olarak adlandırmış; hatta devrim mimarlığının diktatörlük mimarlığı olduğu iddiasına kanıt olarak göstermiştir. 1920'lerin sonu ve 1930'larda görülen modern mimarlık örnekleri de temelden yoksun Batıcılık olarak nitelenmiştir. Bu sıralamanın sonucu 1940'lı yıllar doğru yolun bulunduğu, "sentez"e ulaşılan II. Ulusal Mimarlık örnekleriyle noktalanmıştır.

Batı uygarlığında siyasal, toplumsal, düşünsel ve bilimsel arka planıyla birlikte oluşan bu tarihsel süreç neden Türk mimarlık tarihine XVIII. yüzyıldan başlayarak uyarlanmak istenmektedir? Konuya sadece mimarlık örnekleri perspektifinden yaklaşınca tarihsel bir paralellik kurulur görünmektedir ancak bu görünüşten ibarettir. O halde mimari birikimin değerlendirilmesi için binaların biçeminin ötesinde bir ölçütten yararlanmak gerekmektedir. Bu ölçüt evrensellik düşüncesinde bulunabilir. Antikçağ'dan beri tartışılan, peşinde koşulan, amaç edinilen ya da araç olarak kullanılan "evrensellik" kavramı mimari birikimimize özellikle de Türk devrim mimarlığına bakışımızda bize yeni bir perspektif kazandırabilir.

Evrensellik kavramı çeşitli devirlerde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Antikçağ'ın evrensel (bilge) insan düşüncesi, Ortaçağ'daki evrensel (Hristiyan) krallık arayışları, Rönesans'ın evrensel (tanrısal) akıl anlayışını tanımlamakta kullanılan bu kavram XVIII. yüzyıla gelindiğinde Aydınlanma ile birlikte farklı bir nitelik kazanmıştır. Aydınlanmanın geliştirdiği evrensellik kavramı "İnsan boyutu – evrensel insan" ve "Bilimsel boyut – evrensel bilim" olmak üzere iki boyutta kendini göstermektedir. Evrenselliğin "İnsan boyutu" insan bilimleri alanında (politik dönüşüm, yasalar ve toplumsal sözleşme, hümanizma, eleştirel düşünce, aydın kavramı, sosyal bilinçlilik ve dönüştürme, eyleme geçme ve sorumluluk, basın, yayın, dergiler, iletişim, meslek kavramı, inanç alanında değişim, doğaya bağlılık, zihniyette dönüşüm, iyimserlik, dürüstlük, umut, vb...), "Bilimsel boyutu" ise doğa bilimleri alanında (akılcılık, bilimsel düşünce, deneycilik, olguculuk, işlevcilik, yararcılık, maddecilik, mekanikçilik, eğitim alanında değişim, Ansiklopedi'nin etkileri, dil, pozitif bilimin her alanda kullanılması,

---

[2] **Bozdoğan, S.,** 2002. Modernizm ve Ulusun İnşası, Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür, Metis Yayınları, İstanbul, s. 18-19

buluşlar, ilerleme ve gelişme fikri, vb...) görülen değişim ve gelişmeleri değerlendirmektedir.

Batı uygarlığındaki gelişimin tanımladığı bu evrensellik ölçütü siyasal, toplumsal, düşünsel ve bilimsel değişimin izini sürmeyi olanaklı kıldığı gibi bu dönüşümün mimarlık alanındaki yankılarını da mantıklı biçimde açıklamaktadır. Aynı ölçüt Türk mimarlık tarihine uygulandığında ilginç bir sonuç ortaya çıkmaktadır. XVIII. yüzyılda Lale Devri ile başlayan Batı'ya açılma çok dar bir alanda yaşanan şekilcilikten öteye gidememiştir. Batı uygarlığı ile evrensellik ölçütü üzerinden kıyaslandığında ne insan boyutunda ne de bilimsel boyutta herhangi bir paralellik görülmemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, uygarlığın Rönesans, Reform, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve Modernizm aşamalarından geçen gelişim çizgisine girmesi XVIII. yüzyılın iyileştirme çabaları ile XIX. yüzyıldaki Jön Türkler ve İttihat ve Terakki reformlarıyla olacaktır. Bu çizgi adım adım ilerlemiştir. XVIII. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu ancak Rönesans devrini yaşamaya başlamıştır. XV. yüzyıl ortalarında icat edilmiş olmasına rağmen matbaanın ülkeye XVIII. yüzyıl başında gelmesi bu faz kaymasını açıkça göstermektedir. Batı dünyasında fikirlerin geniş kitlelere yayılmasını sağlayan bu icat Rönesans'ta büyük rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi içine kapalı yapısının değişmesi, reform ihtiyacının hissedilmeye başlanması, çeşitli kurumlarda yenilik ve iyileştirme denemeleri bu yüzyılda uygarlık yolunda atılmaya başlanan adımlardır. Matbaa örneğinin ortaya çıkardığı ikiyüzelli yıllık geriden gelme durumu XX. yüzyılın başlarına kadar devam edecek; Türk Devrimi ile ara kapanacaktır.

Aydınlanma Devri'ni niteleyen evrensellik karakteri, Aydınlanma ilkeleri olan İngiltere ve Fransa'da uzlaşma ve devrime, geç Aydınlanma ülkeleri Almanya ve Rusya ile Doğu Avrupa ülkelerinde yönetim eliyle yenilenmeye yol açmıştır. Devrim ve Aydınlanma ilişkisi karşılıklıdır. İngiltere'de uzlaşma yoluyla devrimci bir değişim yapılmıştır. Fransa'da ise Aydınlanma gerçek devrime neden olmuştur. I. Petro'nun Rusya'sında çarın devrimci girişimleriyle Aydınlanma'ya ulaşmak amaçlanmıştır. Almanya'da da II. Friedrich Rusya'daki gibi bir gelişmenin yürütücüsü olmuştur. Türk Devrimi karakter olarak Fransız Devrimiyle paralellik gösterirken kentsel dönüşüm düşüncesinde Rusya'daki tutum ile birleşmekte; Paris'in devrim sonrası yapılanmalarıyla da paralellik göstermektedir.

Aydınlanmanın getirdiği mimarlık devrimi evrensellik temelinde yine "İnsan Boyutu" ve "Bilimsel Boyut"larda kendini göstermektedir. Mimarlar artık toplum için tasarımlar yapmakta, gelişmekte olan sanayiyi göz önünde bulundurmakta ve süsleme yerine malzemenin kendisini gösterecek yalın geometrik biçimleri kullanmaktadırlar.

Mimarlık dünyasında Vitruvius'un dogmalarını ve Palladio örnekleri aşılmıştır. Fransa'da devrimci mimarlar yeni toplumsal düzeni birebir simgeler (Ledoux) ya da kütle, ışık-gölge oyunları ve yazıtlı cephelerle (Boullée) cisimleştirmektedirler. Yeni düşünceler mimarlık eğitimini de değiştirmiştir (Durand). Aydınlanma düşüncesinin mimarlık üzerindeki bu etkisi devrim ile işlevsel açıdan kesinlik kazanacak; devrim yönetimi için gerekli yeni binalar Aydınlanma mimarlığı biçeminde yapılacaktır.

Rus Aydınlanması ise Fransa'dan farklı bir gelişme göstermektedir. Berman'ın "azgelişmişliğin modernizmi" diye adlandırdığı dönemde I. Petro geleneklerle kuşatılmış, eski düzenin simgesi Moskova'yı terk ederek XVIII. yüzyılın başında Baltık kıyısında Avrupa'ya dönük Petersburg'u kuracaktır. İkiyüz yıl sonra Anadolu'nun merkezinde Türk Devrimi sonrası imparatorluk başkentinden uzaklaşılarak Ankara'nın kurulması Petersburg'un geçmişiyle paralellik göstermektedir.

Devrim, ister Fransa örneğinde olduğu gibi bir amaç ya da Rusya'daki gibi araç olsun, devrim mimarlığı da var olan düzenden kesin kopuşu, belirli bir amaç doğrultusunda "yeni"yi yaratmayı gerektirir. Bu tutum XVIII. yüzyılda Fransa'da Yeni Klasikçilik ve ütopik tasarımlarla, Rusya'da ise yeni kentsel düzen ve işlevlerle kendini göstermiştir. XX. yüzyıl devrimlerinde ise evrensellik boyutu, Sanayi Devrimi'nin katkısı ve teknolojinin geldiği düzeyle Modernizme ulaşmıştır. Aydınlanma mimarlığı ve Modern mimarlık arasındaki fark, modernizmin Sanayi Devrimi sonrası teknik ve ekonomik gelişmelerle desteklenmesidir. Bunun dışındaki İnsan ve Bilim boyutlarındaki değerler Aydınlanma düşünce sisteminden farklı değildir.

Türk Devrimi'nin öncü kadrosu Aydınlanma'dan geçmeden Modernliğe ulaşılamayacağının, bunun da uygarlaşmak için izlenecek tek yol olduğunun bilincindedir. Bu yol mimarlığa da yansımıştır. Ankara'nın başkent olarak imarı bize derli toplu bir araştırma alanı sunmaktadır. Kentin planlama çalışmalarından (1924-1925 Lörcher ve 1928-1931 Jansen planları) tek tek bina tasarımlarına kadar gözümüzün önünde olan veriler iki aşamayı işaret etmektedir: Aydınlanma mimarlığı ve Modern mimarlık dönemleri. Cumhuriyet'in kurulmasıyla Aydınlanma Devri'ne giriş art arda gelen devrimlerle siyasal, toplumsal, düşünsel ve bilimsel düzeylerde Aydınlanma'nın paralelinde bir gelişmeyi getirerek mimarlık devrimi için arka planı hazırlamıştır. Bu arka planda ulaşılan sonuçlar Aydınlanma mimarlığı bağlamına uzak değildir.

1930'lu yıllarda inşa edilen özellikle kamu binalarını biçimlendiren Yeni Klasikçi biçem, boyutları, kütleleri, sadeleşme çabaları ve hatta yazıtlı cepheleriyle Aydınlanma mimarlarının üzerinde durdukları noktaları yansıtmaktadır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1933) ile başlayan sanayileşme hamlesi ise Sanayi Devrimi olarak algılanmalıdır. Bu devirden sonra ortaya konan tasarımlar, KİT'ler, eğitim binaları, halkevleri, hastaneler, sergi pavyonları, sanayi binaları, teknik tasarımlar ve konutlar Modern mimarlık özelliklerini göstermektir.

Türk Devrimi'nde "Az zamanda çok ve büyük işler"[3] yapılmıştır. Matbaanın icadı ve ülkeye gelmesi arasındaki ikiyüzelli yıllık fark Cumhuriyet'in ilk onbeş senesinde atılan adımlarla kapatılmıştır. Batı uygarlığının XV-XVII. yüzyıllarda yaşadığı Rönesans ve Reform hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'na XVIII-XIX. yüzyıllarda gelmiştir. Türkiye Aydınlanma'yı Türk Devrimi ile görecektir. 1933'ten itibaren girişilen planlı kalkınma hamlesi sanayide devrimi gerçekleştirme yolundadır. Bu yolun sonunda ulaşılan modernliğin ise temelsiz olduğunu iddia etmek yanlış olacaktır. Proje doğrudur, haklıdır ancak tamamlanamamıştır[4].

1.2 Çalışmanın Amacı, Kapsam ve Yöntemi

Bu çalışmanın amacı Türk Devrimi ve devrim mimarlığını evrensellik ölçütüyle incelemek ve tarihsel gelişme içinde konumunu saptamaktır. İnceleme iki dünya savaşı arasındaki dönemi kapsamakta; bu dönemin ele alınması sırasında daha önceki ve sonraki yıllara da gönderme yapmaktadır. Çalışma alanı belirlenen dönemde Türk devrim mimarlığı birikimi içinden seçilmiştir. Tarihsel konumlama gibi bu birikim de daha önceki ve sonraki devirlerle kıyaslanarak değerlendirilmektedir. Bu kuramsal çalışma literatür ve örnek incelemelerine dayanmaktadır.

Birinci Bölüm giriş kısmıdır; burada ele alınan konuya yaklaşım, amaç, kapsam ve yöntem kısaca açıklanmaktadır.

İkinci Bölüm'de "Evrensellik" değeri tanımlanmakta; tarihsel süreç içinde çeşitli alanlardaki anlamları ile ele alınmakta; evrenselliği bu boyutlarıyla biçimlendiren Aydınlanma ve Modernizm incelenmekte; evrensellik değerinden hareketle düşünce, eylem ve ürünleri değerlendirmek için bir ölçüt oluşturulmaktadır.

---

[3] **M. Kemak Atatürk**, 10. Yıl Nutku, 1933.

[4] En azından modernleşme ve modernizm arasındaki diyalektik ilişkiye, birbilerini yıkıp yeniden üreterek ilerleyecekleri aşamaya ulaşılamamıştır. Modernlik projesinin özünde zaten tamamlanamamışlık vardır. Yaratıcılık, gelişme fikri ve yeni kavramı da bu gerilimden doğmaktadır.

Üçüncü Bölüm Batıda evrensellik düşüncesi üzerinden uygarlık yolunun çizilmesine ayrılmıştır. Burada, Aydınlanma ülkeleri ile geç Aydınlanma ülkeleri ele alınmaktadır.

Dördüncü Bölüm'de Türk Devrimi ve devrim mimarlığı incelenmektedir. Daha önceki bölümlerde ortaya konan noktalardan hareketle araştırma konusunun tarih içinde konumu sorgulanmakta ve erken Cumhuriyet dönemi ve mimarlığına farklı bir yaklaşım perspektifi getirilmektedir.

Beşinci Bölüm sonuçlara ayrılmıştır.

2. KAVRAMLAR VE TANIMLAR

2.1 Evrenselliği Tanımlamak

Evrensellik en geniş kapsamıyla bağımsızlık olarak tanımlanabilir. Evrensellik evrensel olma durumudur. Evrensel olmak bütün evreni ilgilendiren nitelikte, dünya ölçüsünde, dünya çapında olmaktır **(Akalın, 2005)**. Herhangi bir fark gözetmeksizin tüm evreni ilgilendiren bir değer olmak ise farklılığı yaratan her türlü nitelikten ve engelden bağımsızlaşmayı gerektirir. Farklılıklardan uzaklaşmak homojenleştirmek değil; ortak noktaların öne çıkartılmasıyla bir birlik kurmaktır. Evrensellik özelliğine sahip olmak bu birliği kuracak niteliklere sahip olmak demektir. Bu tanımla evrensellik her çağda peşine düşülen bir değer, ulaşılmak istenen bir hedef olmuştur.

Bu bölümde amacımız evrensellik kavramını tanımlamak ve kelime anlamları ve tarihsel gelişiminden yola çıkarak evrensellik temelinde belli ölçütlere ulaşmaktır. Bu ölçütler daha sonraki değerlendirmelerde kullanılacaktır.

2.1.1 Evrensel, Evrensellik, Evrenselcilik Kavramları

Evrensellik kavramı *Evren* kökünden türetilmiştir. Dilbilgisel çözümlemede –sel eki köke "evrene ait olan, evreni ilgilendiren ve kapsayan" anlamını katmaktadır. Daha sonraki –lik eki kavramın bu özelliğinin isimleştirilmesi durumudur. Yine aynı kökten türerken araya –ci ekinin gelmesiyle oluşan Evrenselcilik sözcüğü ise bu durumun dönüştüğü düşünce akımını (Üniversalizm) nitelemektedir.

Evrensellik farklı bağlamlarda ve aldığı farklı eklerle farklı anlamlar ifade eden bir kavramdır. *Evrensel* kelimesi sıfat ve isim olarak değişik alanlarda kullanılmaktadır. Sıfat olarak *Evrensel*, Nouveau Petit Larousse'ta, "herşeye, herkese uyarlanabilen; herşeyden, herkesten kaynaklanan" olarak tanımlanmaktadır **(Augé, 1968)**. Webster's Dictionary'de bu tanımlara ek olarak "herkes tarafından kullanılan, anlaşılan; bir bütüne ait, bütünün tüm karakteristik özelliklerine sahip olan" denmektedir **(Kellerman, 1981)**. Büyük Larousse'ta ise "bütün nesneleri, kimseleri kapsayan, varlıkların ve eşyanın tümünü içine alan; tüm durumlara uyan; evreni,

kozmosu ilgilendiren; dünyanın tüm yüzeyine yayılan; dünya çapında, dünya ölçüsünde olan" denmektedir **(Benk, 1992)**. Bu tanımlarla *Evrensel* sıfatının kainat çapında geçerli bir özelliği nitelediği dile getirilirken bu özelliğin tüm insanlığı kapsamasına da vurgu yapılmaktadır.

Felsefe ve mantık alanlarında *Evrensel* sıfatı "Tümel" terimine karşılık gelmekte ve "belli bir sınıfa bağlı bireylerin tümünü içine alan", "genel bir özellik ve davranış biçimi olarak birçok bireye ya da genele uygulanabilen" biçiminde tanımlanmaktadır **(Akarsu, 1998; Kellerman, 1981)**. İsim olarak *Evrensel* ise sadece felsefe ve mantık alanlarında kullanılmaktadır. Kavram felsefe sözlüğünde "farklı nesnelerin ortak noktası, farklı bireyleri birleştiren nokta" biçiminde açıklanmıştır **(Mautner, 1999)**. Webster's Dictionary'de "Geniş alana uygulanabilen prensip, yargı ya da fikir" tanımı getirilmektedir **(Kellerman, 1981)**.

Evrensel sıfatı kademelendirme sisteminde en üst basamağı nitelemektedir. Bu aşamaya ulaşmış bir kavram için daha geniş bir kapsama alanı yoktur. Sonsuzluk kavramı bile evrenin özelliklerinden olduğu için burada yetersiz kalmaktadır. Toplumbilimsel bir yaklaşımla bu kademelenmeyi Bireysel – Kolektif – Evrensel olarak sıralayabiliriz. Bireysel kişiye aittir; kolektif bir toplum ya da topluluğun ortak niteliğidir; evrensel ise tüm insanlığı kapsamaktadır.

Evrensel sözcüğü aldığı –lik ekiyle genel olarak evrensel olma özelliğini nitelemektedir. Tanım Nouveau Petit Larousse'ta "genellik, bütünlük, evrensel önerme niteliği" olarak verilirken **(Augé, 1968)**; Büyük Larousse'ta "tüm dünyayı, bütün insanları ilgilendiren, kapsayan kavramın özelliği" biçiminde açıklanmaktadır **(Benk, 1992)**.

Yukarıda belirtilen bütün insanlık, tüm dünyayı kapsama, ortak payda yaratma açıklamalarından hareketle Evrensellik kavramını yaygınlık özelliği ile tanımlama yanlışına düşülmektedir. Bu noktaya dikkat çeken A. Kaygı, Batılılaşma ve küreselleşmeden bahsederken evrensellik kavramını da tanımlamaktadır **(Kaygı, 2003)**. Ona göre evrensellik özelliği, coğrafi yaygınlık ve sayıca çokluk ile karıştırılmaktadır. Evrensel geçerliliği tüm insanlık çerçevesinde ele alanlara paralel olarak Kaygı da evrenselliği insanla ilgili şeyler, insanın doğasına, yapısına uygunluk biçiminde açmakta; ölçütü insanın yapısı ya da doğasında aramaktadır. Buradan hareketle evrensellik ile hümanizmayı ilişkilendirmekte ve çağdaşlaşmanın evrensellik düşüncesine dikkat çekmektedir.

> *"İnsanın yapısı ile kastedilen şey, insanın sırf ona özgü olanaklarıdır. (…) İnsanın salt insana özgü yönüyle ilgili bir yapıt verdiğinizde, bir ürün ortaya koyduğunuzda (sıfat olarak) evrensel niteliği yerinde kullanılmış olur. Yoksa coğrafi yaygınlık kendi kendine evrensellikle ilgili hiçbirşey açıklamış olmaz."* ***(Kaygı, 2003. s.88)***

Bu nokta evrensellik ile küresellik arasındaki farkı da açıklamaktadır. Evrensellik düşüncesinde insan boyutuna önem verilirken, küresellikte kapitalist pazar ekonomisi temel alınır; küreselliğin asıl amacı yaygınlığı sağlamaktır.

A. Kayhan aykırı bir Aydınlanma filozofu olan Rousseau'nun düşüncelerinde doğa ve kültür karşıtlığından evrensellik konusuna gelmektedir:

> *"En önemli konu da Rousseau'nun doğa ve kültürü karşıt olarak görmesidir. (...) filozof doğal olanı evrensel olan olarak belirlerken kültürü bunun dışında tutmaktadır. Ancak etnografik çalışmalarda ortaya çıkan şey ise doğal olan bazı şeylerin kültüre göre değişmesine rağmen doğal olma dolayısıyla evrensellik özelliğini kaybetmemesidir."* ***(Kayhan, 2000. s: 66)***

Burada da evrenselliğin biçimsellik olmadığı, salt insana özgü olanın farklı yerlerde farklı biçimlerde ortaya çıksa da yine de evrensel olacağı görülmektedir. Bu bağlamda düşünülünce vernakülerin de evrensellik özelliğinden bahsedilebileceği ortaya çıkmaktadır.

E. Said evrensellik kavramına aydının evrenselliği çerçevesinden yaklaşmaktadır. Entelektüelleri incelediği çalışmasında entelektüelin bağımsızlığından, insanları birbirlerinden ayıran özelliklerin ötesine geçmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Evrenselliği de bu açıdan,

> *"(...) çoğunlukla başkalarının gerçekliğini görmemizi engelleyen bir perde işlevi gören yetiştiğimiz ortamın, sahip dilin ve milliyetin sağladığı ucuz kesinliklerin ötesine geçebilme riskini göze alabilmek (…)* ***(Said, 1995. s: 12)***

olarak tanımlamaktadır. Said'in entelektüeli tanımlamak için başvurduğu evrensellik kavramı hem evrenselliğin bağımsızlık olarak tanımlanması, hem de antik çağlardan beri süregelen evrensel insanlık ve bilge insan kavramlarıyla örtüşmektedir. Burada Said'in evrenselliğin önündeki engel olarak tanımladığı toplum, din, dil ve milliyet gibi dogmalardan kurtulma düşüncesi, böyle bir girişimde bulunmayan Antik Çağ evrenselliği ile tüm dogmaların sorgulandığı Aydınlanma Devri evrensellik düşüncesi arasındaki farkı da ortaya koymaktadır. Aydınlanma'nın tanımladığı evrensellik bağımsızlıktır; bağlardan kurtulmaktır; bağ yaratacak unsurları yok etmek, etkisizleştirmektir.

Evrensellik düşüncesini temel alan *Evrenselcilik,* felsefede, özellikle tanrıbilim ve ahlak alanlarında farklı akımları nitelemektedir. Tanrıbilimde Larousse'larda "Evrensel onaydan (Tanrı onayı) başka hiçbir yetkeyi tanımayan düşünce; Tanrı'nın

tüm insanların kurtuluşunu istediğine inanan doktrin" olarak açıklanırken **(Augé, 1968; Benk, 1992)**; Webster's Dictionary kavramı "Tanrı'nın evrenselliği ve tüm insanların kurtuluşuna inanma" olarak vermektedir **(Kellerman, 1981)**. Ahlak alanında ise felsefe sözlüğü kavramı "Tüm insanlar ahlak (vicdan) olarak eşittir. Herhangi bir kavim, sınıf, kast, ulus, ırka ait olmak ne özel yaklaşımı ne de ilgisizliği haklı kılar." düşüncesiyle ifade etmektedir **(Mautner, 1999)**. Bu tanımlarıyla *Evrenselcilik* kavramı din felsefesine ait anlamıyla konumuz dışında kalmakta iken ahlak felsefesindeki tanımı evrensel insanlık düşüncesine gönderme yapmaktadır.

Politika alanında da Rousseau'dan hareketle farklı bir *Evrenselcilik* tanımı yapılmaktadır. Düşünürün Toplum Anlaşması (1762) adlı eserinde evrensel insan haklarına dayanan belirli bir toplum yapısı ve yurttaş tanımlamaktadır. Bu yapıda genel olanın çıkarları özel olandan üstün tutulmakta ve güvence altına alınmaktadır. Bu tutum evrenselci görüş olarak nitelendirilir. Evrenselci görüşe karşıt olarak XVIII. yüzyıl sonlarına doğru gelişen bireycilik (bireysel çeşitlilik, çeşitliliğin uyumu) fikri ise Aydınlanma düşüncesine karşı aldığı tavır nedeniyle Romantisizm ve gericilik ile ilişkilendirilmektedir. "Genel olan toplumun yararına olandır" düşüncesi Fransız Devrimi sonrası Jakobenciliği ile de bağlantılıdır. Bu ideolojide yurttaşlık evrensel bir görevdir ve ortak olana hizmet edilir **(Kayhan, 2000)**. Modern devlet düşüncesindeki evrenselcilik ise laikliğe varmaktadır. İngiliz düşünür Locke dini devletten ayırma düşüncesiyle devleti evrenselliğin somut örneği haline getirmiştir.

Evrenselcilik kavramı bir yaklaşım olarak mimarlıkta da ele alınmıştır. B. Özer bu kavrama farklı bir yaklaşım getirmektedir. 1963 tarihli doktora tezinde "gerçek mimarlık" olarak tanımladığı "aktüel ihtiyaçlar ile aktüel imkanlar arasındaki uyum"u ortaya koyarken, rejyonalizm (bölgeselcilik) ve üniversalizm (evrenselcilik) kavramlarını da tanımlar. Ona göre eklektisist akımlarda yerel ögelerden yararlanmak bölgeselcilik, Batı mimarlık mirasından (antik ya da modern) ögelere yönelmek ise evrenselci yaklaşım olmaktadır **(Özer, 1963)**. Burada evrenselcilik tanımında uluslararasıcılık ile bir paralellik söz konusudur. Hitchcock'un da çalışmasında belirttiği gibi, mimarlık tarihinde dönem dönem geriye dönüşler yaşanmıştır. Fransız Devrimi'nden sonra bir tür karşı devrim olan Romantik hareket içinde XIX. yüzyıl başlarında yaşanan "Barok'a karşı Yunan ve Roma canlandırmacılığı"nı Hitchcock "Romantik Klasikçilik" olarak tanımlamaktadır. Bu romantik geri dönüşte Mısır ve Bizans mimarlığı gibi egzotik etkiler de bulunabilmektedir. Romantik Klasikçilik tüm Avrupa'da yayılmıştır. Hitchcock bunu kişisel olmamak (impersonal), hatta uluslararasılık olarak nitelemekte ve bu tutumun

1800'lü yıllarda ayrı ayrı bölge ya da milletlerin üstünde evrensel bir dönem özelliği yarattığını söylemektedir **(Hitchcock, 1958)**. Özer de buradan yola çıkarak eklektisist yaklaşımlarda Batı'ya yönelmeyi evrenselci tutum olarak değerlendirmekte ve evrenselcilik kavramına getirdiği bu açılımla A. Kaygı'nın dikkat çektiği genel kabul ve coğrafi yaygınlık gibi ölçütlere göre evrenselliğin tanımlanması hatasına düşmektedir.

> *"Aydınlanmanın yayılma alanı bakımından evrensel oluşu yanında Endüstri Devrimi'nin ortaya çıkardığı krizin de bütün Batı ülkelerini kapsaması yönünden büyük çapta bir evrenselliğe sahip bulunduğunu müşahede ediyoruz. Mimari örneklerin spontane değil de eklektik yolla meydana getirilmeleri bahis konusu olduğu anda derhal Grek ve Antik form dünyalarına başvurulmuştur. Başka bir deyimle "Greek Revival" olayında evrensel bir talebin yine evrensel bir arzla karşılanması bahis konusudur."* ***(Özer, 1963. s:25)***

1950'li yıllarda uluslararası mimarlık örneklerinin ortaya çıkmasından sonra evrensellik özelliğinin uluslararasılık özelliği ile bir tutulduğu gözlenmektedir. Bu bakış açısıyla evrensel bir dönüşüm olan Rönesans yine evrenselliği üzerinde fikir birliğine varılan Yunan ve Roma mimarlığını bu dönemin belirleyici biçemi yapmıştır. Aynı tutum Aydınlanma sonrası Sanayi Devrimi sırasında da görülmüş, XIX. yüzyıl Yunan ve Roma diriltmeci mimarlığının devri olmuştur. 1960'lı yıllarda Batılı yaklaşımda evrenselcilik bu tür bir yayılma ve genel kabulün eseri olan biçimlere yönelmek anlamına gelmektedir. Bu açıdan Yunan ve Roma diriltmeciliği evrenselci bir yaklaşım olurken daha yerel özellikler içeren Gotik diriltmeciliği ise bölgeselci bir yaklaşım haline gelmektedir. Özer ise tezinde evrenselciliği Türk mimarlığı çerçevesinden ele almış ve "bizden olmayana yönelme" olarak tanımlamıştır. Ona göre her türlü Batılı biçim diriltmeciliği ile (Yunan, Roma ya da Gotik) evrenselci bir tutum sergilenirken bölgeselcilik Osmanlı ya da Selçuklu biçimlerini kullanmak haline gelmektedir. Her iki tutumu da Özer aktüel ihtiyaçlara suni imkanlarla cevap verme olarak nitelemekte ve yanlış bulmaktadır. Evrensellik değerini tam bağımsızlık olarak tanımladığımızda, geçmiş biçimlere dönmek, o çağların şartlarında oluşan kural ve dogmalara modern devirlerde de boyun eğmek olan bu evrenselci tutumun aslında evrensellikle uzaktan yakından bir ilişkisi yoktur.

Bağımsızlık temelinde evrensellik değerinin İnsan ve Bilim olmak üzere iki boyutu vardır. Kavram yukarıda sözlük anlamları ve çeşitli düşünürlerin yorumlarıyla, insanı temel alma ve buradan hareketle tüm evreni kapsama özelliğiyle tanımlanmıştır. Bu açıklamalar evrenselliğin insan boyutunu vermektedir. Evrenselliğin diğer kısmı olan bilimsel boyutu ise üzerinde çok tartışılması gerekmiş bir konu değildir. Aydınlanma Devri ile ulaşılan bilimsel devrim, bu boyutun evrenselliğini zaten kanıtlamıştır. Bilimsel düşünce her yerde geçerlidir. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlüğü ve Büyük

Larousse'ta bile evrensellik kavramı tanımlanırken örnek olarak doğrudan "bilimin evrenselliği" verilmektedir.

2.1.2 Batı Uygarlığında Evrensellik İdealinin Tarih Boyunca Gelişimi

Evrensellik, bir ideal olarak insan ve bilim boyutlarında ortaya çıkan ya da peşine düşülen bir değer olmuştur. Antik Çağ'dan beri insanlığın gelişiminde farklı dönemlerde farklı bağlamlarda ortaya çıkan bu soyut kavram, insan boyutunda "Evrensel insan", "Evrensel akıl", "Evrensel devlet", "Dünya vatandaşlığı", "Evrensel barış" fikirleri doğrultusunda gelişirken; bilimsel boyutuyla evrensel aklın bilimsel düşünce temelinde biçimlenmesiyle kendini göstermiştir. Evrensel insan ve evrensel bilim farklı çağlarda ve farklı bağlamlarda ortaya çıkmış, biraraya gelmiş ya da birbirini engellemiştir. Evrensellik idealinin gerçekleşmesi için iki boyutun da birlikte tüm insan düşünce ve eylemlerini yönetmesi gerekecektir. Örneğin Rönesans Devri'nde, evrensel insan boyutu bilimsel boyutla desteklenmediği için bir bağımsızlık düzlemi olarak tanımladığımız evrenselliğe ulaşılamamıştır. Aynı bakış açısıyla insan boyutunun göz ardı edildiği ve sadece katı bir bilimselliğim hüküm sürdüğü Nazi Almanya'sının da evrenselliğinden söz edilemez. Buna karşılık Aydınlanma Devri hem insan hem de bilim boyutlarıyla evrenselliğin yakalandığı; bununla birlikte evrensellik idealinin tanımına kavuştuğu dönem olacaktır. Aydınlanma'nın gelişme çizgisinde son nokta olan modernizm de evrensellik özelliğini yanı sıra evrenselleştirici özelliğiyle de tanıma başka bir değer katmaktadır.

Ö. Korkmaz, "Tarihsel Süreç İçerisinde Evrensellik Düşüncesi" başlıklı makalesinde evrensellik idealinin insan boyutunu ele almaktadır **(Korkmaz, 2002).** Korkmaz, evrensel insanlık düşüncesini doğal eşitlik düşüncesiyle ilişkilendirir. Ona göre bu düşünce İ.Ö. V. yüzyıldan itibaren Kyniklerden başlayarak Stoalılara ve Romalılar kanalıyla Hristiyanlığa kadar ulaşmıştır.

İ.Ö. V-III. yüzyıllar arasında ekonomideki gelişmeler siyasal alanlara da yansımış ve site devlet sistemi çöküşe geçmiştir. Böylece birey üstü bir düzen anlayışından birey merkezli yaşantıya geçilmiştir. Kişiler kendi yaşantılarını dönemlerinin yaşam felsefelerine göre düzenlerlerken insanlar arası ilişkileri de evrensel kardeşlik düşüncesi yönlendirmektedir.

Evrensel insan kavramının ilk görüldüğü akım Kynizm'dir. İ.Ö. V-IV. yüzyıllarda Helenistik felsefede ortaya çıkan Kynizm, yaşamın tek ereğini hiçbirşeye gereksinim duymama ve kendi kendiyle yetinme, kısaca salt özgürlük olarak erdemde bulan Sokratesçi Yunan felsefe akımıdır **(Akarsu, 1998)**. Kynikler uygarlık değerlerini hor görürler; doğal yaşama inanırlar; şüphecidirler ve bilime güvenmezler. Kynizim tam

anlamıyla bir öğretiden çok kendine yetme ve bağımsızlığın amaçlandığı bir yaşam tarzı olmuştur **(Mautner, 1999)**.

Kynizmde evrensellik birey ve bilge insan üzerine kurulmuştur. Kyniklere göre insan toplumdan önce gelir. Buradaki insan kavramıyla tüm insanlık değil, hayatını erdemlilik doğrultusunda sürdüren bilge insan kastedilmektedir. Bu bilge insanın yurdu bütün dünyadır. Kynik filozoflardan Diogenes (İ.Ö. 413-323) buradan hareketle tüm gelenekleri, yasaları, devlet ve düzenleri reddeder ve dünya vatandaşlığını savunur.

> *"Kyniklerin evrenselliklerindeki temel düşünce, (…) bireyin devlet yaşamının bağlarından ve ulus sınırlarından kurtulması gerektiği düşüncesinden ileri gelir. Çünkü, Kynikler için esas olan bireydir. Devlet, toplum, tarih gibi birey üstü kurumlara ilgi göstermeyişleri de bu yüzdendir. (…) Kyniklere göre tek "gerçek devlet" yurttaşlık koşulu bilgelik olan devlettir. Bu devletin ne yeri ne de yasası vardır. Her yerdeki bilge insanların tümü bir tek toplumu, Dünya Kenti'ni meydana getirirler. Bilge insan evrenseldir, dünya yurttaşıdır."* ***(Korkmaz, 2002. s: 161)***

Özetle site devlet ve bunun bağlayıcılığının çözüldüğü dönemin düşünce akımı olan Kynizm, birey merkezli, doğal yasalara boyun eğen, toplumsal yaşam yerine doğaya dönmeyi, gelenek ve yasalar yerine erdem kurallarına göre insanların hayatlarını biçimlendirmelerini öğütleyen, böylece dünya devleti ve dünya vatandaşlığı temelinde mutlak bağımsızlığı savunan bir öğretidir. Kynizmin çizdiği evrensellik, insan boyutuna vurgu yapmakta, insanı da erdemli olduğu müddetçe değerli görmektedir.

Helenistik felsefenin bir diğer öğretisi İ.Ö. IV-III. yüzyıllarda görülen Stoacılıktır. Kıbrıslı Zenon'un (İ.Ö. 336-264) kurduğu bu okulun takipçileri aklın egemenliğini, doğaya uygun yaşamayı, ruhun sarsılmazlığını ve dünya vatandaşlığı ülküsünü savunurlar **(Akarsu, 1998)**. Evrensellik düşüncesi Stoa öğretisinde evrensel insanlık doğrultusunda insana sadece insan olduğu için önem veren ilk öğretidir.

> *"Köleler, Yunanlılar, Romalılar ve diğer tüm insanlar eşit haklara, herşeyden önce insan olma hakkına sahiptirler. Bu düşünce daha sonra insanların tümünü ulusal ve akılsal tüm yetenekleri ile kapsayacak olan "humanistas" terimine dönüşür ve gelişir. Stoalıların bu görüşleri insan haklarının başlangıcı olarak kabul edilebilir. Stoalılar önceleri salt Yunanlılara tanınan doğuştan üstünlük, özgürlük ve eşitlik gibi özelliklerin artık tüm insanların yararlanabilecekleri birer ilke haline gelmesini sağlarlar."* ***(Korkmaz, 2002. s: 162)***

Stoalılar felsefeyi mantık, fizik ve ahlak olarak üçe ayırırlar. Onlara göre dış dünyanın kavranmasında duyular insanı yanıltabilir. Algının hataları fikir yürütme ile çözülür. Fizik anlayışları maddecidir. Tüm evrenin akıl ile yönetildiğini düşünürler. Akıl tanımları ise tanrı, doğa, kader, ilahi takdir olarak anlaşılabilir. İnsan zekası bu akılın bir parçasıdır. Ahlak anlayışları akıl ile uyumlu erdemliliktir. En büyük kötülük bilgisizliktir. Burada evrenselliğin insan boyutuna yapılan vurgudan bilimselliğe doğru bir kayış gözlenmektedir. Bilgi yüceltilir. Bilgiye de özgür ve her insanda eşit olan akıl yoluyla ulaşılır.

Stoacılık hümanizma ve akılcılığın ilk kez bir arada görüldüğü felsefedir. İnsanın insan olmaktan gelen değeri ile akılın tüm insanları birleştirdiği düşüncesinden tüm insanları bağlayan ve akıldan kaynaklanan doğal yasa idealine ulaşılır.

Bütün insanlar doğal olarak tek bir dünyanın vatandaşlarıdırlar. Bölünmeler sadece yapay geleneklerle oluşmuştur. Bu düşünce farklı amaçları meşru kılmak için de kullanılmıştır. Romalılar imparatorluk zamanında bu düşüncelere dayanarak yayılmacı emperyalist amaçlarını gerçekleştirmişlerdir **(Mautner, 1999)**.

Bu dönemin Yunan hükümdarlarından Büyük İskender (İ.Ö. 356-323) evrensel insan düşüncesinden hareketle bütün halkların geleneklerini bir düzende uzlaştıran bir dünya imparatorluğu kurmaya girişmiştir. Böylece insanlar arası eşitsizlikler kalkacak, bireyin artık belli bir sitenin değil tüm insanlığın üyesi olması benimsenecektir. Yunan dili Attikaca bu evrensel devletin birleştirici dili olacaktır **(Estin ve Laporte, 2004)**.

Zenon Büyük İskender'in fetihler sonrası tüm halkları birleştirdiği, ulusal sınırları ortadan kaldırarak insanları yurttaş kavramı ile biraraya getirdiği devirde yaşamıştır. Bu dönem onun üzerinde akıl ve yasanın devletten üstünlüğü fikri açısından iz bırakmıştır.

> *"Zenon ülküsel devleti tüm toplumları kapsayacak tek bir evrensel devlet, tek bir Krallık, bilgi tarafından yönetilen, dostluk, eşitlik ve dayanışma üzerine kurulan, insanlar arasında sınıfsal ve/veya ırksal herhangi bir ayrım gütmeyen siyasal bir oluşum olarak tanımlar. Zenon'a göre her oluşumun temelinde "logos" (evrensel / tanrısal akıl) vardır."* ***(Korkmaz, 2002. s: 164)***

Stoalılar Kyniklerden farklı olarak devlete ve toplumsal yaşantıya inanırlar. Onların devleti yasaları akıl ile şekillenmiş dünya devletidir; tüm insanlık da yurttaşlık bilinciyle birleşmiştir. Evrensel devletin yurttaşları ortak bir akıla sahiptirler ve bu akıl diğer alt oluşumları da bağlayacak evrensel yasayı oluşturmaktadır. Kynik öğreti devlete ve tüm kurumlara karşı duran bilge insanı ve erdem kurallarına dayalı doğal yaşantıyı yüceltirken Stoacılık akla dayalı yasa ile yönetilen evrensel devlet yurttaşlığını ve toplumsal yaşantıyı savunur. Buna ek olarak yurttaşlık bağlantısının getirdiği bir sonuç olan tüm insanların sadece insan olmaktan gelen ortak hakları ve gerçekçi bir insanlar arası eşitlik düşüncesi de ilk defa Stoalılarda görülmektedir. Stoacı felsefede evrensel insanlık, birleştirici akıl ve bağlayıcı doğal yasa ilkelerine dayanan evrensel devlet fikrine ulaşılmıştır. Bu aşama ileriki yüzyıllarda modern devlet ve toplum düşüncesine de yön verecektir.

Helenistik felsefenin Roma İmparatorluğu üzerinde etkisi büyüktür. Bu devirde Yunan eserleri Latinceye çevrilmiş, felsefe günlük hayatın içine girmiştir. Bu

tutumlarıyla Romalılar Antik Çağ'da Yunan uygarlığını Hristiyan Avrupa'ya bağlayan köprü olmuşlardır.

Roma Cumhuriyet devrinde (İ.Ö.II-I.yüzyıllar) Stoa öğretisi değişmeye başlamıştır. Birey yine merkezdedir fakat topluma karşı yükümlülükleri toplumun bir ferdi olan bireyi bağlamaktadır. Burada toplum olarak daha önceki devirlerde olduğu gibi tüm insanlık kastedilmektedir[5].

İmparatorluk Devri Roma'sında ise (İ.S. I-V. yüzyıllar) içsel ve dışsal özgürlük olarak iki kavram ortaya çıkar. İçsel özgürlük erdemli bilge insanın yaşantısı ile sağlanırken dışsal özgürlük için akılcı olmak şartıyla düzene uyum sağlamak gerekmektedir. Burada doğal düzenden akılcı devlet düzenine geçiş ortaya çıkmaktadır[6]. Bu ayrımı Kant da XVIII. yüzyılda aklın kamusal ve özel kullanımı olarak yapacaktır[7].

Roma İmparatorluğu'nu yıkılmasından sonra Orta Çağ'da (476-1453) Hristiyanlık ve bu doğrultuda kurulacak Evrensel Krallık düşüncesinin yayıldığı gözlenmektedir. Böylece evrensel insan fikrinden dünya devletine, dünya vatandaşlığına ve buradan ise Hristiyan İmparatorluğu idealine gelinmiştir. Dönemin düşünürü Dante Alighieri (1265-1321) "Monarşi Üzerine" isimli eserinde devleti yüceltir ve dünyada barışın sağlanması için evrensel krallığın zorunlu olduğunu kanıtlamaya çalışır.[8]

Burada evrensellik yolunda iki amacın ortaya çıktığı görülmektedir. Cumhuriyet devri Roma'sında Büyük İskender de evrensellik düşüncesinden hareketle fetihler yapmış ve imparatorluğun sınırlarını genişletmiştir. Büyük İskender'in amacı bütün halkların

---

[5] Romalı filozoflardan Panaitios (İÖ.180/185-110) Stoa öğretisine hümanizma felsefesine dönüştürmek yolunda aklın bağlayıcılığı yerine topluma yararlılık, insanlık, duygudaşlık gibi kavramları getirir. Ayrıca sınıf, servet, şan, şeref gibi ayrıcalıkların da insanlar arası eşitliğe engel oluşturmadıklarını öne sürerek ilk Stoalılardan ayrılır **(Korkmaz, 2002)**.

[6] Dönemin filozoflarından Çiçero (İ.Ö. 106-43) devletin üstünlüğünü, hukuğu ve devletin baskı ile düzeni korumasını savunur. Çiçero'ya göre özgürlük ve baskı arasında bir denge kurularak sınıflar arasında uyum sağlanabilir. Seneca (İÖ. 4 – İS. 65) ise ahlağı siyasetten üstün tutar; devleti ve kurumları yadsımaz ama Çiçero'dan farklı olarak baskıya, şiddete karşı çıkar. Seneca bilge insanının fikirleriyle geleceğin toplumunu kurmasını ve böylece evrensel devlete ulaşılabileceğini savunarak ilk Stoalılardaki düşünceye döner **(Korkmaz, 2002)**.

[7] Kant, aklın kamusal kullanımını bireysel ve özgür, özel kullanımını ise toplum içinde özel kurallara bağlı ve sınırlandırılmış olarak açıklamaktadır. Mendelssohn da aynı ayrımı insanın insan olarak ve yurttaş olarak hareket etmesi biçiminde yapmaktadır.

[8] Dante bu evrensel krallığın Roma İmparatorluğu ile gerçekleşeceğine inanmaktadır. Korkmaz makalesinde Dante'nin evrensel krallık idealini eleştirirken buradan hareketle onun yanlışının "Roma İmparatorlarının bilinen dünya üzerinde egemenliklerini, bütün halkların refahını veya gerçek bir barışın sağlanması için yaymadıklarını ve aslında bu dünya çapındaki otoritenin gerçek hedefinin kendi iktidarına bir meşruluk zemini kazandırmak olduğunu görememesi" **(Korkmaz, 2002. s: 177)** olduğunu belirtir. Korkmaz'a göre yine de Dante'nin düşünceleri "devletin barış, özgürlük ve refahı sağlama" görevini ve "dünyada çatışmaları önleyecek evrensel birlik" fikrini vurgulaması açısından önemlidir.

geleneklerini bir düzende uzlaştıran bir dünya imparatorluğu kurmaktır. Bu imparatorlukta insanlar arası eşitsizlikler kalkacak, herkes "insanlık" kimliği altında birleşecektir. İmparatorluk devri Roma'sında ise hükümdarların evrensellik tutkusu otoritelerini yaymak ve halkları baskı altında tutmak gibi emperyalist bir amaca yönelmiştir.

Antik Çağ'daki idealist devlet ve idealist hukuk anlayışı Orta Çağ'da mistik idealizm ve koyu dini bağnazlığa dönüşmüştür. Orta Çağ'da Katolik kilisesi (tanrısal erk) ve ulusal krallıklar (dünyasal erk) olmak üzere evrensellik peşinde iki güç bulunmaktadır. Burada da evrensellik düşüncesinde Antik Çağ'dan sapma olduğu unutulmamalıdır. Antik Çağ'a hakim olan hümanizma ve akılcılık kavramları bir tarafa bırakılmıştır. İnsan artık birey değil kuldur; akıl ise tanrıyı anlamak ve ona ulaşmak için kullanılan bir araca dönüşmüştür. Bu devirde bütün krallıklar kiliseye boyun eğmişlerdir. Kilise ile krallıklar arasında sürekli bir egemenlik savaşı yaşanmaktadır. Orta Çağ'ın sonlarında merkezi monarşiler oluşmuş ve güçlenmişlerdir. Sonuçta dünyasal erk tanrısal erke üstün gelmiştir.

Rönesans Devri'nde evrensellik düşüncesi Hristiyan devletler birliği idealine dönüşmüştür. Burada dinsel dogmalardan henüz kurtulunamamış olmanın etkisi vardır. Bazı düşünürler bu Hristiyan devletler topluluğunun tüm dünyaya egemen olması fikrindedirler. Böyle bir dönüşümün denizcilikte ilerlemeler ve bunun getirisi olan sömürgeciliğin geliştiği dönemde görülmesi rastlantısal değildir. Deniz aşırı yerlerin fethi, orada yaşayan halkların denetim altına alınmaları, misyonerlik hareketleri, fethedilen yerlerin zenginliklerinin ve doğal kaynaklarının ele geçirilmesi gibi eylemlerle tanımlanabilecek sömürgecilik, Hristiyanlık düşüncesinden ve bilimsel gelişmelerden de alınan güçle bu döneme hakim olmuş, evrensel insanlık ve evrensel akıla dayalı devlet ideallerinden tüm evrene hakim olma yarışına gelinmiştir.

XVII. yüzyılda Reform'un da etkisiyle evrensellik düşüncesinde Antik çağlara benzer bir dönüşüm görülmektedir. Katolik Evrensel Cumhuriyeti'ni savunan bir kısım düşünürün yanı sıra tüm insanları eşit gören, evrensel topluma inanan, tüm uluslardan oluşacak evrensel federasyon idealinde olan düşünürler de ortaya çıkmıştır **(Korkmaz, 2002)**. Evrensel federasyon tüm insanlığı bağlayan evrensel hukuk ile yönetilecektir.

Aydınlanma Devri evrensellik düşüncesine daha önceki çağlarda görülmemiş bir değer getirecektir: bağımsızlık. Her alanda insanın aklını özgürce kullanılması olarak tanımladığımız bu dönemin özelliği aklın önündeki tüm dogmaların sorgulanarak yıkılmasıdır. Bu yıkım ve dönüşüm hareketi akıl, bilimsel düşünce, hümanizma,

eşitlik, özgürlük, insan haklarının tanınması, ortak kurtuluş inancı olarak sıralanabilecek değerleri ortaya çıkarmıştır. Bu değerler Antik Çağ düşünce sistemiyle paralellik göstermektedir. Kurumlaşmış dinin etkisinden kurtulamasa da Rönesans evrensellik düşüncesine hümanizmayı geri getirirken Aydınlanma da yeni bir akılcılık felsefesiyle aklın birleştiriciliği, doğal hukukun bağlayıcılığı ve tüm insanlar arasında eşitlik düşüncesini hatırlatmıştır. Amerikan (1774) ve Fransız devrimleri (1789) evrensellik düşüncesine insanlık temelinde "Evrensel İnsan Hakları (1776)" ve "Yurttaşlık Hakları (1789)" ile somutluk kazandırmıştır.

Aydınlanma Devri'nde ortaya çıkan düşünsel ve toplumsal alanlardaki değişimlerin sonucu yaşanan Fransız Devrimi "Özgürlük – Eşitlik – Kardeşlik" sloganını ilke edinmiştir. Özgürlük ilkesi skolastik düşünceden kurtulmayı, yani fiziksel, sosyal ve kültürel özgürlüğü anlatmaktadır. Bu özgürlük toplumsal sözleşmelerle korunduğu kadar aklın özgürce kullanılmasını anlatmakta ve böylece "Evrensel akıl" düşüncesine ulaşılmaktadır. Eşitlik ilkesi insanın insan olmaktan gelen doğal haklarının tanınmasını sağlamıştır. Buradan "Evrensel insan" kavramına gelinmektedir. Kardeşlik ilkesi ise evrensel barışı ifade etmektedir. Bu da evrensel bağlayıcılığı olan yasalarla sağlanacaktır. Bu üç ilke Fransız Devrimi'nin evrensel karakterini ortaya koymaktadır.

Aydınlanma Devri öncesinde düşünürlerin evrensellik anlayışlarında din, gelenek ve çıkar birliği esas alınıyorken, devrimler sonrası bu durum değişmiş, insanın insanlığın bir üyesi olarak değeri ve hakları teslim edilmiş, eşitlik düşüncesi yeniden doğmuştur. Amerikan ve Fransız devrimleri bu düşüncenin somutlaştığı olaylar olmuşlardır. Yine de sadece insan olmaktan ileri gelen haklara sahip olmak ön kabulünde sömürgeler bu insanlığın dışında bırakılmıştır. Gerçek bir eşitlik ve doğal özgürlük fikrinin benimsenmesi için iki dünya savaşının yaşanması gerekecektir.

Kant 1784 tarihli "Dünya Yurttaşlığı Açısından Evrensel Bir Tarih Düşüncesi" başlıklı yazısında Aydınlanma Devri'nin savunduğu irade ve eylem özgürlüğünün diğer doğal olaylar gibi evrensel yasalara bağlı olduğunu belirtir. Burada evrensel yasa içinde insan özgürleşme ortamı bulacak yani yeteneklerini sonuna kadar geliştirebilecektir. Bu evrensel yasayı olası anayasa kavramı, yaşamın çeşitli alanlarından edinilen deneyim ve buna uymaya hazır iyi niyet meydana getirecektir. Böylece insanlık vahşilerin kanun tanımazlığından milletler cemiyeti kavramına bir adım atmış olacaktır. Kant tarihe evrensel bir açıdan yaklaşarak, tarihsel olayların aslında Doğa'nın gizli planı çerçevesinde geliştiğini ileri sürer. Bu plan insanlığı tamamen erişkin düzeye getirmek amacındadır. Kant'a göre erişkinlik insanın kendi aklını başka kişi ya da kurumların yönlendirmesi olmadan kullanma cesaretini

göstermesidir. Devletler arası ilişkiler de bu erişkinlik durumuna uygun biçimde gelişecektir. Ticari ilişkilerle birbirlerine bağlanmış devletler arasında herhangi bir ülkedeki savaş ya da devrim diğerlerini de etkileyeceği ve tehlikeye atacağından, dünya tarihinde eşi görülmemiş uluslararası bir hükümet ve hakemlik aranan bir kurum olacaktır. Bu durum, birçok düzenlemeci devrimden sonra, Doğa'nın nihai amacı olan insan ırkının tüm yetilerinin gelişebileceği ortamı oluşturacak bir evrensel kentlilik durumuna ulaşma umudunu yeşertecektir **(Kant, 1784)**.

Böylece XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılda evrensellik ideali ile herkesi birleştiren evrensel devlet fikrinden ayrı ayrı devletlerin tabi olacakları evrensel federasyon, devletler birliği, milletler cemiyeti idealine gelinmiştir. Bu tür bir federasyon ile dünya da barış sağlanacak, insanlar arası eşitlik ve özgürlükler korunacaktır. Birliğin ortak bir ordusu olacak; gerekli gördüğü hallerde müdahale hakkını kullanacaktır. XX. yüzyıl ise dünya savaşından sonra bu tür bir birliğin kurulduğu ve halen de yaşatıldığı bir devir olmuştur. XXI. yüzyılda ise bu birlik bir tehdit unsuru olarak kullanılmaktadır.

Evrensellik idealinin insan boyutunu oluşturan evrensel insan düşüncesi Antik Çağ'ın erdemli insanı, daha sonraları herkeste eşit olan aklını kullanan insan, Orta Çağ'ın Hristiyan insanı aşamalarından geçerek Aydınlanma Devri'nin sadece insanlığın bir üyesi olarak insan kavramına ulaşmıştır.

Bilimsel boyutta evrensellik idealinin gelişimi XVIII. yüzyılda Aydınlanma Devri ile başlamıştır. Bilimsel düşünce XVIII. yüzyılda ortaya çıkmış ve başka alanları da etkilemiştir. Bu nedenle bu döneme kadar bilimin evrenselliği konu edinilmemiştir. Rönesans Devri'nde bilim felsefenin içinde yer almaktadır. Filozoflar aynı zamanda sanatçı ve bilim insanlarıdır. Aydınlanmanın bilim üzerindeki dönüştürücü etkisi bilimsel düşüncenin biçimlenmesinde görülmektedir. Rönesans'tan beri buluşlar ve keşiflerle ilerleyen bilimsel düşünce XVII. yüzyılda tanrısal akıl ve tümdengelimci yöntemleri kullanmaktadır. Bu doğrultuda metafizik konular tanrısal akıl ile kanıtlanmaya çalışılmakta; elde olan bir savı desteklemek için olgular aranmaktadır. XVIII. yüzyıl bu yöntemin tersine çevrildiği, olguların, deney ve gözlemin önem kazandığı, aklın tanrıdan bağımsızlaştığı ve özgürce aklını kullanma cesaretini gösterecek aydınların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bu ortamın hazırlanmasında Orta Çağ sonlarında ticaretin yeniden canlanmasıyla ortaya çıkan Burjuva sınıfının etkisi büyüktür. Kant metafiziği bilimselleştirme yolunda bilimsel yöntemleri kullanmıştır. Yeni yöntemlerle bilim yeniden tanımlanmış; salt düşünceyle varsayım kanıtlama metodundan vazgeçilmiş; olgulardan yola çıkılan tümevarım ile

analiz ve sentez yöntemi benimsenmiş; bilimsel düşünce felsefi düşünceden ayrılmıştır.

Bilim, kullandığı yöntemler ve elde ettiği sonuçlarla tüm insanlığa hizmet etmektedir. Akarsu bilimi "Temellendirilmiş bilme; genel geçerlik ve zorunlu kesinlik niteliklerini gösteren yöntemli ve dizgesel bilgi" olarak tanımlarken bilimin evrenselliğine vurgu yapmaktadır **(Akarsu, 1998)**.

Bilim ile felsefenin yeniden birleşmesi XIX. yüzyılda ortaya çıkan Bilim Felsefesi akımıyla gerçekleşmiştir. Bilimin evrensel boyutta hızla yayılması ve ilerlemesi felsefi düşüncenin de kendini sorgulamasına yol açmıştır. Bu akım, XIX. yüzyılda düşünceye daha fazla tutarlık kazandırmak, onu elle tutulur ya da somut gerçeğe daha fazla yaklaştırmak amacındadır. Bilimin evrenselliğine paralel olarak Bilim Felsefesi de felsefi düşünceye daha kapsayıcı nitelik kazandırmak amacıyla bunu bilimsel ilerleyişe bağımlı kılmaya yönelmiştir. Olguculukla birlikte gelişen bu akım A. Comte'a göre tanrıbilimsel ve metafizik aşamalardan geçen insan düşüncesinin ulaştığı bir sonuçtur **(Benk, 1992)**.

Rönesans zamanında felsefenin içinde yer alan bilimsel düşüncenin Aydınlanma ile özerkleşmesi; bu durumun felsefi düşünceyi kendini sorgulamaya yöneltmesi ve XIX. yüzyılda Bilim Felsefesi'nin ortaya çıkışı ile bu defa felsefenin bilimin izinden gitmesi evrensellik özelliğinin gücü açısından önemli bir kanıttır. Bilimsel boyutta düşüncesinin gelişimiyle ulaşılan evrensellik ideali aslında insan boyutunda da etkili olmuştur. Evrensel insan düşüncesi Antik Çağ'dan beri tartışılmakta iken XVIII. yüzyıldaki bilimsel düşünce ve yöntemler, siyasal, hukuksal, toplumsal ve kültürel alanları da biçimlendirmiş; bu alanlardaki gelişmeleri yönlendirmiştir.

2.2 Evrenselliği Tanımlayan İki Dönem

2.2.1 Aydınlanma ve Evrensellik

Evrensellik idealine, insanlık boyutu ve bilimsel boyutuyla ele aldığımız biçimde, Aydınlanma Devri'nde ulaşılmıştır. Bu nedenle Aydınlanma Devri, evrensellik temelindeki araştırmamızda ölçütleri belirlemek için önemli veriler sunmaktadır.

Aydınlanma Devri özne ve nesne olarak daha önceki çağlardan farklı sınıflar tarafından hazırlanmıştır. Bunlar sırasıyla Aydınlar ve Burjuvazidir. Evrenselliği tanımlayan Aydınlanma Devri'ni, öncelikle bu farklı Aydın sınıfının ortaya çıkışı ve Burjuvazinin süreçteki etkisiyle ele almak; daha sonra Aydınlanma Devri düşünce sisteminin özelliklerine geçmek yerinde olacaktır.

2.2.1.1 Aydınlanma Devri'nin Özneleri: Aydınların Ortaya Çıkışı

Tanım

Aydın, çeşitli konular üzerinde çalışmak, düşünmek, tartışmak, sorular sormak ve cevaplar vermek için kendi zekasını kullanan kişidir. Aydını tanımlayan "entelektüel" kavramı doğrudan zekayı ifade etmektedir. Toplumbilimde ayrı bir sınıf olarak görülen aydınlar hem farklı ideolojilerin yaratıcıları ve hem de yaratılmış ideolojilerin eleştiricileri olmuşlardır.

Aydın anlayışı Antik Çağ'dan Platon'un (İÖ.427-347) sofist tanımına kadar uzanmaktadır. Sofistler yazar, filozof, öğretmen, aydın seyyahlardır. Felsefede doğa incelemesinden insana yönelmeyi Sokrates (İÖ.469-399) gibi sofistler sağlamışlardır. Öğrencilerine retorik, kişisel inisiyatif gibi ikna ve harekete geçme becerileri kazandırmaları; bunun sonucunda da ulaştıkları politik etki nedeniyle gelenekçi toplumlarda soylular ve demokrasi düşmanlarından tepki toplamışlardır[9] **(Mautner, 1999)**.

Çiğdem, Aydınlanma Düşüncesi başlıklı çalışmasında aydınları "les philosophes" olarak adlandırmış; onları Aydınlanma hareketi ve felsefesinin gerçek taşıyıcıları olarak tanımlamıştır **(Çiğdem, 1993)**. İktidarını kaybeden Aristokrasi ile varlığını meşrulaştırmak durumunda kalan Burjuvazi Aydınlanma'nın nesneleri haline gelmiştir.

Aydınlanma devri aydınlarına XVIII. yüzyıl Fransa'sında "Lumières – Işıklar" ismi verilmiştir. Bu adlandırma Aydınlanma Devri'ne de "Age des Lumières – Işıklar Çağı" denmesine neden olmuştur. Entelektüel sözcüğünün Osmanlıca ve Türkçe'ye "Münevver – Aydın" olarak çevrilmesinde bu ışık temasının etkisi hissedilmektedir.

Kant, Berlinische Monatsschaft dergisinde 1784 yılında yayımlanan yazısında aklını kullanma cesaretini gösterebilen yani ergin olmayış durumundan kurtulmuş, bu cesareti gösterebilecek kişilerden bahseder:

> *"(...) ruhlarını, zihinsel yanlarını kendi başlarına işleyip kullanarak ergin olmayıştan kurtulan ve güvenle yürüyebilen pek az kişi vardır.*

[9] Platon da Sofistleri verdikleri eğitim karşılığında para aldıkları ve bir tezi savunmak için her türlü yolu uygun saydıklarından dolayı eleştirmektedir. Yine de Platon, Georgias ve "İnsan herşeyin ölçüsüdür" diyen Protagoras'ı onlardan ayrı tutar. Sofistlerin kötü bir şöhretle anılmalarına aslında politik nedenlerin yol açtığı; özellikle Platon'un evrensel ahlak ile demokrasiyi savunan Sofistlere karşı nefretinin kendi asilzadeliğinden kaynaklandığı, XIX. yüzyıl ve daha sonrasının düşünürleri tarafından ortaya çıkartılmıştır.

> *Oysa buna karşılık kitlenin kendi kendisini aydınlatması daha çok olanak taşır; hatta ona özgürlük, yani özgür olma hakkı tanınırsa bu durumun önüne geçilemez de. Çünkü yığının içinde, kamuda – vasiler arasında bile – bağımsız düşünebilen birkaç kişi her zaman bulunacaktır; bunlar önce kendi boyunduruklarını atacaklar, sonra da insanın kendi kendindekini akıllıca değerlendirmesi yanında bağımsız düşünmenin kişi için bir ödev olduğu anlayışını çevrelerine yayacaklardır."* ***(Kant, 1984. s: 214)***

Burada Kant'ın aydın olarak adlandırabileceğimiz öncülerinin öncelikle "erginliğe" ulaşacaklarını, toplumu aydınlanmaya yönlendireceğini ve hatta bu öncülerin yönetici sınıfından bile çıkabileceğini işaret ettiğini görmekteyiz. Halkını aydınlatmaya çalışan yöneticiler daha sonra Aydınlanma Devri'ne sonradan giren ülkelerde görülen "Aydınlanmış Despot" kavramını tanımlayacaklardır. Sayıca az olan aydınlar – ister halkın içinden gelsinler, isterse yönetici sınıftan olsunlar – toplumdan bir adım önde gitmekte ve toplumu ileriye götürmeye çalışmaktadırlar. Aydınların bu özelliği devrimlerin gerçekleştirilmesinde de yönlendirici olmuştur.

Aydınlar sorumluluklarının bilincinde olarak aydınlanma düşüncesinin toplumda yayılmasına önderlik etmişlerdir. Ayrıca sosyal dönüşüm hareketlerini sorgulayan, hazırlayan ve yönlendiren öncü bireyler olmuşlardır. Böyle bir ortamda gelişen aydınlar toplum üzerinde sorumluluk hissetmektedirler. Mevcut durumu aklını özgürce kullanarak sorgulayan aydın bu durumu değiştirmeye, eyleme geçmeye, toplumsal dönüşümü yönlendirmeye girişmektedir. Bu konuda A. Timuçin, Antik Çağ ahlakçıları gibi ustanın, bir bilenin yolundan gitmeyi öneren eğilimleri olsa da Aydınlanma devri, aydınların topluma karşı sorumluluklarının (ve önderlik rollerinin) bilincine vardıkları dönem olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu nedenle aydınlar bilgi sorunlarından çok toplum sorunlarına yönelmiştir:

> *"Diderot gerçek filozofu "dinin koyduğu kutsal sınırları yıkma yürekliliğini gösteren kişi" diye tanımlar. Filozof aydınlatacak halk aydınlanacaktır. Halkın aydınlanması da o kadar kolay bir iş değildir. "Gerçekte öyle görünüyor ki tabandaki insanlar akılsal bir dine uygun değillerdir" der Voltaire. Rousseau'nun "Halklar bir defa efendilerine alıştılar mı, bir daha ondan vazgeçemezler" sözü de bu açıdan oldukça anlamlıdır."* ***(Timuçin, 2000. s: 53)***

Aydınlanma Devri aydını kendini toplumdan soyutlamamıştır. Bilimsel ve felsefi çalışmalar dergilerde yayımlanmakta; kafe ve salonlarda yeni fikir ve buluşlar paylaşılmaktadır. Ayrıca bilim ve felsefe dilinin latinceden Fransa'da Fransızca'ya, Prusya'da Almanca'ya dönmesi, aydınların kendi yazdıkları için kendi halklarını okur olarak kabul ettiklerinin göstergesidir. Bu dönüşüm milliyetçi duyguların ötesinde toplum ile bütünleşme ve bilginin topluma yayılması açısından önemlidir.

Aydınlar tamamıyla anlaşan bütünleşmiş bir sınıf oluşturmamışlardır. Aydınlanma Devri aydınları halktan gelmiyorlardı. Bir kısmı soylu, bir kısmı da eğitimli

burjuvalardır[10]. Aydınlanma Devri'nin aydınları arasında, hatta aydınların kendi söylemleri içinde bile tutarsızlıklar görülmektedir. Siyasal alanda fikir birliği yoktur; yönetim için demokrasi ve mutlakiyet arasında değişen çözümler önerilmektedir. Aynı çatışmalar bir dogma olarak gördükleri kurumlaşmış din konusunda da geçerlidir; aydınlar kurumlaşmaya karşı birleşmekte ancak bunun yerine farklı farklı çözümler önermektedirler.

Cassirer, farklı düşünce ögelerinin seçmeci bir karışımı olarak tanımlanan Aydınlanma felsefesini, kesin tutarlılık ve doğru bir düzenlemeyle ifade edilmiş temel birkaç fikrin hakim olduğu bir dönem olarak açıklamaktadır **(Cassirer, 1979)**. Bu açıdan Gay de aydınlar arasındaki fikir ayrılıklarını "gürültülü bir koro" olarak nitelemektedir. Ona göre aydınlar, aralarında bazı uyumsuz sesler barındırmakla beraber, genel bir ahenk içinde hareket etmektedir:

> *"XVIII. yüzyılda birçok filozof ama bir Aydınlanma vardı: Edinburg'dan Napoli'ye, Paris'ten Berlin'e, Boston'dan Philadelphia'ya kültür eleştirmenlerinin, dini şüphecilerin ve siyasal reformcuların gevşek, disiplinsiz, bütünüyle örgütlenmemiş koalisyonu. Filozoflar gürültülü bir koro teşkil ediyorlardı, evet aralarında bazı uyumsuz sesler vardı ama esas olan tesadüflere bağlı uyumsuzlukları değil genel uyumlarıydı."* ***(Çiğdem, 1993. s: 41)***

Gay'e göre aydınları birleştiren "sekülarizm ve insanlık, kozmopolitanlık ve bir yığın formlarla ortaya çıkan hürriyet programı"dır. Çiğdem bu formları "keyfi iktidardan bağımsız hareket etme, konuşma, ticaret, bireyin yeteneklerini gerçekleştirme, estetik yaratım, bir kelimeyle herhangi birinin dünyadaki yolunu kendisinin bulması hürriyeti" olarak açıklamaktadır **(Çiğdem, 1993)**.

Aydınların kendi aralarındaki bu fikir çatışmaları aslında bir olumsuzluk değildir; tersine tutarsızlık ve çelişkiler fikir ortamının canlı tutulmasını ve birçok fikrin üretilmesiyle verimliliğini sağlamıştır.

Çiğdem Aydınlanma Devri aydınlarını üç kuşakta ele almaktadır: İlk kuşakta Newton, Locke, Montesquieu ve Voltaire'i sayar. Bu aydınlar fikirleriyle sonraki iki kuşağın yetişeceği ortamı hazırlamışlardır: Newton bilimsel boyutta, Locke felsefe kısmında, Montesquieu siyasal bilimlerde, Voltaire ise hemen hemen her alanda yeni fikirler üretmişlerdir. Buffon, Franklin, Hume, Rousseau, Diderot, Condillac, Helvétius, D'Alembert Aydınlanma düşüncesine perspektif kazandıran ikinci kuşağı oluşturmaktadırlar. Onlar sayesinde Aydınlanma bir entelektüel atılım olarak kurumsallaşmıştır. Çiğdem bu alanda Fransa'da Ansiklopedi'ciliere, İngiltere'de

---

[10] **Montesquieu** (1689 – 1755), Baron, aristokrat; **Voltaire** (1694 – 1778), noter oğlu, burjuva; **Rousseau** (1712 – 1778), halktan biri, yetim, rahip yanında eğitim almış.; **Diderot** (1713 – 1784) bıçakçı oğlu, küçük burjuva; **D'Alembert** (1717 – 1783), Şövalye oğlu ama terk edilmiş; yine de iyi eğitim almış; **Sade** (1740 – 1814), Marki, aristokrat.

Hume ve onu izleyenlere, Almanya'da ise Thomasius ve Wolff'e "düşünsel olarak alınan mesafenin toplumsal olarak da elde tutulması yolunda gayretler"i açısından dikkati çeker.

Fransa'da aydın kavramının toplumbilimsel bir bütün ya da grup anlamında kullanılması oldukça yenidir. Fransızca "intellectuel" / aydın sözcüğü, Emile Zola'nın Aurore'da yayımlanan "J'Accuse ...!" başlıklı yazısı ile ortaya çıkmıştır. Zola'nın 13 Ocak 1898'de devrin Fransa cumhurbaşkanı Felix Fauré'ye Dreyfus davası hakkında yazdığı bu açık mektuptan bir gün sonra, 14-16 Ocak tarihleri arasında aynı gazetede "Manifeste des Intellectuels" başlığı ile arka arkaya dilekçeler yayınlanmıştır. L'Aurore'un yazı işleri müdürü Clemenceau, bu açık dilekçelerin sahipleri olan yazar, üniversite hocası, bilim adamı gibi aydınlara "entelektüel" adını vermiştir[11] **(Benk, 1992)**.

> *"Ufkun tüm köşelerinden gelen bütün bu 'entelektüeller' bir fikir üzerinde birleşmekte ve sarsılmadan durmaktadırlar."* ***(www.sdv.fr/judaisme/perso/dreyfusaffaire.htm)***

Dreyfus davasıyla ortaya çıkan bu eylem, Aydınlanma Devri'nden beri toplumsal olaylarla ilgilenen aydınların müdahalesinin ilk kamusal örneğidir. Burada Zola örneğinde aydın sorumluluğu ve "çenesini kapamamama" özelliği somutlaşmıştır:

> *"Onlar cesaret ettiklerine göre ben de edeceğim. Gerçeği söyleyeceğim çünkü eğer düzenli olarak yönlendirilen yargı bunu doğru ve tam biçimde yapmayacaksa bu gerçeği benim söyleyeceğime söz verdim. Görevim konuşmaktır, suç ortağı olmak istemiyorum."* ***(www. Geocities.com/CapitolHill/3788/zola01.html)***

Dreyfus davası aynı zamanda Aydınlanma'nın önde gelen özelliklerinden olan eleştiri geleneğinin de aydınlar tarafından, yanlış buldukları kararlara karşı çıkmak için sivil bir güç olarak kullanıldığı ilk toplumsal dava olmuştur.

Zola bu hareketiyle toplumsal bilinci, eylemci hatta militan ruhu uyandırmıştır. Her ne kadar davanın yeniden görülmesi için yeni kanıtların bulunması gerekmiş olsa da Zola'nın hareketi yalnız bırakılmayı göze alarak doğru bildiği yönde taraf olduğunu göstermiş olması açısından önemlidir.

1898 başına kadar aydınlara filozof, bilgi, edebiyatçı, şair gibi sıfatlar verilmiştir. Dreyfus davasının yarattığı tepkinin en önemli sonucu "zekasını kullanan kişi" anlamına gelen entelektüel sıfatının aydınlar için isim olarak kullanılmasıdır. Kavram savaşçı bir ruh taşımaktadır. Aydınlanma çağından beri eleştirinin gelişmesi ve

---

[11] Söz konusu dilekçeler, L'Université ile Ecole Normale Supérieure'den destek görmekte, Léon Blum, Lucien Herr, Anatole France, Gustave Lanson, Marcel Proust gibi yazar, akademisyen, bilgin, sanatçı, düşünürlerin imzasını taşımaktaydı.

toplumsal bilincin yerleşmesi ile aydınlar cephesindeki düşünce ve eyleme geçmede değişiminin bu sıfatla somutlaştığı görülmektedir. Laik aydınlar olarak sorumluluk almak ve bir davaya bağlanmak özellikleri gündeme gelmiştir.

Ali Akay Aydınlanma Devri aydınının "çenesini kapamama adeti" üzerinde dururken siyasal ve sosyal olaylar kadar bilim ve iktisat alanlarında da aydınların söyleyecek sözleri olduğuna dikkat çeker **(Akay, 2000)**.

Said entelektüeli "belli bir kamu için ve o kamu adına bir mesajı, görüşü, tavrı, felsefeyi ya da kanıyı temsil etme, cisimleştirme, ifade etme yetisine sahip olan birey" olarak tanımlamakta ve bu tanımı günümüze kadar getirmektedir:

> *"Bu rolün özel, ayrıcalıklı bir boyutu vardır ve kamunun gündemine sıkıntı verici sorular getiren, ortodoksi ve dogma üretmektense bunlara karşı çıkan, kolay kolay hükümetlerin veya büyük şirketlerin adamı yapılamayan, devamlı unutulan ya da sümen altı edilen insanları ve meseleleri temsil etmek için var olan biri olma duygusu hissedilmeden oynanamaz. Entelektüel bunu evrensel ilkeler temelinde yapar. Tüm insanların dünyevi güçlerden ve ülkelerden özgürlük ve adalet konusunda doğru dürüst davranış standartları beklemeye hakları vardır; bu standartların kasti veya gayri ihtiyari ihlallerine tanıklık edilmeli ve cesaretle karşı konulmalıdır."* ***(Said, 1995. s: 27)***

Said'in tanımdan yola çıkarak ulaştığı aydının evrenselliği, evrensel ölçütlerle hareket etmesi düşüncesi, bunu kendi çalışmasında daha 1920'lerde yazan aydın Benda'dan verdiği örneklerle de desteklenmektedir:

> *"Benda entelektüellerin kolektif tutkular düzeyinde düşünmeyi bırakıp dikkatlerini tüm uluslar ve halklara, evrensel olarak uygulanabilecek aşkın değerler üzerinde yoğunlaştırmaları gerektiğini iddia ediyordu." (**Said, 1995. s: 41)***

Said'in dikkat çektiği bir başka nokta ise bu Benda'nın anlayışına göre bu değerlerin Hindistan ya da Çin'e değil, Avrupa'ya özgü olmasıdır. Devrin düşünürleri evrensel değerler olarak sadece Batılı değerleri göz önünde tutmuşlardır. Aydınlanma Devri'nin de ancak Oryantalist bakış açısı olarak açıklanabilecek bu tür bir tutumu vardır. Her ne kadar temeli yanlış da olsa, XVIII. yüzyıl ile XX. yüzyıl aydınının bu konuda bir süreklilik gösterdiği iddia edilebilir.

Bozulma

XVIII. yüzyıl aydınlarının toplum ve yaşantı üzerinde etkisinin giderek artması, hiçbir olay karşısında tepkisiz kalmamaları değişime şüpheyle bakan tutucu kesimin düşmanlığına sebep olmuş; bir sonraki yüzyılda farklı yer, zaman ve ortamlarda anti-entelektüalizmin ve aydın karşıtlığının hızla yayılmasına neden olmuştur. Bu dönüşümde XIX. yüzyılın kendilerinden istediği bu eleştirel güce sahip olmayan bir takım aydınların da payı vardır. Bu kişiler, bir aydının sahip olması gereken bağımsızlık ve yerden, gelenektedn kopmuş, sürgün özelliklerinin tam tersine iş idarecisi ya da teknokrat olarak otoriteye bağımlı hale gelmişlerdir. Bu durum Said'in

dikkati çektiği “profesyonelleşme” tehlikesinin gerçekleşmesidir. Böyle bir aydın özerk olarak hareket edemez; mevcut durumu eleştiremez; aklını özgürce kullanma cesaretini gösteremez.

Aydın özelliğinin XIX. yüzyılda aldığı olumsuz görünüm entelektüel, entelektüalizm ve entelijansiya kavramlarını da olumsuz olarak tanımlamıştır. Bu tutum çağımızda da sürmektedir.

Anti-entelektüalizm aydınlara ve Aydınlanma konularına karşı düşmanlık ve güven eksikliği duygusudur. Bu duygu Aydınlanma Devri’nin birçok değerine, bilimde ilerlemelere, eğitim, edebiyat ya da dine saldırı gibi biçimde ortaya çıkmaktadır. Anti-entelektüeller kendilerini “sıradan insanlar”ın şampiyonu, akademik seçkincilik olarak gördükleri entelektüel konuma karşı eşitlikçilik savunucuları olarak görürler. Dini etkiler ve popülizm ortamında gelişen bu tutumun nedenleri baskı siyaset, kurumlaşmış kültür ve eğitim sistemi sorunları olarak sıralanmaktadır. Bu tutum daha çok Aydınlama’yı hazırlayan ve yaşayan Avrupa’nın dışında, XIX. yüzyılda kuzey Amerika’da, devrimden sonra Sovyet Rusya ve Çin’de, XX. yüzyılın sonlarında iç savaşın sürdüğü Kamboçya’da, İslam devrimi sonrası İran’da tepki olarak gelişmiştir.

Entelijansiya kavramı, Latince’de kültürün gelişimi ve yayılması amacıyla karmaşık zihinsel ve yaratıcı çalışmalara girişen aydınlar ve yakın çevrelerindeki toplumsal grupların oluşturdukları sosyal sınıfı tanımlamaktadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Geç Aydınlanma ülkeleri Rusya ve Polonya’da sosyal statülerinin, vatanları için çalışma görevlerinin ve en önemlisi vatanseverliğin bilincinde bir sınıf olarak özel bir anlam kazanan bu kavram, eğitmen, bilim adamı hatta din adamı olarak kişilere öncülük etme ve aydınlanmalarını sağlama amacında, toplumun iyi eğitimli üyelerini nitelemektedir **(Benk, 1992)**. XX. yüzyılda Orta ve Doğu Avrupa ülkelerindeki aydın sınıfı için kullanılan bu kavram aynı zamanda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri aydınlarının kendi ekonomik ve kültürel durumlarını diğerlerinden farklı gördüklerini de ortaya koymaktadır.

Entelijansiya kavramından başlayarak aydın sınıfına karşı ilk eleştiri Marksist düşüncede görülmektedir. Bu kuramda aydın, düşünmeyi ve düşüncelerini öğretmeyi meslek edinmiş kişidir; zihin gücüyle çalışması nedeniyle kol gücüyle çalışanlardan ayrılır. Toplumsal üretimdeki durumlarına göre bireyleri sınıflayan Marksist kuram aydınların oluşturduğu sınıfı işçi ve köylüler gibi somut bir üretim yapmayan, hakim sınıfa ve onun ideolojisine bağlı ücretli kesim olarak tanımlar. Burada bağımsız aydın kavramının karşıtı bir yaklaşım vardır. Marksist kuram

bağımlı bir grup olarak gördüğü aydınları toplumsal sınıflar arasında bile saymamıştır. Bu yok saymanın temeline Rusya'daki aydınların devrim sırasında Bolşeviklere cephe almaları, ancak devrimden sonra yeni düzenin kurulması için Bolşeviklerin de bu aydınlara ihtiyaç duymaları yatmaktadır. Aslında aydınları bu biçimde tanımlayan kişiler de Rus Devrimi'ni gerçekleştiren aydınlardır. Her iki cephede de görülen bu çelişki aydınların toplumsal olaylar üzerindeki etkilerinden kaynaklanmaktadır. Entelijansiya düşmanlığı, Çar rejiminde yetişmiş aydınların 1917 devrimine karşı olmalarından kaynaklanmaktaydı. Bununla birlikte devrimden sonra Komünist Parti üyeleri ülkeyi yeniden kurmak için partili olmayan eğitimli burjuvaların katkısına ihtiyaç duymuştur. Bu karşıtlık iki taraf arasında gerilim yaratmıştır.

Aslında aydın sınıfı sömürülen bir grup olarak görülmesine karşın devrimci itkiden yoksundur. İronik olarak bu iddia kendileri de entelijansiyadan gelen Lenin ve Troçki gibi birçok aydın tarafından ortaya konmuştur. Lenin entelijansiyayı ulusun beyni değil en alt katmanı olarak görmektedir. Rus Devrimi entelijansiyayı devrimden kaçanlar, devrime karşı olanlar ve devrimin hazırlayıcıları olarak bölmüştür. Bolşevik iktidarı kendi rejimine karşı çıkanları sürgüne yollamak ve infaz etmek arasında değişen yöntemlerle ortadan kaldırmıştır. Kalanlar ise bilimsel-teknik entelijansiya ve yaratıcı entelijansiya olarak işçi sınıfının davasına hizmet etmeye zorlanmışlardır.

Marx Komünist Manifesto'da aydınları "sıradan insanlıktan daha üstün bir düzlemde yaşama, yaşam ve eserlerinde kapitalizmi aşma gücüne sahip olduklarını sanan meslek erbabı ve entelektüeller – "doktor, hukukçu, rahip, şair, bilim adamı" olarak tanımlamaktadır. Berman bu tanımdan yola çıkarak Marx'ın aydın sınıfının üstlendiği roldeki paradoks üzerinde durur:

> *"Marx'a göre bu entelektüeller için hayatın temel paradoksu onların burjuvazinin "ücretli işçileri", "modern işçi sınıfı, proletarya"nın mensupları olmalarında yatmaktadır. Bu kimliği yadsıyabilirler belki (...) ama onları çalışmaya zorlayan tarihsel koşullar tarafından işçi sınıfının içine fırlatılıp atılmışlardır. Marx entelektüelleri ücretliler olarak tasvir ederken modern kültürün, modern endüstrinin bir parçası olduğunu göstermeye çalışır. Sanat, bilim, Marx'ınki dahil toplumsal teori, bunların hepsi üretim tarzlarıdır. Burjuvazi her alanda olduğu gibi kültürde de üretim araçlarını kontrol etmektedir ve yaratmak isteyen herkes onun gücünün yörüngesi içinde çalışmak zorundadır."* ***(Berman, 2002. s. 164-165)***

Aydın kavramı, ismi XIX. yüzyıl sonlarında konmuş olmasına ve XX. yüzyılda bozulma ile değer kaybına uğramasına rağmen, Aydınlanma Devri'nde ortaya çıkmış; bu devrin kurucu ve itici gücü olmuştur. Bu nedenle çalışmamızda XVIII. yüzyıldaki kapsamıyla ele alınacaktır.

Özellikler

Yukarıdaki tanımlardan Aydınlanma Devri aydınının genel özelliklerini çıkartmak mümkündür:

- **Aklın özgür kullanımı:** Aydınlanma Devri'nin mottosu "Sapere Aude!" (Aklını kullanma cesaretini göster) cümlesi aydınların ilk sıradaki ortak özelliği olmuştur.

- **Toplumsal olayları konu edinme:** Aydınlar toplumsal sorumluluklarının bilincindedirler. Bu nedenle toplumsal sorunlara eğilirken bunları değiştirmek için eyleme geçmeyi de kendilerine görev bilirler. Mevcut durumu değerlendiren aydının amacı Çiğdem'in deyimiyle "insanın yeryüzündeki hayatının kusursuzlaştırılması"dır.

- **Evrensel ölçütlerle hareket etme:** Aydın çevresel değer ya da ırk, din, millet gibi içgüdüsel bağlarının ötesinde, evrensel ve akılcı ilkelerle hareket eder. Böylece tek bir toplumun değil tüm insanlığın, Said'in deyimiyle "daha genel bir durumun parçası" olur. Said'e göre bu özelliğiyle aydın "bir kültür taşıyıcısı, bir uyumlandırma kaynağı değil de geçicilik duygusu ve istikrarsızlık yaratan biri olma eğilimindedir".

- **Şüpheci ve eleştirel tutum:** Aydınlanma düşüncesi dogmaları yıkma üzerinde gelişmiştir. Aydınlanma'nın aydınları da bu tutumu görev bilmişlerdir. Herşeye karşı şüpheci ve eleştirel yaklaşmışlar; aklın özgür kullanımının önündeki engelleri aşmak için çaba sarf etmişlerdir. Aşılması gereken birinci dogma monarşi, ikincisi kurumlaşmış din, üçüncüsü de metafizik düşüncedir. Aydınlar birinci dogma için halkın doğrudan ya da dolaylı müdahalesi, tam ya da kısmi egemenliğini çözüm olarak getirmişlerdir. İkinci dogmanın karşısına ateist, deist, panteist akımlarla çıkmışlardır. Üçüncü dogma için de metafizik düşüncenin doğa bilimleri yöntemiyle akla uygun ve tutarlı hale getirilmesine çalışmışlardır.

- **Sürgün kavramı:** Aydının önemli bir özelliği olan sürgün kavramını Said ortaya atmıştır. Aydınlanma aydınları Rönesans'tan farklı olarak ilk defa toplumu ve yönetimi eleştirerek kendilerini kurulu düzenin dışında tutmuşlardır. Aydınlanma Devri'nde politik otoriteden ne tam anlamıyla ayrı ne de onun yanında yer alan aydın anlayışından zamanımızda Said'in sürgün aydınına gelinmiştir. Aydınları evet-deyiciler ile hayır-diyenler olarak ikiye ayıran Said, ilk grubu toplumun mevcut durumuna hakim, bundan da rahatsızlık duymayanlar olarak tanımlarken, hayır-diyenler toplumla çatışan, bu nedenle belli bir statü için ödün vermeyen yabancılar yani sürgünler olarak niteler. Sürgün olan aydın hiçbiryerde kendini evinde

hissetmez; uyum sağlamaz; toplumun dışında kalır. Böylece toplumu, olayları, durumları daha nesnel, akılcı ve evrensel ölçütlerle değerlendirebilir. Sürgün özelliği daha sonraki devirlerin modernlik düşüncesindeki geçicilik, yere bağlanmama özellikleriyle de paralellik göstermektedir; çünkü "sürgünsoylu aydın (...) alışılmışın mantığına değil, değişimi ve hareket halinde olmayı temsil eder".

- **Yenilik ve deneye açık olma:** Aydınlanma'nın hem hazırlayıcısı hem de onu şekillendiren boyutu olan evrensel bilim aydınları da gelişme ve ilerleme fikrinin yanı sıra yeniyi aramaya yöneltmiştir. XVIII. yüzyıl ekonomik rahatlık, keşif ve buluşlar çağıdır. Bu ortam bilimsel düşünceyle birlikte oluşmuştur. Dogmaları yıkan aydın da bu yolda ilerlemektedir.

- **Düşüncelerini toplumla paylaşma:** Aydınlar daha önceki devirlerden farklı olarak kendi içlerine kapalı bir ortamı değil halka ulaşmayı hedeflemişlerdir. Aydınlanma fikirlerinin çeşitli salon ve kafelerde tartışılması, dergicilik, düşüncelerin çeşitli yerlerde yayımlanması bu çağa has davranışlardır. Said bunu amatörizm olarak tanımlamaktadır. Bunun karşıtı olan profesyonelizmi de aydının karşısındaki en büyük tehdit olarak görür. Bu tutum onun sürgün kavramıyla da birleşmektedir. Ona göre profesyonelizm "kabul edilmiş paradigmaların ya da sınırların dışına çıkmamak"tır. Bu yola giren bir aydın ne mevcut durumu nesnel biçimde eleştirebilir ne de bunu değiştirmek için eyleme geçebilir.

Berman, Goethe'nin Faust karakterini incelerken onun dünyada birşeyleri değiştirebilmek için "kendini satmak" zorunda kalan aydın tipini temsil ettiğini belirtir.

> *"Faust aynı zamanda entelektüellere mahsus ihtiyaçlar karmaşasını da cismanileştirir: Onları harekete geçiren güdü sadece tüm insanlarla paylaştıkları hayatlarını idame ettirme ihtiyacı değil aynı zamanda iletişimde bulunma, diğer insanlarla birlikte olma arzusudur. Fakat kültürel emtia piyasası kamusal ölçekte bir diyalogu gerçekleştirmek için tek bir amaç sunmaktadır: Bir düşüncenin modern insanlara ulaşabilmesi ve onları değiştirebilmesi için pazarlanması ve satılması gerekir. Dolayısıyla entelektüellerin piyasaya bağımlı olmalarının tek nedeni karın doyurmak değildir. Tinsel beslenmeleri için de buna muhtaçtırlar."* ***(Berman, 2002. s: 165)***

Berman'ın bu açıklaması Said'in eleştirdiği profesyonalizmi de bir bakıma haklı çıkarmaktadır.

- **Ulusal dili kullanma:** Kendi gruplarına değil topluma seslenen, halka ulaşmaya çalışan aydın o döneme kadar felsefe ve bilim dili olan Latince'den vazgeçmiş, varolan dili fikirlerini ifade etmek için kullanmışlardır.

- **Tutarsız, çelişkili fikirler:** Aydınlanma Devri aydınları toplumsal sorunları teşhis etmekte ne kadar gerçekçi ve tutarlıysalar çözüm üretmede o kadar çelişkilidirler. Farklı çevrelerden (burjuva, aristokrat, akademik ortam) gelmeleri, farklı eğitim almış olmaları ve farklı karakterleri onları farklı önerilere yönlendirmiştir.

Çiğdem'e göre "Felsefi bir sistem geliştirmek konusunda ne istekli ne de başarılı"dırlar. Bazıları fikirlerini sonuna kadar savunurken bazıları da değişen şartlara göre bir yol izlerler. Çiğdem XVIII. yüzyıl aydınlarını "kah yüzyılın yaramaz çocukları, kah "akıl imparatorluğunun saygıdeğer üyeleri" olarak nitelemektedir.

Aydınları arasında bu kadar farklılıklara rağmen Gay'in de deyimiyle tek bir Aydınlanma vardır ve bunun yaratıcısı aydınlar yukarıda sayılan noktalarda birleşmektedirler.

Özetle Rönesans ile oluşan aydınlar Aydınlanma Devri'nde yeniden biçimlenmiş; Aydınlanma'yı hazırlarken kendileri de Aydınlanma ile gelişmişlerdir. Bir sonraki yüzyılda Aydınlanma'nın değerleri Romantizm içinde gelişen anti-entelektüalizmle tartışılır ve değiştirilirken aydın sınıfı da bir dönüşüm geçirmiştir. Aydınlanma bir devrim ise Romantizm karşı devrim konumundadır. Devrimin düşmanları yine devrim içinden çıkmışlardır. Aydınlanma devriminin öznesi olan aydınlar karşı devrimin hedefi olmuşlardır.

Aydınlanma'nın evrensellik idealinde önemli bir rol oynayan aydın sınıfı, hem kendi evrensel karakteri hem de düşünce ve eylemde kullandığı evrensel araçlarla bu ideali ölçüt olarak tanımlamak için veriler sunmaktadır. Bu özellikle evrensel insan ve evrensel bilim boyutlarında Aydınlanma Devri özelliklerine uygun olarak evrensel aydın kavramında birleşmektedir. Bu özellikleri üç bölümde toplayabiliriz:

- aklını özgürce kullanan, bilime ve bilimsel yöntemlere güvenen, sorgulayan, eleştiren, ileriyi görerek planlayan ve eyleme geçen aydın tipi

- halkına karşı sorumlu, onu muhatap alan, susmayan ve fikrini söyleyen, paylaşan, harekete geçen ve bunun sonuçlarına katlanan bir karakter

- gerçeğin peşinde olan, onu temsil eden, hazır klişelere ya da iktidar sahiplerinin sunduklarına yönelmeyen, ne insanları teskin etme ne de uzlaşma yaratma derdinde olan laik bir varlık

Aydınlama'nın mimarı aydınların yanısıra Aydınlanma'ya geç giren ülke aydınlarının da ele alınması gerekir. Bu grup aydınlar diğerlerinden farklı özellikler göstermektedirler. Bu ülkelerde Aydınlanmanın öznesi olan aydın sınıfı değil, yönetici sınıf, çoğunlukla da "aydınlanmış despot" olarak nitelendirilen bir monarktır.

Aydınlanmış despotlar da Aydınlanma aydınları gibi toplumu yönlendirmek, dönüştürmek, mevcut durumun kötülüğünden kurtarmak istemektedirler.

Aydınlanmış despot öncülüğünde yapılan reform ya da devrimci değişiklikler yönetici sınıftan halka doğru indiğinden, reformun gideceği yön ve kapsamı yine bu sınıfın elinde olacaktır. Aydınlanmış despot ülkesinin gelişmesini isterken tebaasının da yurttaş bilinciyle bir topluma dönüşmesini, çağın getirdiği özgür düşünce ve eylem hakkına kavuşmasını, yönetimde söz sahibi olmasını istemez. Bu nedenle geç Aydınlanma ülkelerinde aydınlar ve halk üzerinde baskı vardır. Aydınlar yeraltına çekilmişlerdir; fırsatını buldukça, gösteriler, ilanlar, ayaklanmalarla seslerini duyurmaya çalışmaktadırlar. XIX. yüzyılın ortasında Rusya'da görülen de budur. Kazan ayaklanmasıyla entelijansiya halk ile birleşmiş ve harekete geçmiştir:

> *"Ne Çara, ne İmparatora, ne efendi efsanelerine ne de babadan oğula geçen basiretsizliğin mor pelerinlerine ihtiyacımız var bizim. Başımızda sade bir insan, halkın hayatını anlayan ve halk tarafından seçilen bu toprağa ait bir insan istiyoruz. Kutsal imparatora değil hizmeti karşılığında ücret alan seçilmiş bir lidere ihtiyacımız var."* ***(Berman, 2002. s: 287)***

Aydınlanma ülkelerinin aksine bu aydın sınıfının kendi aralarında bir dayanışma ya da beraber eylem gelenekleri yoktur.

2.2.1.2 Aydınlanma Devri'nin Nesneleri: Burjuvazi'nin Oluşumu

Antik Çağ filozoflarından Aydınlanma devri aydın tipini ortaya çıkartan dönüşümde Burjuvazinin etkisi büyüktür. Burjuvalar özel haklara sahip kentli sınıftır **(Augé, 1968)**. Büyük Larousse'ta da bir kasaba ya da kentte (Burg) oturan, geçimini bir zanaatte çalışarak ya da ticaret yaparak sağlayan kentliler olarak tanımlanmaktadır. Burjuvalar, soylu olmamalarına rağmen meslek sahibi olmuşlar; bu çerçevede soylular gibi çeşitli haklar kazanmışlardır.

XI-XII. yüzyılda Batı'da ticaretin yeniden canlanması burjuva sınıfının da gelişmesini sağlamıştır. Bir derebeyi ya da senyöre bağlı olmak durumundaki burjuvalar, konumlarının da getirdiği ekonomik güçle bu toplumsal düzene karşı çıkmaya başlamışlardır. Avrupa'nın güney kentlerinde burjuvalar özgürleşerek örgütlenir ve kent yönetiminde söz sahibi olurlarken, derebeylik sisteminin daha baskın olduğu kuzey bölgelerde kişisel özgürlük, ticari ve ekonomik ayrıcalıklar gibi çeşitli haklar kazanmaktan ileri gidememişlerdir. XIV. yüzyılda zenginleşen Burjuvazi toprak sahibi olmuş; böylece krallık gücünün gelişimine paralel olarak kilise ve ruhban sınıfıyla çatışmaya başlamıştır. XVI. yüzyıl Alman ve İtalyan Burjuvazisine karşı Fransızların ilerlediği çağ olmuştur. Ayrıca bu devride toprak sahibi olmalarının yanı sıra burjuvalar aristokratların elindeki yüksek resmi görevleri satın almak yoluyla yönetime de katılmaya, Aristokrasi kadar söz sahibi olmaya başlamışlardır.

XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başlarında XIV. Louis devrinde burjuva sınıfı ile monarkın işbirliği yaparak kilise ve ruhban sınıfına karşı güçlerini birleştirdikleri gözlenmektedir. XIV. Louis'nin ardından bu ilişkinin kopması ve aristokratların iktidarı yeniden tek başlarına ele geçirmek için burjuvaların idari, adli, askeri, dini görevlerde yükselişini engellemeleri çatışmalara yol açmış; bu dönem 1789 Fransız Devrimi'yle sonuçlanmıştır. Devrim sonrası Burjuvazi çoğunluğu sağlayarak iktidara gelmiştir **(Benk, 1992)**.

Burjuvaların ortaya çıkışı ve gelişmelerinde önemli nokta, soyluların dışında varlıklı, eğitimli ve meslek sahibi bir sınıfın doğmuş olmasıdır. Bu sınıf dünya işleriyle uğraşan yeni aydın sınıfının da biçimlenmesini etkileyecek; aynı zamanda da özellikle sanatçı ve mimarlar için yeni işverenler olacaklardır. Burjuvalar hem varlıklı kesim olmanın hem de yeni fikirlerle gelişmenin getirdiği enerjiyle girişimcilik niteliğini birleştirecek ve Fransız Devrimi'ne yön veren sınıf olacaklardır.

XIX. yüzyılın ortalarına kadar burjuvalar siyasi iktidarda söz sahibi olmuşlardır. Yüksek devlet memurluklarına gelen Burjuvazi seçim sistemini kurmuş ve toplumsal yaşama yön veren sınıf olmuştur.

Goethe burjuvaziyi hem övmekte hem de yermektedir. Ona göre hümanist idealdeki insanın benliğini geliştirmesi hedefi burjuva sınıfının kurduğu ekonomik gelişme ile gerçekleşmektedir. Burjuvazinin ürettiği bu kişilik yapısını olumlu karşılar ancak buna neden olan ekonomik ortamı kabul edemez.

Baudelaire de "Salon de 1846" isimli eserinin başında burjuvalara seslenmekte; onların akıllarını kullanmalarını, yaratıcılıklarını, irade gücü ve girişimciliklerini övmektedir. Ona göre burjuvalar sadece para kazanmak için değil belirli bir gelecek fikrini gerçekleştirmek için eyleme geçmektedirler. Burjuvazinin temel hedefi ekonomi, politika ve kültür alanlarında insanın sınırsızca ilerlemesini sağlamaktır. Buradan hareketle Baudelaire bu ilerleme ideallerine seslenerek sanatta da hareketsiz kalmamalarını istemektedir. Yine aynı biçimde burjuvazinin serbest ticaret istekleriyle paralellik kurarak sanatı "düşünce aristokratları, zihinsel şeylerin tekelcileri"nden kurtarmaya çağırmaktadır **(Berman, 2002)**.

Daha sonraları Marx, 1848 tarihli Komünist Manifesto'da Burjuvaziyi tanımlarken "tarihte en devrimci rolü oynadı" diyerek onun bu özelliğine dikkat çekmiştir. Marksist kuram burjuva sınıfına karşı olmakla beraber Marx burjuvaları "insan etkinliğinin neler getirebileceğini ilk kez göstermişlerdir" sözleriyle övmektedir.

> *"Marx'ın kastettiği, modern şairlerin, sanatçıların ve entelektüellerin ancak düşleyebilecekleri şeyi modern burjuvazinin gerçekten yapmış olmasıdır. O "Mısır piramitlerini, Roma su kemerlerini, Gotik katedralleri kat kat aşan mucizeler gerçekleştirdi; "geçmişteki tüm göçleri ve akınları gölgede bırakan seferlere girişti." Onun aktivite dehası kendini önce büyük fiziksel inşa projelerinde gösterdi – atölye ve fabrikalar, köprü ve kanallar, demiryolları (...) – bunlar modern çağın piramit ve katedralleridir."* ***(Berman, 2002. s: 132)***

Berman Marx'ın sözlerini ilettikten sonra burjuvaların ana iki özelliği üzerinde durmaktadır. Bunlardan birincisi "otoritelerini atalarına değil kendi yaptıklarına dayandıran ilk egemen sınıf" olmaları; ikincisi de "insanın gelişme, sürekli değişme, kişisel ve toplumsal hayatın her alanında sürekli altüst oluş ve yenilenme kapasite ve güdüsünü özgürleştirmek"tir. Böylece eylemle dünyanı sahiden değişebileceğini göstermişlerdir.

Marx Burjuvazinin tarihte oynadığı devrimci rolü "İktidarı ele geçirdiği her yerde feodal, ataerkil ve duygusal tüm ilişkileri yok etti. İnsanı üstlerine bağlayan tüm karmaşık ve zengin bağları acımasızca koparttı." diyerek açıklamakta ve eleştirmektedir. Burjuvazi yıktığı ilişkilerdeki gizli sömürünün yerine açık sömürüyü koymuştur; ancakyine de onun devrimci özelliğini piyasa ekonomisine bağlı varoluşunu sürdürebilmek için "üretim ilişkilerinde yani bütün toplumsal ilişkilerde sürekli devrim yapmaksızın yaşayamaz." sözleriyle vurgulamaktadır.

Çiğdem de büyümenin aracısı olarak gördüğü Burjuvazinin siyasal ve ekonomik iktidar mücadelesinden bahsetmektedir. Tarihsel gelişim içinde orta sınıf tüccar pazar ürünlerini kırsal yerleşimlere taşımaktadır. Zanaatkar ve köylüler bulundukları bölgede küçük ölçekli girişimci durumundayken soylu toprak sahipleri büyük ölçekli sanayi girişimcileri haline gelmişlerdir. Zenginleşen bu orta sınıfın, yani Burjuvazinin İngiltere'de çeşitli haklara sahip bir sınıf olarak tanınmasının, ekonomik ve toplumsal iktidarı belirlemesinin karşısında Fransa ve Rusya'da azınlıkta kalarak konumunu kabul ettirmek zorunluluğundaydı. Çiğdem bu zorla meşrulaşma durumunun Fransız Burjuvazisinin Jakoben, tepeden inmeci demokrasi yanlısı karakterini biçimlendiren ve dolayısıyla onu devrime taşıyan en önemli etken olduğunu belirtmektedir **(Çiğdem, 1993)**. Bu iki farklı ortam Aydınlanma'nın getirdiği değişimin İngiltere'de uzlaşma yoluyla, Fransa'da ise şiddet ve terörle gerçekleşmesinin asıl nedenidir.

Burjuvazini özellikleri akıl, bilimcilik, ilerleme ve gelişme fikri, eyleme geçme, bireysel girişim ve liberal ekonomi olarak sıralanabilir.

Aydınlanma Devri'nin öznesi aydın sınıfı ile nesnesi burjuvalar Aydınlanma düşüncesine farklı alanlarda hizmet etmişlerdir. Aydın sınıfı Aydınlanma'yı düşünce alanında hazırlarken hem içinden çıktığı hem de çalışma alanı olarak gördüğü

toplumu, yani ağırlıkla Burjuvaziyi biçimlendirmiş, eğitmiş, yönetimde söz sahibi yapmıştır. Burjuvazi ise Aydınlanma ile her alanda özerkliğe kavuşmasıyla Aydınlanma düşüncesini ekonomi ve politikada cisimleştirmiş; ancak daha sonra kendine has yapısından kaynaklanan nedenlerle bu düşünceyi dönüştürmüş ve Aydınlanma'nın karşısına çıkacak akımların doğmasına neden olmuştur. İki sınıf da eski düzenin dogmalara dayanan ilişkilerini yıkarken aydınlar bunların yerine özgür aklı koymuşlar; burjuvalar ise bireycilikten yola çıkarak liberal ekonomiyi geliştirmişlerdir. İki sınıf da özgür akıldan hareket etmekte, aydınlar insan boyutuna, burjuvalar da bilimsel boyuta katkı yapmaktadırlar. Bu iki sınıfın etkisi ve etkileşimi Sanayi Devrimi'nden sonra insanlığı modernizme taşıyacaktır.

2.2.1.3 Aydınlanma Devri

Tanım

Aydınlanma kelimesinin dilimizde ve yabancı dillerdeki karşılıklarında ışık / aydınlık kavramları bulunmaktadır. İtalyanca'da Illuminismo, İspanyolca'da Ilustración, Almanca'da Aufklärung, İngilizce'de Enlightenment, Fransızca'da Age des Lumières olarak geçen Aydınlanma, XVIII. yüzyıl felsefecilerine Fransa'da verilen "Lumières" (Işıklar) adıyla bağlantılıdır.

Işıkla ilişkilendirilen Aydınlanma, mecazi olarak geceden gündüze, karanlıkçılıktan (Obscurantarisme) akılcı bilgiye geçildiği ve toplumun üzerinde ağırlığı olan her türlü boyunduruğun temelden sarsıldığı bir dönemi ifade etmektedir.

Genel olarak XVIII. yüzyıla tarihlenen Aydınlanma Devri aslında 1688 İngiliz Devrimi'yle başlayan ve 1789 Fransız Devrimi'yle doruk noktasına erişen bir entelektüel harekettir. Aydınlanma, farklı düşünürler tarafından bir ideoloji ya da bir süreç, bir deneyim ya da entelektüel proje, modernliğin altyapısını meydana getiren fikir, problem ve tartışmalar grubu ya da Fransız Devrimi'yle başlayan baskıcı hareketlerin altyapısı, olumlu bir kazanım ya da kötü bir efsane ve uğursuzlukların kaynağı **(Cevizci, 2002)** olarak tanımlanmaktadırlar. Olumlu ya da olumsuz yönde bu tür bir tanım kutuplaşması Aydınlanma üzerine yazan Cassirer ve Gay arasındaki fikirsel çekişmenin bir özetidir.

Aydınlanma kavramına bugünkü anlamını 1784 tarihli yazısıyla Mendelssohn vermiştir. Bundan önce hava durumunu belirtirken kullanılan bu sözcük zaman içinde uyku halinden ya da hastalıktan uyanma, bilinçlilik haline geçme, daha sonraları da bilgi ve kavramların berraklaşması anlamlarında kullanılmıştır. Bu kavram XVIII. yüzyılın başlarında İngilizce "enlighten" ve Fransızca "éclairer"

fiillerine karşılık gelmiş; yüzyılın sonunda da yaşanılan çağı adlandırmak üzere kullanılmıştır **(Schmidt, 2000)**. Aydınlanma kendi kendini adlandıran ilk devir olmuştur.

Aydınlanma'nın temelini hazırlayan fikirsel dönüşüm Rönesans'la başlayarak Reform'la devam eden ve Aydınlanma Devri'nde kuramlaşarak Sanayi Devrimi ile geri dönülmez ilerleme fikrinden Modernizme ulaşan bir süreçtir. Bu nedenle Aydınlanma'yı tanımlamak için ondan önce ve sonraki dönemlerin de ele alınması gerekmektedir.

Ansiklopedicilerden Fransız düşünür D'Alembert son üçyüz yıllık düşünce tarihini özetlerken, XV. yüzyıl Rönesans, XVI. yüzyıl dinsel yeniden yapılanma, Reform yüzyılı olarak tanımlamaktadır. D'Alembert'e göre XVII. yüzyıl Kartezyen düşüncenin ve tümdengelim yönteminin devridir; ilkeden yola çıkılır ve sistem kurmaya çalışılır. XVIII. yüzyıl ise Felsefe çağıdır **(Cassirer, 2000)**. D'Alembert'in sıralamasını Çiğdem de çalışmasında yinelemektedir. Yazar Aydınlanma Devri'nin farkını Orta Çağ'dan devralınan mirasın sekülerleşmesinde görüldüğünü belirtmekte ve seküler aklın özgür kullanımına vurgu yapmaktadır:

> *"Bu yüzyılı ayırt edici kılan bütün kullanım farklılıkları ve çeşitliliğiyle birlikte akıl kavramıdır. Akıl kavramı (...) Aydınlanma yüzyılının birleştirici ve merkezi noktası (olmuştur)."* ***(Çiğdem, 1993. s: 18)***

Aydınlanmanın tanımında olduğu kadar düşünsel temelinin kökeni hakkında da filozoflar arasında fikir çatışmaları yaşanmaktadır. İngiliz düşünür Hobbes Aydınlanma'yı "Antik Çağ ve Orta Çağ'dan gelen belli başlı düşüncelerden türetilmiş, ancak bunları modern bilimsel dünya görüşüne göre dönüştüren bir sözleşme" olarak tanımlamaktadır. Cassirer'e göre Aydınlanma tamamen orijinal bir felsefi düşünce biçimi geliştirmiştir. Daha önceki fikirleri ele alsa bile XVII. yüzyıl üzerine bir temel kurmayı neredeyse hiç sürdürmez herşey yeni bir anlam kazanır ve yeni bir perspektifte görünmeye başlar. İngiltere ve Fransa'da Aydınlanma felsefi bilginin eski biçimlerinin, metafizik sistemlerin yıkılmasıyla başlar **(Cassirer, 1979)**. Gay de Aydınlanma'nın özgünlüğünü savunurken Becker bu devrin "Orta Çağ ve Hristiyan dünya görüşüne borcu vardır" demektedir. Bu çatışmadan hareketle Çiğdem Aydınlanma'nın ilerleme ideası perspektifinden bu devrin "Rönesans'ın antropolojik ve estetik insan ve dünya kavrayışının politikleştirilerek biriktirildiği bir dönem" olduğunu ortaya koymaktadır. Aklın irrasyonel ve rasyonel kullanımını bu değer dönüşümününde önemli bir gösterge olarak vermektedir. Gay de bu çağı "İnsan türünün evriminde bir kopuş noktası" ve "kendinden önceki dönemlerle kıyaslandığında büyük bir dönüşüm ve değişim" olarak nitelemektedir **(Çiğdem,**

1993). Aydınlanma kendi özelliklerini daha önceki devirlerden miras olarak almıştır ancak onları dönüştürerek devrimci bir güç haline getirmiştir. Daha önceki devirlerle birbirini dönüştürme bağlamında düşünsel sürekliliğin kurulması aslında ilerlemeci tarih düşüncesiyle de birleşmektedir.

Aydınlanma düşünürleri kilise ve ruhban sınıfının otoritesine karşı çıkmış ve bunun yerine aklın otoritesini koymuşlardır. Bu çağda tümevarım, analiz ve sentez yöntemleri benimsenmiştir; olaylardan yola çıkılır; bilgiye ulaşmakta deney ve gözlemden yararlanılır. Aydınlanma Devri Rönesans ve Reform'un aksine kendisi hakkında bilince sahiptir ve ileriye doğru sürüklenen bir çağdır.

Aydınlanma'ya giden yoldaki ilk durak olan Rönesans Nouveau Petit Larousse'ta "Avrupa'da XV-XVI yüzyıllarda antik kültürün yüceltilmesiyle görülen edebiyat, sanat ve bilim alanlarında uyanış" olarak tanımlanmaktadır **(Augé, 1968)**. XV. yüzyılda matbaa ve gravürün icadı bu dönemi hazırlayan etkenler olmuştur. Bu buluşlar antik devirlerden düşünür ve sanatçıların eserlerinin çoğaltılmasına ve halka inmesine olanak vermiştir. Kitapların çoğalması yeni fikirlerin ortaya çıkmasını ve yayılmasını sağlamıştır. XVI. yüzyıl ortalarında biçem olarak antikiteye dönülmesi, dinsel yapılara oranla şato ve saray inşaatlarının yayılması Katolik Kilisesi'nin gücünün zayıflamasının ve eğitimde, yönetimde, yaşantıda, sanatta dini değer ve kısıtlamaların sorgulanmasının, "ahiret" yaşantısına hazırlanmak yerine dünyevi yaşantıyı tercih etmelerinin göstergeleridir.

Encyclopédie Universelle Bordas da bu dönüşüme vurgu yapmaktadır. Orta Çağ boyunca kilisenin de baskısıyla Yunan ve Roma değerleri yok sayılmıştır. Yunan felsefesi insan ve bilgeliği temel alır. İnsan akıl ile hükmedilen evren üzerinden tarif edilir. Bu Yunan dünyası içinde doğan Hristiyan dini ise tamamen zıt kabullere dayanır. İnsan, akıl gibi bir değer ile değil, Tanrı gibi bir kişi üzerinden tanımlanır. Felsefe zekaya seslenir ve bilgeliğe bilmekle ulaşılacağını öğütler; din ise acı çeken insana seslenir ve kurtuluşu bilmemekte gösterir çünkü Tanrı bilinmezdir. Orta Çağ'ın tüm düşünce tarihine Helenizm ve Hristiyanlık arasındaki bu çekişme hakim olmuştur. Orta Çağ'da baskın güç olmak isteyen kilise insan özerkliğini kabul eden bu tür düşüncelere karşı durmuş; onları yok etmek istemiştir. Kilise teşkilatı, karşısında başka güç olmadığı için, insanları baskı altında tutabilmiş; kendi dogmalarına göre eğiterek akıllarını kullanmalarını engellemeyi başarmıştır. Rönesans bu açıdan resim, heykel, mimarlık, müzik, hatta dinsel ve felsefi düşünce alanları gibi her alanda insanın tekrar merkez olarak alındığı gerçekten "yeniden doğuş" dönemi olmuştur **(Caratini R. & F., 1976)**.

İtalya, Fransa, İngiltere ve Almanya'da Rönesans devrindeki düşünsel değişimler dinsel alanda Reform, entelektüel alanda hümanizma, bilimsel alanda da büyük buluşlar olmak üzere üç yönlü bir harekete bağlıdırlar. Bu devirde skolastik düşünce sorgulanmış, hümanizmadan akılcılığa, matematik ve mekanik bilimlere ulaşılmıştır. skolastik ortam dışında da filozoflar yetişmişler; tüm ülkelerde akademiler, bilgin toplulukları kurulmuş; düşünürler, kendi aralarında irtibata geçtikleri, yazıştıkları, buluşlarını tartıştıkları ve hatta dergilerde yayınladıkları bir ortam yaratmışlardır. Bu ortam Rönesans düşünürü ve aynı zamanda biliminsanını Aydınlama Devri'ne taşıyacaktır.

Büyük Larousse'ta Rönesans entelektüel kıpırdanış olarak tanımlanmakta; keşifler çağı ile arkeolojinin gelişmesi ve buluntuların değerlendirilmesi ile Orta Çağ boyunca yok sayılan Antik Çağ'ın yeniden keşfedilmesi üzerinde durulmaktadır **(Benk, 1992)**. Arkeolojik bulgu ve belgeler Yunan ve Roma diriltmeciliğinde büyük rol oynamıştır. Kilisenin gücünün sarsılması ile dine dayalı toplum düzeninin yıkılması da, Hristiyanlık dogmalarından bağımsız görülen Antik Çağ diriltmeciliğinin kabul görmesi ve yayılmasını hızlandırmıştır. Rönesans sanatı dinsel olmaktan uzaktır. Köşk, malikane, saray ve bahçe mimarisi gibi din dışı sivil konular bu döneme damgalarını vurmuşlardır. Bu nedenle karşı reform hareketleri kutsal sanat olarak Barok'u yaratmışlardır.

Rönesans devrinde antik buluntuların yanısıra elyazmaları ve bunların yerel dillere çevrilmeleri de fikir dünyasının gelişiminde rol oynamıştır **(Mautner, 1999)**. Burada tüm Orta Çağ boyunca manastırlarda hazırlanan ve çoğaltılan elyazmaları, çeviri eserler gibi bilgi kaynakları ve birikimin de etkisi vardır. Karanlık Çağlar'da kilise ve manastırlar bu birikimin Aydınlama'ya ulaştırılmasına farkında olmadan katkıda bulunmuştur. Eğitimde Aristo tarzı ve skolastik Hristiyan eğitim sisteminden daha az tutucu, Yeni Platoncu, Stoacı, Epikürcü eğitim sistemine geçilmiştir. Bu dönüşüm ile dindar insan, ceza, baskı, dogmacılık yerine evrensel insan, eşitlik, aklın birleştiriciliği, mutluluk arayışı, insanın insan olmaktan gelen değeri gibi düşüncelerin toplumda yayılmış; düşünce hayatı canlanmış ve modern bilim ortaya çıkmıştır.

Rönesans'ın toplum düzeni, eğitim sistemi ve düşünce dünyasında getirdiği değişim inanç dünyasında da kendini göstermiştir. Roma Katolik Kilisesi'nin sorgulandığı, yeniden yorumların yapıldığı ve farklı Protestan kiliselerinin kurulduğu bu dönem Reform olarak adlandırılmaktadır.

Reform Nouveau Petit Larousse'ta Avrupa'nın bir kısmının XVI. yüzyılda papalıktan kopuşu ve Protestan kiliselerinin doğuşuna neden olan dinsel hareket olarak

tanımlanmakta ve bu dönemdeki hareketlerin özünde Hristiyanlığı eski saflığına döndürme ve aradan kilisenin aracılığını kaldırma amacı olduğu belirtilmektedir **(Augé, 1968)**. Dictionary of Philosophy bu kavramı XVI. yüzyılda Roma Katolik Kilisesi'nin bazı ritüel ve doktrinlerinde reform amacıyla başlayan ve Protestan kiliselerinin doğmasına yol açan dini hareket biçiminde açıklamaktadır **(Mautner, 1999)**. Webster's Dictionary'de kelimenin kökü olan İngilizce "reform" fiili için "kötüden iyiye dönüştürme; ilerlemeyi sağlama; kişi için kötü durumdan iyi duruma geçirme; daha iyisi için eskisini ortadan kaldırma ya da yıkma" gibi tanımlar yapılırken bu hareketin kötü bir durumu daha iyiye çevirmek amacında olduğu vurgulanmaktadır **(Kellerman, 1981)**. Büyük Larousse'ta da kavramın ıslahat anlamına gelen özelliğine dikkat çekilirken bu dinsel yenileşmenin nedeni olarak felsefi ve dinsel akımlar, çeşitli ekonomik ve toplumsal etkenler ile yerleşik kiliseden hoşnut olmayan birçok Hristiyanın tedirginliği gösterilmektedir **(Benk, 1992)**.

XVI. yüzyılda Reform'la sorgulanan dine dayalı toplum düzeni ve düşünce sistemleri bir sonraki yüzyılda Kartezyen düşüncenin hakim olduğu Akıl Çağı'nda sarsılacak; Aydınlanma ile tamamen değişecektir. Webster's Dictionary bu kavramı XVIII. yüzyılda, yerleşmiş inançların sorgulanması, aklın özgür kullanımı, bilimsel deneyciliğin gelişimi ve insanın onur ve refahını güvence altına alınmasının asıl hedef görülmesi ile tanımlanan felsefi ve kültürel hareket olarak açıklamaktadır **(Kellerman, 1981)**. Felsefe Terimleri Sözlüğü'nde Aydınlanma insanın geleneksel görüşler, yetkeler, bağlılıklar, tasarım ve önyargılardan aklıyla kendini kurtarıp yalnızca aklına dayanarak yaşamı kavramaya ve düzenlemeye çalışması biçiminde tanımlanmaktadır. XVII. yüzyıldan beri Batı düşüncesinde ağır basan kilisenin doğaüstü gerçeklik anlayışı ile savaşarak insan ve dünya konusunda aklın özerkliğinin temel alınması, düşünce sisteminde görülen değişimi açıklamaktadır **(Akarsu, 1998)**. Dictionary of Philosophy'de yukarıdaki tanımlara ek olarak ilerlemeye olan inanç ve otoritenin reddi üzerinde durulmaktadır **(Mautner, 1999)**.

Aydınlanma kavramı ilk defa Mendelssohn **(Mendelssohn, 2000)** ve Kant'ın **(Kant, 1984)** Berlinische Monatsschrift dergisinde sorulan "Aydınlanma nedir?" sorusuna eşzamanlı olarak (1784) yanıt verdikleri yazılarında ele alınmış ve tanımlanmaya çalışılmıştır. İki düşünür de birbirlerinden habersiz olarak aynı noktalardan hareketle aynı sonuçlara ulaşmışlardır. Bu durum Rönesans ve Reform hareketlerinin biçimlendirdiği yeni aydın tipinin yaygınlaştığının ve bu aydınların ortak fikir düzlemi üzerinde hareket ettiklerini göstermektedir. Ayrıca bir dergi tarafından okurlarına yöneltilen soru olarak Aydınlanma kavramının irdelenmesi hem toplumun muhatap

alındığının hem de toplumun fikir dünyasının gelişimi üzerinde aydın sorumluluğu düşüncesinin ortaya çıktığının kanıtıdır.

Mendelssohn Aydınlanma'yı XVIII. yüzyılda başlamış olmakla beraber henüz tamamlanmamış, aklın kullanımıyla ilgili bir eğitim süreci olarak görmektedir. Kant ise 1784 tarihli yazısında Aydınlanma'yı şöyle tanımlar:

> *"Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda ara(n)malıdır. Sapere aude! Aklını kendin kullanma(k) cesaretini göster! sözü imdi Aydınlanma'nın parolası olmaktadır."* ***(Kant, 1984. s: 213)***.

Bu paragrafta insanın aklını özgür kullanma cesaretini göstermesi üzerinde durulmakta; bu cesareti gösteremeyen, aklını kral ya da kilise gibi başka güç odaklarının yönetimine bırakanların bu duruma kendi kendilerine düştükleri söylenmektedir. Kant, Horatius'un (İÖ. I. yüzyıl) şiirinden aldığı "Sapere aude!" dizesi ile söylemini güçlendirmekte; aklını kullanmanın da cesaret gerektirdiğini vurgulamaktadır. Aklını kullanmak cesaret gerektirmektedir çünkü kişi artık verdiği kararların, yaptığı eylemlerin bilincindedir; bunların sonuçlarını kestirebilmektedir ve sorumluluğu üstlenmektedir. Kendisinin yerine karar veren bir başka güç varken kişinin itaat etmekten başka seçeneği yoktur ve hareketlerinden sorumlu tutulamaz. Aklını özgürce kullanan, erginliğe ulaşmış, aydınlanmış insan ise hareketlerinin sonucunu hesaplayabildiği için düşünceden eyleme geçebilir; eleştirerek doğru bulmadıklarını değiştirebilir. XVII. yüzyıldaki Kartezyen düşünceden farklı olarak bu aklın yeni kullanılma biçimi ne Tanrı'nın ne Kilise ya da Krallık'ın varlığını ve meşruluğunu doğrulama amacında değildir. Tersine bütün bu kurumları sorgulamakta ve zamanının şartlarına uygun bulmadığı ilerleme ve gelişmenin, yani insanın kurtuluşu önündeki engeller olarak gördüğü için değiştirmeye çalışmaktadır. Bu yönüyle özgür akıl tüm iktidar sahipleri için tehlikeli bir dinsel ya da siyasal araç haline gelmiştir. Cassirer Aydınlanma'nın akıl ve bilimi insanın en yüksek melekeleri olarak tanıyan çağ olduğunu belirtmektedir.

Aydınlanma çağında düşünce sistemini yönlendiren ilke kavramında da değişim yaşanmıştır. Cassirer mutlaklıktan göreliliğe doğru bir değişime değinmekte; düşünmenin yanısıra eleştirme ve değiştirme özgürlüğünün de bu devirde ortaya çıktığını belirtmektedir:

> *"İlke kavramı onyedinci yüzyılın büyük metafizik sistemlerinde kendi başına bulunduğu iddia edilmiş olan mutlak karakterini artık kaybetmiştir. İlke kavramı artık sadece göreli bir geçerliği ifade etmektedir. Onsekizinci yüzyıl ilkeyi düşünmenin olgularla ilişki içinde ulaşmış olduğu şey sayar ve ayrıca, ulaşılmış olan ilkeyi terk edebilme ve aşabilme hakkını saklı tutar."* ***(Cassirer, 2000. s: 46)***

Cassirer'e göre Aydınlanma, insani işlerin veya kamusal alanın inanç, batıl inanç, din yerine akıl tarafından yönlendirilme isteğini, aklın toplumu değiştirme, bireyi gelenek ile keyfi otoritenin baskı ve tehditlerinden kurtarma gücüne beslenen inancı, din ya da gelenek yerine bilimsel düşünceye dayalı dünya görüşünü ifade etmektedir. Bu devir Batı Avrupa'nın büyük düşünürlerinin bütün bu talep, özlem ve bakış açılarına cevap veren entelektüel hareketi hayata geçirmiştir **(Cevizci, 2002)**.

Cassirer'in bu tanımına karşılık Gay de Fransız Devrimi ve sonrasıyla başlayan totaliteryan hareketlerin altyapısı olarak gördüğü Aydınlanma'yı "dine düşmanlıktan aklın insanın kendisi ve toplumla olan ilişkilerini değiştirmeyi amaçlayan eleştirel bir tarzda kullanılması yoluyla hayata geçirilecek bir özgürlük ve ilerleme arayışı ya da özleminden oluşan, yani bir yönüyle eleştirel, bir yönüyle de inşa edici bir reform programı" olarak tanımlamakta bu entelektüel hareketin programcılığına vurgu yapmaktadır **(Cevizci, 2002 – Çiğdem, 1993)**. İki düşünür de olumlu ya da olumsuz sonuçlarına dikkat çekerek Aydınlanma'nın modernliğin eşiği ve kaynağı olduğunu belirtmektedirler.

Aydınlanma Devri'ni olumsuz bir bakış açısıyla eleştiren ilk grup Romantikler olmuştur. Aydınlanma filozoflarını imgelemi, duyguları, ruhun gizemlerini, gelenek ve tarihin organik gücünü unutan sığ, ruhsuz ve mekanik düşünürler olarak niteleyen Romantikler, onların aklın tek başına insana, topluma ve doğaya dair bütün bilgiyi sağlayacağı, politik ve dinsel otoritenin yıkılmasının ardından, muhteşem bir gelecek inşa etmek için gerekli temelleri ortaya koyacağı inançlarını safça bulmaktadırlar. Bu saf nitelemesinin ardında aslında Romantiklerin, bu düşüncelerin her türlü tehlikenin kaynağı olacağı korkusu vardır; çünkü Aydınlanma düşüncesi Romantiklerin savunduğu her türlü değere saldırmaktadır. Romantik hareket, Aydınlanma hümanizmasının da Fransız Devrimi'nden verilen örnekle insanlığa karşı işlenen (ve işlenecek) en büyük suç olduğunu öne sürmektedir **(Cevizci, 2002)**. Cassirer de Aydınlanma'nın XIX. yüzyılda sığ ve yüzeysel olarak nitelediğini bildirmektedir **(Cassirer, 1979)**.

Aslında Fransız İhtilali'nden beri Aydınlanma ve fikirleri tartışılmıştır. Aydınlanma karşıtları "yüzeyel, Fransız ruhlu" olarak Aydınlanma'yı eleştirmişlerdir. Shorter Oxford English Dictionary'ye göre Aydınlanma "XVIII. yüzyıl Fransız filozofları düşünce ve amaçları doğrultusunda uygulanan, sığ ve kibirli entelektüellik, mantıksızca otorite ve gelenekler karşı durma" olarak tanımlanmaktaydı. Aydınlanma'nın en büyük saldırısının gelenek, toplum, bağlanma gibi önemli değerleri yok sayması olduğu söylenmekteydi. Aydınlanma karşıtları bu değerlerin akıldışı olarak nitelenip reddedilmelerini eleştiriyorlardı **(Mautner, 1999)**.

Hegel de aklın bir kimlik gibi tanınmasıyla evrensel düşünce özgürlüğüne ulaşılmasının aydınlara kendilerini gerçeğin efendileri gibi görmelerini sağladığını belirtmekte; Aydınlanma'nın yaydığı evrensel ilkeler çerçevesinden olumsuz tarafa dönerek "(Aydınlanma) (...) herşeyin kutsiyetini elinden alır, çünkü dünyayı insanın inceleme ve kullanımına açık bir nesneler yığını olarak görür" demektedir. Aydınlanma bireyleri bağımsız olarak görmekte, fakat onların içinde yer aldıkları toplumu dikkate almamaktadır. Bu nedenle soyut felsefi ilkeleri halkın eğilim ve yönelimlerini hiç dikkate almadan uygulamaya kalkışmış; hukuk ve ahlak düzeni halka bir dayatma haline gelmiş ve bireyin özgürlüğü kısıtlanmıştır. Bu bakımdan Hegel'e göre Aydınlanma bireyin özgürlüğü yolunda başladığı hareketine bireyin baskılanması ile devam etmiştir.

Marx ve Engels de tarihsel ilerlemeye inanç ve din dogmatizmini yıkma açılarından Aydınlanma'nın takipçisi olmakla beraber Burjuvazi'nin Aydınlanma içindeki yerine şüphe ile yaklaşmaktadırlar. Onlara göre Aydınlanma aklının hükümdarlığı Burjuvazinin idealize edilmiş krallığından başka birşey değildir.

Freud, Becker ve Talmon gibi düşünürler ise Aydınlanma'nın büyü bozumu özelliğini eleştirmişler; Hristiyan ütopyacılığı bakışıyla aydınların yıktıkları dogmaların yerine aklı bir dogma olarak koyduklarını; akıl dinine iman ederken totaliter hareketlerde toplumsal mesihçilik görevi üstlendiklerini belirtmektedirler.

"Aydınlanmanın Diyalektiği"ni yazan Adorno ve Horkheimer "İnsanlık gerçekten insani bir düzeye çıkmak yerine niçin yeni türden bir barbarlığa düşer?" diye sormaktadırlar. Buna yanıtları yine Aydınlanma düşüncesi temelinde olacaktır. Aydınlanma dogmalara, buyurganlığa dayalı davranışları ortadan kaldırdığından dolayı fikir ayrılıkları güç artık kullanmadan çözümlenememektedir. Düşünürlerin ikisi de Aydınlanma'nın özünde politik terörü barındırdığını belirtmektedirler. Yine de Adorno ve Horkheimer Aydınlanma'yı reddetmezler; yıkıcı etkisine rağmen özgürlük yolunda tek çıkış olduğunu kabul ederler **(Heynen, 1999)**.

Habermas ise Aydınlanmayı Kant gibi tamamlanmamış bir süreç olarak görmekte ama tamamlanması gerektiğine inanmaktadır **(Cevizci, 2002)**.

Büyük Larousse'ta Aydınlanma felsefesi Descartes'çılığa karşı akılcılığı, doğuştancılık (a priori, deneyden elde edilmemiş olan; insan ruhunda önceden yerleşik bulunan düşünce ya da tasarımlar) yerine deneyciliği kabul eden; saf düşünmenin yerine olguların kesinliğini koyan felsefe olarak nitelemektedir. Bu çağda yarar, bireysel mutluluk ve hümanizma, toplumsal ve dinsel kademeleşmeden daha fazla değer kazanmış; feodal düzen çökerken Burjuvazi yükselmiştir **(Benk,**

1992). Burjuvazinin enerjisi, girişimci ruhu ve teknolojiye olan inancı Sanayi Devrimi'ni hazırlayan etkenler olacaktır. Aydınlanma'da başlayan yıkıcı ve yeniden yapıcı tutum onu modernizmle de birleştirecektir.

Aydınlanma'nın bütün Avrupa'yı kapsayan bir entelektüel oluşum olduğunu belirten Çiğdem, ortak noktalar olarak olayların ve nesnelerin olduğundan daha iyi olabileceğine yönelik bir optimizm, akla ve düşüncenin önceliğine yönelik bir entelektüalizm, toplumsal ve insani olaylara duyarlılık ve metafizik düşünceyle ortodoksinin zayıflamasıyla, otoriteryan kurumlara duyulan saygı olarak sıralamaktadır **(Çiğdem, 1993)**.

XVII. yüzyıl, politik monarşinin, dinsel vicdan ve kuralcı edebiyatın yetkesinin yüzyılı olmuştur. XVIII. yüzyıl ise ruhun kurtuluşu ve özgürleşmesi devridir. XVII. yüzyıl Descartes ile doğan felsefi akılcılığa dayanmaktadır; XVIII. yüzyıl yazarları, Hume ve Locke gibi İngiliz felsefecilerden etkilenerek insan ve dünyayı yönlendiren soyut bir "Akıl" fikri yerine "Deneyim"i yerleşmişlerdir. Aydınlanma Devri XVII. yüzyılda gelişmeye başlayan fikirleri halka indiren dönem olmuştur.

Aydınlanma çağı bugünkü anlamıyla "aydın" fikrinin de ortaya çıktığı devirdir. Aydınlanma filozofları aristokrat entelektüalizmi (eğitim hakkının sadece soylu sınıfa tanınması) sona erdirmek istemişlerdir. İnsanlığın tüm dertlerinin bilgisizlikten kaynaklandığını; politik ve sosyal sistemin de kendi çıkarları için bu bilgisiz bırakmayı desteklediğini gördükleri için bilgisizlikle savaşmaya yönelmişlerdir. Buradan özgür eleştiri düşüncesi ve bilgiyi herkesin erişimine sunan felsefi eserler, kitapçık, dergi ve broşürler, bir fikri savunan ve sorgulayan romanlar, felsefi hikayeler yayılmıştır. Ansiklopedi düşüncesi ve bunun etrafında toplanan fikir insanları da bu hareketin bir sonucudur. Aynı zamanda bu devirde büyük tartışmalar, davalar, özgürlükçü yazarların hapsedilmeleri gibi karşı hareketler de görülmüştür **(Caratini R. & F., 1976)**. Aydınlanma çağı, aydın kavramının şimdiki anlamıyla anlaşıldığı ve aydının toplum üzerindeki sorumluluğunun bilincine varıldığı dönem olmuştur. Fransız Aydınlanmasının özneleri "les philosophes" kamuya yönelik bir aydınlatma ve bilgilendirme faaliyetinin önemine inandıklarından ve bütün eylemlerini kamuya yönelik olarak gerçekleştirdiklerinden bir bakıma "modern entelektüeller"in ilk örneklerini oluşturmaktadırlar. Çiğdem bu tutumun zaman zaman "entelektüel despotizm"e dönüştüğüne dikkat çekmektedir.

Aydınlanma Devri aslında Modern Çağ'da benimsediğimiz hemen hemen her kavramın tanımının kesinleştiği bir çağdır. İster olumlu ister olumsuz sonuçları ön plana çıkartılsın, düşünürler Aydınlanma'nın modernliğin temelini oluşturduğu konusunda fikir birliği içindedirler. Çiğdem devrim ile modernlik arasındaki karşılıklı

ilişkiye vurgu yaparken Aydınlanma'nın akıl devrimi ile ekonomik ve toplumsal gelişmeler açısından modern toplumun altyapısını da oluşturduğunu söylemektedir **(Çiğdem, 1993)**.

Foucault Aydınlanma'nın tarihte kendini adlandıran ilk dönem olduğunu belirtmekte; bu devirdeki gelişmenin rastlantısal değil bilinçli olduğunun altını çizmektedir:

> *"Kendisine Aydınlanma diyen Aydınlanma'nın kendisidir. Bu, kendini adlandırarak, kendini geçmişi ve geleceği içine yerleştirerek ve gerçekleştirilmesi gereken işlemleri kendi şimdisi içinde tamamlayarak kendisinin farkına varan çok tekil bir kültürel süreçtir. (...) Aydınlanma kendi mottosunu, kendi kurallarını geliştiren ve genel düşünce tarihi açısından, kendi şimdisi ve bilgi biçimleri, cehalet ve imgelem açısından tarihsel konumunu belirleme için yapması gerekenleri söyleyen bir dönemdir. "* ***(Foucault, 2000. s: 78)***

Bu kadar çeşitli değişim ve yeniden yapılanmanın görüldüğü Aydınlanma çağı aslında tutarlı bir dönem değildir; karşıt fikirlerin çarpışmasına her zaman tanık olunmaktadır. Alman Aydınlanması Fransız Aydınlanması'ndan farklıdır. Fransız Aydınlanması filozofu Rousseau'nun bile keşiflere, ilerlemeye ve insana şüpheci yaklaşımı gibi Aydınlanma'ya karşı fikirleri vardır[12]. Bu karşıtlıklar ve fikir tartışmaları gerilimli bir ortam yaratırken aynı zamanda yeni fikirlerin gelişmesi için verimli bir ortamı da hazırlamıştır.

Çiğdem, Aydınlanma'nın temsil ettiği değerler ve dünya görüşünün evrensel niteliğine rağmen aristokrasi ve Burjuvazinin görüşleriyle uyum içerisinde olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte bu uyum "uyumsuz bir söylem"le gerçekleşmiştir. Çiğdem'e göre Aydınlanma "terbiyeli" bir uyumsuzluk peşindedir. Bu düşüncesini yazar "ideaların terbiye edilmesinin, toplumun terbiye edilmesinin önemli bir aşaması olduğu şeklindeki hakiki Aydınlanmacı postülanın bir sonucu" olarak göstermektedir.

Aydınlanma kendi karşıtlarını da kendi içinden yaratmıştır. İdealizm, Romantisizm, Historisizm gibi karşı akımlar Aydınlanma içinde oluşmuştur.

Aydınlanma çağı Fransız ve Amerikan devrimlerinin düşünümsel çerçevesini kurmuş; Latin Amerikan özgürlük hareketlerine yön vermiş; Polonya'daki 3 Mayıs Anayasası'nı hazırlamış[13]; liberalizm ve kapitalizmin yükselmesine yol açmıştır.

---

[12] Rousseau'ya göre insanı hayvandan ayıran en önemli özellik düşünme gücü değil özgür eylemde bulunma yetisidir. Rousseau bu ayırıma "yetkinleşmek" ve "olgunlaşmak" olmak üzere iki yeti daha ekler ve bunların insanı diğer canlılardan üstün kılmanın yanı sıra gelecekteki felaketinin de sebebi olacağını belirtir.

[13] Polonya'nın 3 Mayıs (1791) Anayasası dünyada kabul edilen ikinci en eski anayasadır (en eskisi Magna Carta, 1215). Polonya Aydınlanması çerçevesinde düzenlenen bu anayasa Avrupa'daki eşdeğerlerinin tersine krala daha fazla güç ve hak tanımak amacıyla hazırlanmıştır. Polonya'da mutlakçı monarşilerden farklı olarak krallar seçimle göreve gelmektedirler ve iktidarın büyük kısmı parlamentonun elindedir. Seçim hilelerinin anarşiye sürüklediği ülkede tekrar sistemin kurulması için bu

Sanatta Yeni Klasikçiliğin görüldüğü bu çağ, modern devrin birçok hareketinin de çıkış noktası olmuştur.

"Aydınlanma "Aydınlanma'ya" hazır bir toplumda mümkün"dür diyen Çiğdem, Aydınlanma düşüncesinde XVIII. yüzyıl ve daha sonrasında bu devri işleyen düşünürlerin dile getirmediği bir eleştiriyi dile getirmekte ve "diğeri" kavramını ele almaktadır. Aydınlanma'nın Batı'ya ait bir söylem olduğunu belirtmekte; Avrupalı ve Hristiyan olmayan kavimlerin aydınlanmasından bile söz edilmediğini eklemektedir. Bu bağlamda "diğeri"nin cahil, barbar ve gelişmemiş olanı nitelediğini ve sadece "olumsuz ve gelişmemiş" olanı örneklendirmek üzere anılacağını söylemektedir. Bu durum Batılı olmayan toplumları ilgilendirdiği gibi, Ortodoks Rusya ve Balkan ülkelerinin de sorunudur.

> *"Rusya örneğinde olduğu gibi henüz kendini taşıyacak özneyi, bir aydınlanmış despot hariç olmak üzere bulamaması durumunda (Aydınlanma) ona kolayca varmayı vaat eden otoritaryen bir ideolojiye kucak açmayı gerektiriyordu. "Diğeri"nin kaderi böylelikle aslında bir ikilem tarafından belirleniyordu: Aydınlanma'ya karar verdiğinde bu yükü taşıyacak toplumsal ve entelektüel donanımının olmaması nedeniyle "yuvadan erken ayrılan kuş serüveni" yaşamak zorunda kalıyor; bu donanımın oluşmasını beklediğinde kendisini tüketen ya da tüketilen bir Aydınlanma'nın patolojilerine, elbette Aydınlanma adına ve onun yerine teslim oluyordu."* ***(Çiğdem, 1993. s: 98)***

Burada Aydınlanma'ya geç ulaşan "diğeri" konumundaki toplumlarda yaşanan çatışma ve ikilem özetlenmektedir. Çağı yakalamak hayati önem taşımaktadır. Aydınlanma er ya da geç ulaşılması gereken bir "erginlik durumu"dur. Aydınlanma'yı oluşturacak ortamın beklenmesi, diğer toplumların çoktan bu aşamayı aşmaları nedeniyle henüz bu noktaya gelememiş ülkeler açından tehlike yaratmaktadır. XVI. yüzyıldan itibaren gelişen toplumların keşiflerle daha az gelişmiş (ya da "farklı" yönde gelişmiş) toplumları medeniyet kisvesi altında sömürgeleştirmeleri tamamen bu ileride olma durumunun getirdiği avantajlarla gerçekleşmiştir. Tehlikenin zamanında sezildiği durumlarda, Prusya Kralı II. Friederich ya da Rus Çarı I. Petro ve Çariçe II. Katerina gibi aydın despotlar, tepeden inmeci olmakla suçlanan müdahaleleri ile bu gidişi tersine çevirmiş ve halklarını kurtarmışlardır. Şartların kendiliğinden oluşmasını beklemeden doğrudan müdahaleyle değişimi gerçekleştirmek aslında bir devrimdir. Bu açıdan Aydınlanma'nın devrimci ruhuna da ters düşmemektedir.

Aydınlanma filozoflarının aklın özgürce kullanımının önünde engel olarak gördükleri din, gelenek, dogmalar gibi akıldışı "değerler" toplum üzerinde otorite kurmak isteyen her türlü iktidar ve ideolojinin araçları olmuştur. Karşı devrimciler yani

---

yola gidilmiştir. Polonya'da Aydınlanma, anayasanın haricinde ilk Milli Eğitim Bakanlığı'nın kurulması, ilk halk kitaplığının açılması, okul kitapları komisyonu, gazete ve dergilerle hayata geçmiştir.

ruhban sınıfı, marksist, faşist, nazi, maoist ve benzer totaliter hatta liberal ideolojiler de Aydınlanma düşüncesinde doğal bir düşman bulmuşlar; bu hareketi engellemek, yasaklamak, taraf tutarak eleştirmek, yanlış değerlendirmek ya da – daha yakın zamanlarda görülen – yeniden tanımlamak bahanesiyle içini boşaltmak yollarına gitmişlerdir.

Cassirer Aydınlanma düşüncesinin sistemin katı engellerini tekrar tekrar yıkan ve özellikle bu sistemli ve sınırlı disiplinlerden kurtulmaya çalışan karakteri üzerinde durmaktadır. Ona göre Aydınlanma düşüncesinin gerçek doğası belli doktrinler, aksiyom ve teoremlerle düzenlenmiş biçimde açık olarak görülemez; ancak şüpheye düştüğü ve arayışta olduğu, yıktığı ve yeniden inşa ettiği süreçlerde bulunabilir **(Cassirer, 1979)**. Bu nedenle Aydınlanma'nın özelliklerini yıktığı kurumlardan başlayarak ele almak ve buradan evrensellik idealini gösterecek ölçütleri belirlemek doğru olacaktır.

2.2.1.4 Aydınlanma Devri'nin Özellikleri

İnsan davranışının yol göstericisi kendisinden başka hiçbir kaynaktan beslenmeyen akıldır. Bu aklın işleyişi her insanda aynıdır. Aydınlanma bu işleyişi engelleyen kurumlaşmış din, baskıcı yönetim, batıl inançlar, bilgisizlik, önyargı, sefalet gibi dogmalara karşı savaş açmıştır. Bu açıdan Aydınlanma çağı düşünce sistemi daha önceki devirlerden miras kalan kavram ve tutumları sorgulamış, reddetmiş ya da değiştirmiştir. Aydınlanma'nın özellikleri bu eleştiri konusu yaptığı maddelerle ortaya konmaktadır.

Evrensellik değeri, Aydınlanma düşüncesi özelliklerinin geçmiş çağlardan farklı olarak kazandıkları karakterle tanımlanmaktadır. Aydınlanma öncesi devirlerde tam bağımsızlık temelinde ele aldığımız evrensellik özelliğinden söz edilemezken Aydınlanma, onunla gelen modernlik ve XX. yüzyıl Modernizm'inin haklı bir evrensellik iddiası vardır.

Bu ilişkiden hareketle evrensellik kavramını insan boyutu (evrensel insan) ve bilimsel boyut (evrensel bilim) ele aldığımız gibi, Aydınlanma çağı özelliklerini de aynı paralellikte bu iki başlık altında incelemekteyiz.

A. İnsan Boyutu

A1. Siyasal Alan

Mevcut politik düzenin eleştirisi Aydınlanma düşünürlerinin birleştikleri bir noktadır. Bu eleştiride amaç sivil toplum içinde bireylere barış, özgürlük, adalet temin edecek,

refah sağlayacak bir siyasal yönetimin kurulmasıdır. Rönesans ve Reform hareketlerinden sonra birliklerini sağlayan Avrupa devletleri teker teker merkezileşirken bir yandan da kırsal Burjuvazi ticari sistemi kurmakta ve ekonomik özgürlüğünü güvence altına almaktadır. XVIII. yüzyıl başlarında lonca sistemi dağılmakta ve kırdan kente göç yaşanmaktadır. Kente gelenler merkezi idarede söz sahibi de olmak istemektedirler. Bu kişiler mevcut düzeni eleştiren ve değiştirmeye çalışan aydın sınıfı ve burjuvaların da işini kolaylaştırmıştır.

Devlet kavramı Antik Çağ'da site devletler, Orta Çağ'da feodalite, Aydınlanma Devri'nde ise ulus devletlerle tarih içinde ortaya çıkmıştır. Devlet örgütlenmesi yönetim biçiminden bağımsızdır. Aydınlanma merkezi birliğini sağlayan yani ulus devlet olarak organize olan ülkelerde gelişmiştir. Sıkı feodal bağlar Almanya örneğinde olduğu gibi Aydınlanma'nın gecikmesine neden olmuştur.

Aydınlanma'yı hazırlayan birinci kuşak aydınlardan Montesqieu yönetim biçimlerini demokrasi, anayasal monarşi ve despotizm olarak sınıflandırmaktadır. Düşünür bu sınıflandırmayı yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin ne kadarının hangi kişi ya da grubun elinde olduğuna bağlı olarak tanımlamıştır.

Aydınlanma'nın ilk sorguladığı monarşi olmuştur. XVII. yüzyıl monarşinin yani mutlakçı birliğin çağıdır. Devrin mottosu "Tek kral, tek yasa, tek din" olmuştur. XVIII. yüzyılda ise monarşi sorgulanmış; çokluğu birliğe getirmenin yolları aranmıştır. Bu tutum demokrasi yolunda atılan adımları göstermektedir.

Demokrasi isteği aydınlar arasında fikir ayrılıklarının görüldüğü önemli alanlardan biridir. Aydınlanma çağı "genel istem" düşüncesinin ortaya çıktığı bir devirdir; ancak Aydınlanma düşünürleri arasında Rousseau gibi bu fikirden yana olmakla beraber demokrasiye kuşkuyla yaklaşanlar da vardır. Bu düşünürler demokrasinin eğitimli, düşünen insanlar için olduğunu ve toplumun şimdiki durumda demokrasinin ancak tanrılara uygun gelebileceğini savunurlarken, Yunan site devletlerinin demokrasi anlayışına yaklaşırlar **(Kayhan, 2000)**.

Kant da tüm yetkilerin eğitimsiz halka verilmesi düşüncesini Rousseau gibi şüphe ile karşılamakta ve bu düzeni düşsel bir demokrasi olarak nitelemektedir. Bu nedenle Aydınlanma filozofları gerçekçi yaklaşımlarla mutlakçı yönetimden tümüyle vazgeçmemişler; kuvvetler ayrılığı ve anayasa ile kontrol edilen bir mutlakçılığı savunmuşlardır. Bunun mevcut durumda Avrupa için en uygun düzen olduğunu savunmaktadırlar.

Despotizm Aydınlanma Devri'nde tartışılan yönetim biçimlerindendir. Montesquieu despotizmi halkı henüz eğitime kavuşmamış, dolayısıyla aydınlanmamış kitlelerin yönetimi için uygun görmektedir. Onun tanımına göre despot önceden tanımlanmış ve doğruluğu kabul edilmiş bir genel iyiyi gözetmek üzere eylemler gerçekleştirmektedir **(Çiğdem, 1993)**. Bu kabul nedeniyle eylemlerinden dolayı sorumlu tutulmamakta ya da yaptırıma uğramamaktadır.

Despotizm konusuna bir tehlike olarak Horkheimer ve Adorno "Aydınlanmanın Diyalektiği" adlı kitaplarında da yer vermektedirler. Yazarlar bu dönemin bir zamanlar özgürleştirici bir devir olarak görüldüğünü belirttikten sonra akılcılık özelliği nedeniyle içinde totalitarizme yönelme tehlikesi barındırdığını da eklemektedirler. Bu endişede haklılık payı vardır. XVIII. yüzyılda zaten totalitarizm vardır ancak yazarların tehlikeli buldukları türden farklıdır. Aydınlanma devri aynı zamanda "aydınlanmış despotizm"in de çağıdır. Bu terimi ilk defa Diderot, 1760 yılında kullanmıştır. Bu kavramla Prusya (II. Friedrich), Rusya (Çariçe Katarina), Fransa (Louis XV), İspanya (Charles III) ve Avusturya (Maria Theresa ve oğlu Joseph II)) gibi Avrupa ülkelerindeki monarkların toplumsal düzeni geliştirmeye (Aydınlanma'ya) yönelik eylemleri anlatılmaktadır. Bu monarklar akla uygun düzenlenmiş devletin, kendi iktidarı için mistik, doğaüstü güçlere gerek duymayan idarenin, güçlü devletin savaş ve ayaklanmaları engelleyeceği düşüncesinin örnekleri olmuşlardır. Aydınlanmış despotlar, Aydınlanma felsefesinin ilkelerini paylaşan bir zemine yaslanmışlar; böylelikle kurumsal olarak kiliseye, toplumsal tabaka olarak da ruhban sınıfına karşı ticaret ve ilişkilerin geliştirilmesi ile eğitimde reformlara gidilmesi yolunda adımlar atmışlardır. Bunların yanısıra totaliter ve baskıcı rejimlerine rağmen Aydınlanma filozoflarının koruyucusu olmuşlar, sanata ve sanatçıya değer vermişler, düşünce özgürlüğü ve eğitim gibi alanlarda ileri fikirleriyle ülkelerinde Aydınlanma düşüncesini yayılmasını sağlamışlardır. Aydınlanmış despotizmin baskıcı yönetimlerine karşı savunmaları, feodal derebeylerinin toplumun belli bir kesiminin çıkarlarını gözetmelerine karşılık kendilerinin bütün topluluğun çıkarlarını gözettikleri iddiasına dayanmaktadır **(Çiğdem, 1993)**.

İdeal yönetim biçimi üzerinde Aydınlanma aydınlarının düştükleri çatışmalardan da anlaşılabileceği gibi, mevcut durum sorun doğru olarak tesbit edilmekte ancak çözümde fikir ayrılıkları yaşanmaktadır. Aydınlanmış despotizm, anayasal monarşi ya da demokrasi olsun her tür yönetim biçimin ardında Aydınlanma'nın tanımladığı ortak niyet yatmaktadır: aklın özgürce kullanımı. Toplumlar buna ya evrimsel süreç içinde kendileri ulaşacaklar ya da bir "aydın despot"un izinden gideceklerdir. Niyet aynıdır, yöntemdeki farklılık ortamdaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Yöntem farklı

olunca sonuç da farklı olmaktadır. Yine de biçime bakmak yerine öze inildiğinde üç çözümün de birbirinden farkı olmadığı ortaya çıkmaktadır.

İngiliz anayasal monarşisi, heryerde iktidarı zorlayan burjuva sınıfının burada tanınmasından dolayı çeşitli uzlaşmalarla siyasal ve ticari haklar elde etmiş olmasıyla tanımlanmış; ticaret, hoşgörü ve özgürlüğün kurumsallaştığı bir yönetim biçimidir. Fransa'da Burjuvazi İngiltere'deki meşruluğa sahip olmadığından baskı altında kalarak hakları kısıtlanınca isyan etmiş; 1789 devrimiyle yönetimi eline geçirmiş ve demokrasiyi kurmuştur. Rusya ve Prusya'da ise tamamen farklı bir yol izlenmiştir. İktidarı zorlayacak kadar güçlü bir burjuva sınıfının bulunmadığı bu ülkelerde yönetim erkini elinde tutanlar aydın sınıfındandır; çevrelerinde olup bitenlerin farkındadırlar. Bu değişime uymak zorunda olduklarını bildiklerinden Aydınlanma'nın toplumsal alandaki kazanımlarını kendileri topluma sunmaktadırlar. Bir despotluk gibi görünen bu tutum aslında halkı din ve geleneklere rağmen aydınlatmak amacındadır.

Yönetim biçimlerinden biri olmamakla beraber bütün yönetim biçimlerini niteleyen laiklik, Locke ile ortaya atılmış ve Aydınlanma felsefesinin politika alanında önemli bir sonucu olmuştur. Locke'a göre din, ruh ile ilgilenen bir kurumdur. Sivil toplum ve idarenin görevi ise bireyin yaşama, özgürlük ve mülkiyet haklarını güvenlik altına almaktır **(Mautner, 1999)**. Buradan yola çıkarak dini inançlardan bağımsız kamu kuruluşları oluşturma düşüncesiyle din devletten ayrılmakta ve laikliğin temellerini atılmaktadır.

A2. Hukuksal Alan

Mutlak monarşinin eleştirilmesi sonucunda kralın gücüne karşı kişisel özgürlüklerin kanun ile güvence altına alındığı bir toplum düşüncesi doğmuştur. Yavaş yavaş sınıflar ve servet eşitsizliği eleştirilmeye başlanmıştır. Cevizci'nin sıraladığı biçimde, düşünce ve ifade özgürlüğü, düşünceleri yayma ve yayınlama özgürlüğü, dini hoşgörü, azınlıkların ibadet hakları, bütün bunlar sosyal bir varlık olmanın asgari koşulları ve talepleri olmaktadır; politik düzenin bunları her durumda hayata geçirmesi gerekir **(Cevizci, 2002)**. Siyasi otoritenin ilahi yönetme hakkı yoluyla meşrulaştırılmasına karşı çıkan Aydınlanma düşünürleri, insanın insan olmaktan gelen haklarının bir toplum sözleşmesi yoluyla temellendirilmesi şartını öne sürerler.

Aydınlanma özgürlüğün peşindedir ama bu özgürlük başıboşluk değildir. Toplumda bireyin özgürlüğü adına özgürlüğün denetlenmesi gerektiği anlaşılmıştır. Bu durum bireyler arası ve birey ile otorite arasında yasa ve toplumsal sözleşmeleri gündeme

getirmiştir. Montesquieu'nün 1748 tarihli Kanunların Ruhu kitabı özgürlükçü doktrini ve güçlerin ayrılığı prensibiyle Fransız Devrimi sonrası 1791 anayasasının kaynağı olacaktır **(Augé, 1968)**.

Rousseau da bireyler arası ilişkilerin düzenlenmesi ve özellikle eşitlik düşüncesi üzerinde durmuştur. Düşünür, insanın doğal durumda mükemmelliğe ulaştığını; ancak uygar duruma geçilmekle (yerleşik düzene geçilmesi, mülkiyet kavramı, ilk aletlerin bulunması, boş zaman kavramının ortaya çıkması, refaha ulaşma ve bunu koruma çabası) bu mükemmelliğin bozulduğunu anlatır. Uygar durumdan geri dönüş olmadığına göre uygar durumda da doğal durumdaki eşitlik ve uzlaşmanın sağlanması gerekir **(Kayhan, 2000)**. İşte bu amaçla Rousseau 1762'de Toplum Anlaşması'nı hazırlamıştır. Bununla eşitsizlikler giderilecek ve toplumsallaşma sürecine girilecektir.

Anayasacılık hareketlerinde burjuva sınıfının istekleri büyük rol oynamıştır. XVI. yüzyıldan beri gelişmekte olan Burjuvazi, aristokratik ayrıcalıklara, mutlak kralların keyfiliğine, lonca sisteminin iktisadi rekabet ve özgürlüğü kısan baskısına karşı eşitlik, özgürlük, mülkiyet ve ekonomik serbestlik talepleriyle ortaya çıkmıştır. Bu isteklerin kabulü ve korunabilmeleri için en elverişli yol genel olarak hukukun, özel olarak da Anayasa'nın kutsallaştırılması olmuştur **(Benk, 1992)**.

Aydınlanma çağı devrimlerle sonuçlanırken Orta Çağ'dan miras kalan işkence, kötü cezaevi koşulları, cadılık suçlamasıyla yakılmak gibi muamelelere de karşı çıkılmıştır. Hümanizmanın bir getirisi olan Evrensel İnsan Hakları 1774 Amerikan ve 1789 Fransız Devrimleri ile ilan edilmiştir.

Hukuksal alanda gerçekleşen değişimlere bir etken de Hümanizma olmuştur. Rönesans devrinde yıkılan dinsel dogmalarla yönetilen toplum düzeninden doğal özgürlük ve eşitlik düşünceleri doğmuş; temel insan hakları gündeme gelmiştir. 1762'de Toplum Anlaşması'nın yazan Rousseau köleliğe karşı çıkmıştır. Düşünür yaşam ve özgürlük haklarının doğanın insana verdiği haklar olduğunu savunmuş bunlara karşı çıkmanın da doğaya ve akla aykırı davranmak olduğunu vurgulamıştır **(Kayhan, 2000)**. Aydınlanma hümanizması, insanların sadece insan olmalarından gelen evrensel haklarının 1774 Amerikan ve 1789 Fransız devrimlerinden sonra ilan edilmesiyle somutlaşmıştır.

Meslek Kavramı

Lonca sistemi Aydınlanma Devri'nde çözülmüştür. Eski sırlara ve usta çırak ilişkisine dayanan bu sistem yerine meslek eğitimi veren okullar açılmaktadır. Ayrıca bu

gelişmede Ansiklopedi'nin de rolü vardır. Ansiklopedi belli bir sınıflandırma içinde meslek bilgilerini de sunmaktadır.

Bu dönem mimarlığın meslek olarak kabul edildiği, mimar ve müşteri ilişkilerinin yasalarla belirlendiği dönem olmuştur.

A3. Toplumsal Alan

Aydınlanma Devrinin toplumsal karakterleri, özne olarak Aydın sınıfı, nesne olarak burjuvazidir.

Aydınlanma Devri toplumsal dönüşümü topluluk kavramından toplum bilincine erişme ve toplum bilincinin kamusal alanda getirdiği mekansal gelişmeler olarak iki alanda ilerlemiştir.

Aydınlanmacılık toplumsallığı getirmiştir. Bu devirde birey önemli olduğu kadar bireyin toplumla bütünleşmesi de önemlidir. Bu toplumsallık düşüncesinde mevcut durumun sorgulanması, dönüştürülmesi ve düzenlenmesi vardır. Aydınlanma çağı insanı ileriye doğru ortak bir yöneliş göstermektedir.

Özgür düşünce fikri aynı zamanda içinde yaşanılan toplumun bilincinde olmayı, onu eleştirmeyi ve yanlış bulunan özelliklerini değiştirme fikrini de ortaya çıkartır. Kişi eylemlerinin sonucunu önceden görebildiği için sorumluluğunu da üstlenir. Bu önceden görü yeteneği insana gidişin yönünü değiştirebilme gücünü de sağlamaktadır. Aydınlanma öncesi gelenek ve inançların kontrol ettiği toplum yapısında söz konusu olmayan böyle bir özgür eylem düşüncesi Aydınlanma'nın toplumsal sorumluluk ve sivil toplum fikirleriyle de örtüşmekte; yolunu hazırladığı kaçınılmaz Modernliğin toplumsal tasarım düşüncesine doğru ilerlemektedir.

Aydınlanma ile güç bulan özgür düşünme ve eyleme geçme, her alanda yerleşmiş dogmalarla baskı altında tutulan insanın sömürülmesinin sonu olmuştur. Düşünen, sorgulayan, değerlendiren ve değiştirmek için eyleme geçen insan artık kendisini boyunduruk altına almak isteyen oluşumlara izin vermeyecek; özgür konumunu yasa ve toplumsal sözleşmelerle güvence altına alacaktır.

Aydınlanma devri Afşar Timuçin'e göre bir erken zaman sosyalizmidir. İçinde toplumsal adalet fikrini de barındırır. Bu toplumculuk içinde akıl toplum yararına kullanılmaktadır. Bu açıdan yazara göre Aydınlanma Devri'nin Modernizmin bir provası olması şaşırtıcı değildir.

İnsanın mutluluğu Aydınlanma Devri'nin ethik ve politik idealidir. Bu mutluluk idealinden Cevizci bireycilik tanımına geçmektedir. Ona göre Aydınlanma'da radikal bireycilik "her bireyin mutluluğunun kendi iyi yaşam telakkisine uygun olarak peşinde koşma hakkının kutsallığı" olarak ele alınmaktadır. Aydınlanma düşüncesi politik dünyayı gizemden arındırmış; saltanatın büyülü iktidarı yerine akla dayalı yönetimi getirmiş; bireylerin yönetme hak ve yetkisini Tanrısal güçle değil toplumsal sözleşmeler yoluyla kullandıkları bir evren yaratmıştır. Bu bağlamda birey zavallı, sefil bir varlık değildir. Tam tersine, o yönetimin kendisine bağlı bulunduğu, kendisine hizmet etmek durumunda olduğu en yüce varlıktır **(Cevizci, 2002)**.

Aydınlanma felsefesinde bireycilik yaşamın, özellikle toplumsal yaşamın tek kişiler üzerinden kurulduğunu ileri süren ve bu tek kişileri özce aynı türden ve eşit haklara sahip olarak kabul eden öğretidir **(Akarsu, 1998)**. Bu öğreti içinde insan anlayışı, Yunan felsefesinin erdemli insanı ile Hristiyanlığın doğuştan günahkar olan insan anlayışı bilimsel açıdan temelsiz olduğu gerekçesiyle kabul edilmemektedir. Aydınlanma'nın insana inancı ve güveni vardır. İnsani duygular olan aşk, arzu, gurur, tutku, kötü ve yıkıcı duygular değil; tersine doğru yönlendirilince ilerlemenin en önemli yardımcıları olacak etkenlerdir.

Bireycilikle çatışan yararcılık ise yararın yaşam ilkesi yapılmasıdır. Bu bakış açısına göre yararlı olan iyidir. Bu tutum tek birey ya da toplumun yararını gözetmek olarak ikiye ayrılır. Stoacı toplum düzeninin etkisiyle Aydınlanma'da da toplumun yararı bireyden önce gelir. Aydınlanma filozoflarından Bentham da öğretisine temel olarak olabildiğince çok sayıda insanın olabildiğince çok mutluluğu olarak açıkladığı yararcılığı almıştır.

Bireycilik, Bentham'ın öğretisine de dayanarak kişisel çıkar kavramını yaratmaktadır. Dinsel ethiğin yerine konan bilimci ve seküler ethik kişisel çıkarı bireyi belirleyen öge olarak tarif etmektedir. Bireyin çıkarları ve toplumun genel çıkarı arasındaki çatışmayı Cevizci de konu edinmektedir:

> *"Aydınlanma düşünürleri bilimin doğada varlığını saptadığı düzeni sosyal hayata da genellerken, öncelikle birey ve bireylerden oluşan toplum, bireyin çıkarı ile genelin mutluluğu arasında bir ahenk bulunduğunu varsayarlar. Zaman zaman iyimserler, insanın doğası itibarıyla iyi olduğunu, özgeciliğin (başkalarının iyiliğini yaşama ve eyleme ilkesi edinmek) mutluluğa götürecek en sağlam yol olduğunu öne sürerken, bazen de insanda biri diğerine ağır basacak şekilde iyi ve kötünün, erdem ile mutluluğun bir karışımının bulunduğu söylenir. Bununla birlikte daha ağır basan ve daha sık rastlanan "aydınlanmış çıkar" düşüncesi, yani kişinin (...) öz-çıkarından genelin iyiliği adına vazgeçmesi, ona kendini tüm olarak gerçekleştirme imkanı vererek son tahlilde daha büyük bir mutluluk sağlayacağı öğretisidir. Böyle bir umudun zayıflığından yola çıkan bazıları, daha felsefi bir "iyi" tanımına yönelerek hazcılıktan yararcılığa geçmeye teşebbüs ederler. Bundan daha radikal bir görüş insanın, davranışın anahtarını ve onu yönlendirme tekniklerini iyi bilen entelektüeller veya liderler yoluyla konacak yasaların baskısı ve eğitim yoluyla yeni baştan şekillenebileceğini, özü itibarıyla bencil ve saldırgan olan insandan bir sosyal varlık çıkarılabileceğini öne süren görüştür."* ***(Cevizci, 2002. s:18-19)***

Lorenzo Valla (1407-1454) “insanı ne mutlu eder?” sorusunu yanıtlamaya çalışmıştır. Buna verilen klasik yanıtlar bilgelik ve erdem ya da Epikürcülerin dediği gibi zevk olmuştur. Valla Epikürcülerin tarafında yer almaktadır. Onun zevk tanımı namuslu ve iyi dengelenmiş bir yaşamdır. Buradan hareketle insanların kişisel çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini ileri sürmektedir. Bu düşünce Aydınlanma Devri’nin temeli olacaktır ve kapitalizm ideolojisi, kişisel haklar ve demokrasi bundan doğacaktır.

Rönesans Devri eğitim hümanizmasından çağın sonlarında modern hümanizmaya gelinmiştir. Modern hümanistler siyaset bilimi ve eylemini herşeyin üzerinde görmüşlerdir. Bu bakış açısında her yurttaş birbirine karşı sorumlu olmalı, kendini öncelikle kendi aileleri ve kent devletlerine karşı görevleriyle tanımlamalıdır. Valla gibi onlar da bir dereceye kadar “kendini düşünme insan başarısının temelidir” demektedirler. Zafer ve asalet peşine düşme siyasal büyüklük ve kararlılığa ulaştırır; maddesel kazanç peşinde olma ise insanı doğa ve dünyaya hakim olmaya götürür **(www.wsu.edu/~dee/REN/HUMANISM.HTM)**.

Ekonomik alanda gelişen liberalizm ise yeni tanımına ve çıkarcılık düşüncesine paralel olarak bireyi ekonomik açıdan özgür kılmayı, özel girişimin önündeki engellerden de kurtarmayı hedeflemektedir.

> *“Aydınlanma liberalizmi (...) en azından ideal olarak bireyi sadece politik bakımdan değil, entelektüel ve ahlaki bakımdan da özgürleştirmeyi amaçlar. Onun bakış açısından, siyasi yönetimler, ruhun kurtuluşu türünden tinsel amaçları hayata geçirmek yerine sadece Locke’un tanımladığı kutsal üçlü hayat, hürriyet ve mülkiyet gibi dünyevi konularla ilgilenmelidir. (...) Aydınlanma açısından inanç ve ahlaki kanaatle ilgili konular, bireyin istediğine inanmak bakımından özgür olduğu özel alana ait olmalıdır.” **(Cevizci, 2002. s: 16)***

Burada bireycilik üzerinden varılan liberalizm düşüncesinde siyasal, ekonomik ve düşünsel özgürlük amaçlanmaktadır.

Toplumsal dönüşümün diğer alanı olan kamusal alanın değişimi kentleşme ile paralel bir gelişme göstermiştir. Yeni fikirlerin yayılmasında bu toplumsal hayatın büyük rolü olmuştur. Önceleri salon ve localarda toplanan fikir ve sanat insanları XVII. yüzyılın sonlarında açılan Paris kafelerinde biraraya gelmeye başlamışlardır. XVIII. yüzyılda özel dernekler, kulüpler ve mason locaları etkili olmaktadır.

Saraya yakın, aristokrat, burjuva, toplumda prestij sahibi kadınlar tarafından kurulan salonlarda Aydınlanma düşünürleri fikirlerini tartışıyorlar; kitap ve yayınlarını tanıtıyorlar; izleyici kitlesi edinmelerinin yanında geçimlerini de sağlıyorlardı. Salonlara devam edenler sadece Fransız düşünür ve sanatçıları değildir; İngiltere ve Amerika’dan da ilgili kişiler hatta politikacılar gelmektedir. Aydın ve aristokratların işbirliğinin bir göstergesi olan bu salonlar devrime kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Mason locaları da salonlarınkine benzer bir işlev görmüştür. Bu konuya ilgiyi çeken Çiğdem Aydınlanma hareketini yönlendiren locaları Fransa, Almanya ve İngiltere'de gizli faaliyet gösterdiklerini ve Aydınlanmacılar için birer sığınak haline geldiklerini yazmaktadır **(Çiğdem, 1993)**.

> *"Masonlar kıta Avrupa'sında bütünüyle Aydınlanma düşüncesinin tartışıldığı kurumlar olarak varolmuşlardır. Avrupa'nın büyük bütün şehirlerinde varolan Mason locaları Aristokrasi ve ruhban sınıfına karşı, aydınlanmış ve merkezileşmiş otoriteleri destekleme politikası gütmüşler, daha kardeşane bir toplumsal düzen ve liberalleştirilmiş bir din anlayışını savunmuşlardır."* ***(Çiğdem, 1993. s: 31)***

Mason locaları ahlaki ilkeleri çiğnememek şartıyla yeni fikirlere açık, yeni strateji ve politika araştırmalarını yapıldığı, düşüncelerin çatıştığı bir zemin olmuştur. Burada her türlü düşüncenin kamu önüne çıkmadan eleştirilerle süzgeçten geçirilmekte, devlete karşı politikalar belirlenmekte ve savunulmaktadır. Amaç kusursuz burjuva toplumunu oluşturmaktır. Bu aşamada mutlakiyetçi devletin etkinlik alanı sınırlandırılacak ve devlet kendiliğinden gereksiz hale getirilecektir.

A4. Ekonomik Alan

Aydınlanma Devri'nin bireycilik ve liberalizm düşüncelerine paralel olarak gelişen sanayi ve Burjuvazi devlet müdahalesini sorgulayan, özel girişimi destekleyen, ticaret ve vergilerde ayrıcalıklar talep eden ve en sonunda iktidarda söz sahibi olmak isteyen bir gelişme göstermiştir.

Avrupa ülkelerinin merkezileşmeleri, endüstride ilerlemeleri, deniz aşırı ticarete hakim olmaları kapitalizmi doğuracaktır. Bu ekonomik tutum ilk defa İngiltere'de başlayıp, esas olarak Fransa'da güç kazanan, feodal koşulları nedeniyle en geç Almanya'ya erişen ve nihayet XX. yüzyılda birçok ülkenin modernleşme projelerinde ifadesini bulan bir entelektüel hareket olarak yayılacaktır.

Endüstri Avrupa Aydınlanması'nın temelini oluşturmaktadır. Çiğdem Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de başlamasını, "İngiltere ve Fransa yeterli kolonyal bir temelle Avrupa'ya hammadde aktarımını sağlıyor, ancak İngiltere'de Burjuvazi bu artık değeri örgütlü bir şekilde kullanabilme "becerisine" sahipken, Fransa'da toplumun değişik kesimleri iktisadi hayatın gerekliliklerinin üstesinden gelebilecek esnekliği gösteremiyordu" diyerek açıklamaktadır. Fransa ve İngiltere arasındaki Burjuvazinin gelişim farkı bunu ortaya çıkarmıştır.

XVIII. yüzyıl sonlarında İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi, emek gücü ve sermayenin makineleşmesi, çoğaltılabilir ve tekrarlanabilir örüntüler, teknolojik yenilik ve değişme, doğal bilimlerin sonucu olmaktan çok uygulamalı zanaatkarlığı kolaylaştıran buluşlar aşamalarıyla gelişmiştir ve yayılmıştır **(Çiğdem, 1993).**

A5. Düşünsel Alan

Akılcılık

Akıl Aydınlanma'nın temel referansıdır. İnsan düşünce ve eylemlerinin tek yol göstericisi, gelenek ya da din değil, kendisi dışında hiçbir kaynaktan yardım görmeyen akıldır. Doğa, toplum ve çevreyi açıklama ve yönetmede gelenekler ve dogmalar yerine, Cassirer'in "gerçeğin keşfi ve tanımlanmasına götüren özgün entelektüel güç" olarak tanımladığı akıla dayanılmaktadır.

Aydınlanma aydınları aklın kendi uygun işleyişini gerçekleştirmek için önündeki engelleri kaldıracak reformlarda ısrarcı olmuşlardır. Bu açıdan Çiğdem aklı Aydınlanma'nın devraldığı kutsal üçlünün – vahiy, gelenek, otorite – temellendirdiği ve bu üçlüde temellenen herşeyi eleştirme ve sorgulama yetisi olarak tanımlamaktadır.

Akıl, her ulustan, her çağdan ve kültürden düşünen her özne için aynıdır; vücuttaki herhangi bir fizyolojik işlev gibi herkeste aynı biçimde işlemektedir. Buradan Antik Çağ'daki evrensel akıl düşüncesiyle bağlantı kurulmaktadır. Cassirer de aklı XVIII. yüzyılın birleştirici gücü olarak tanımlar.

Aydınlanma ile XVII. yüzyıl Kartezyen düşüncedeki doğuştan gelen kavramlara dayalı akıl anlayışı değişmiş, Locke ile "tabula rasa" görüşü yayılmıştır. Bu değişim aklın doğuştan gelen ve tanrısal sayılan yeteneklerle değil sonradan kazanılan özelliklerle çalıştığı; dolayısıyla eğitimle herkesin bu yeteneğe kavuşabileceği fikrini de getirmiştir. Bu nedenle akıl artık bir miras değil edinimdir. Mantık ve bilim eğitimi bu yüzyılda insanın aklını özgürce kullanmasını ve erginliğe erişmesini sağlayacak araçlar olacaklardır.

Cassirer XVII. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki akıl kavramındaki farklılaşmayı açıklamaktadır:

> *"Onyedinci yüzyılın büyük metafizik sistemleri için, Descartes ve Malebranche, Spinoza ve Leibniz için "akıl", "ebedi doğruluk"un alanıdır ve bu doğrular hem tanrının tini hem de insan tini için ortak doğrulardır. Bu nedenle akıl gücüyle tanıyıp bildiğimiz şeyde, doğrudan doğruya "tanrının izi"ni tanıyıp bilmiş oluruz; aklın her edimi, bize tanrısal özden pay almış olduğumuzu garanti eder, bize düşünülür dünyayı (mundus intelligibilis), duyularüstü alanı açar. Buna karşılık onsekizinci yüzyıl "akıl"ı başka, çok daha alçakgönüllü bir anlamda alır. O "akıl"a hiç de "doğuştan ideler"in (ideae innatae), deneyden önce gelen bilgilerin içerildiği ve bize şeylerin mutlak özünü açacak bir alan olarak bakmaz. Akıl sadece belirli bir edinme formudur; onun işlevi bilgi edinmede, eylem ilkeleri edinmede ortaya çıkar ve bir edinme formu olarak onun duyular üstüne yönelmek gibi bir keyfi tasarrufu olamaz. Akıl, içinde doğruluğun bir ziynet eşyası gibi saklandığı bir düşünce hazinesi, bir banka kasası değildir; o olsa olsa doğruluğun keşfine, belirlenmesine ve pekiştirilmesine götürecek tümel ve asli düşünme gücüdür."* ***(Cassirer, 2000. s: 42)***

Aydınlanma Devri'nde akıl kavramının yeniden tanımlanmasıyla, Rönesans'ın tanrısal akıl düşüncesi yerini analiz ve sentez yapabilen, olguları kavrayan akıla bırakmıştır. Akıl artık varlığa ve varoluşa değil, eyleme ilişkin kullanılmaktadır.

XVII. yüzyılda Descartes'çı klasik akılcılık tüm bilginin ve varlığın Tanrı'dan geldiğini savunur. XVIII. yüzyıl akılcılığı ise aklın kullanımı yaşam ve bilgi için bir zorunluluk sayar. Böylece tanrısal akıldan uzaklaşılmış ve dünyevi toplumsal sorunlara yönelinmiş olur. Akıl tesadüf, şans gibi metafizik kavramları da yok ederek evrensel gerçeklerin peşine düşmüştür.

A. Akay aklın metafizik değerlere üstün gelmesini Tanrı'nın güç kaybetmesi olarak açıklamakta; bu duruma 1755 Lizbon depremi ve 1789 Fransız Devrimi'ni örnek olarak göstermektedir. Lizbon depremi Tanrı'nın çaresizliğini göstermiş; insanlar da Tanrı'nın yerine insanı koymuşlardır; artık gerekli tedbirleri almak insanın görevidir. Aynı şekilde Fransız Devrimi de iktidarın tanrısal kraldan insani halka geçmesini sağlamıştır **(Akay, 2000)**.

Kant Aydınlanma'yı "insanın kendi suçuyla düştüğü ergin olmama durumundan kurtulması" olarak tanımlamaktadır. Ergin olmama durumunu Kant aklını başkalarının yönlendirmesine bırakmak olarak açıklar ve Aydınlanma'nın insanın aklını kullanma cesaretini göstermesiyle gerçekleştiğini belirtir **(Kant, 1984)**.

Kant aklın kullanımını kamusal ve özel olarak ikiye ayırmaktadır. Ona göre aklın kamusal kullanımı insanın insani özelliklerinden gelen bir yetenektir ve özgür olmalıdır. Aklın özel kullanımı ise toplumun bir bireyi olarak, bir vatandaş olarak kullanımıdır ve kurallarla sınırlandırılmıştır. Kant bu ayrımı II. Friedrich devrinde yapmıştır. Bu devir düşüncenin özgür bırakıldığı ancak buyruklara uyulmasının istendiği bir devirdir[14]. **(Kant, 1984)**. Aynı ayrımı Mendelssohn da yapmaktadır; insan olarak ve yurttaş olarak aklın kullanımını özgürlük derecesinde ayırmaktadır **(Mendelssohn, 2000)**.

Özgür akıl ile düşünme ne yaptığının farkında olmayı yani kendi hakkında bilince sahip olmayı sağlamaktadır. Böylece kişi eylemlerinin sonucunu önceden kestirebilir ve hareketlerinin sorumluluğunu üstlenir. Kant'ın ergin olmaktan asıl kastettiği bu bilinçlilik ve sorumluluk durumudur. Bu tutum Aydınlanma aydınlarının mevcut durumu değerlendirerek bunu değiştirmek için eyleme geçme özelliğini de

[14] Aklın iki alanda farklı kullanımı – kamusal ya da insan olarak kullanımında özgür, özel ya da vatandaş olarak kullanımında belli kurallara bağlı – büyük ölçüde II. Friedrich devrinin "istediğini düşün ama itaat et!" tutumundan kaynaklanmaktadır.

tetiklemiştir. XVIII. yüzyılın aklın özgürce kullanımı olarak tanımladığı akılcılık düzenin savunucularını eyleme geçme gücü nedeniyle rahatsız etmiştir. Bu nedenle akılcılığın karşısına duyguculuk ve gizemciliği çıkartmışlardır. XIX. yüzyılda ise bunlar Romantik akıma yol açacaklardır.

B. Çotuksöken düşünme özgürlüğünden sonra Kant'ın eyleme geçme özgürlüğünü de ele alır:

> *"Kant'ın bilgi kuramı bağlamında bilen özneyi kurması, ardından onunla büyük ölçüde bağlantılı olarak ve daha da verimli olarak, eyleyen özneyi kurmasını da sağlar (…). Anlama yetisini, aklını kullanma cesaretini gösterebilecek insan, aynı zamanda eyleminin ilkesini "kendisi" – üstelik geneli düşünerek, hesaba katarak – belirleyebilecek olan insan olacaktır ve böyle bir insan da olanı olduğu gibi kabul eden insan olmayacak; dönüştürmeyi amaçlayabilecektir ya da amaçlayacaktır."* ***(Çotuksöken, 2000. s.: 142-143)***[15]

Hümanizma

Orta Çağ'da başlayan hümanizma, bir felsefe ya da hareket değil, bir eğitim programıdır. XIV. yüzyıl İtalya'sında ortaya çıkmıştır ve yeni keşfedilen Yunan ve Latin metinleri doğrultusunda yapılandırılmıştır. Öğrenciler hem Yunanca hem de Latince öğrenirken Cicero, Platon ve Aristo'nun eserlerini de çalışmaktaydılar. Bir sonraki yüzyılda ise bu sistem Rönesans eğitiminin temeli olacaktır **(www.wsu.edu/~dee/REN/HUMANISM.HTM)**.

İnsanı amaç edinen Aydınlanma Devri'nde ise hümanizma Antik Çağ evrensel insan düşüncesinden, Rönesans'ın eğitim ve kültür anlayışına, insanın evrensel haklarından, herşeyin ölçüsü olmasına kadar geniş bir alana yayılmıştır.

Felsefe sözlüğünde hümanizma, kavramın en geniş anlamında insanın değer ve saygınlığına, insan olmaya, insanlığa olan akılcı inanç olarak tanımlanmaktadır. Batı kültür ve eğitiminin eski Yunan kültürüne dayanmasından yola çıkarak bu kültür mirasının bilimsel olarak yeniden canlandırılması düşüncesi olan hümanizma, farklı devirlerde farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Roma devrinde Yunan kültürü bir eğitim kaynağı olmuştur; Orta Çağ'da da Yunan ve Romalı yazarların çalışmalarını yenileme çabaları durmamıştır; bu çabalar Rönesans'ı yaratacaktır. Böylece bilim ve eğitim skolastik görüş ve kilisenin yetkesinden kurtularak yeni bir kültür ülküsü gerçekleşmeye başlamıştır. XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında hümanizma yeni bir biçim kazanmıştır. Hümanizmanın gelişimindeki üçüncü evre ise I. Dünya Savaşı'ndan sonra görülecektir **(Akarsu, 1999)**. Burada hümanizmanın eğitim ve kültür ile bağlantılı olarak gelişimi söz konusudur.

---

[15] Çotuksöken bu özelliklerin günümüzde sivil itaatsizlik kavramıyla bağdaşabileceğini belirtir.

Kant'a göre insan Aydınlanma sürecinin hem öznesi hem de nesnesidir. Aydınlanmayı özne olarak insan gerçekleştirecektir; Aydınlanma ise nesne kabul edilen insanı özgürleştirecektir. Ayrıca Kant tüm insan ırkının Aydınlanma süreci içinde olup olmadığını kendine sorar. Buna yanıtı hayır olacaktır. Bu yanıtın arkasında Aydınlanma'nın Batılı görüşleri ile çevrili kendi sınırları vardır. Aslında bu soruya verilecek yanıttan çok, Foucault'nun, Kant'ın bu sorusu üzerine "Aydınlanma'yı dünya üzerinde yer alan tüm insanların politik ve sosyal varoluşlarını etkileyen bir tarihsel olay olarak düşünmemiz gerekir." cümlesi önemlidir **(Foucault, 2000)**. Aydınlanma tüm insanlığı nesne boyutunda kapsamaktadır; özne olarak kapsaması ise insanlığın aydınlanma düşüncesini benimsemesi ile olacaktır.

Foucault hümanizma kavramının tarih içinde farklı anlayışlarla ortaya çıktığını belirtmektedir. Akarsu'nun hümanizmayı eğitim ve kültür temelinde farklı düzlemlerde açıkladığı gibi Foucault da farklı hümanizmaları tarih ve toplumbilim temelinde ele almaktadır. XVII. yüzyılda hümanizma genel olarak dinin eleştirisi olarak ortaya çıkarken, XIX. yüzyılda bilime karşı eleştirel hatta düşmanca davranan bir hümanizma ortaya çıkmıştır. Aynı devirde umudunu yine bilimde arayan bir hümanizma da görülmektedir. Foucault buradan hareketle Varoluşçuluk, Marksistlik, Nasyonal Sosyalistlik ve Stalincilik'in bile bir tür hümanizma düşüncesinin olduğunu savunmaktadır. Foucault'ya göre hümanizma din, bilim, politika gibi alanlardan çıkartılan insan görüşüne ve değer yargılarına bağlı değişim gösteren, tarih içinde tekrar tekrar ortaya çıkmış bir izlektir **(Foucault, 2000)**.

Hümanizma pragmacı (doğruluğun ölçütünü bilginin uygulanmasında gören düşünce, yararlılık ve ilerlemecilik ile bağlantılı kavram) Schiller tarafından yeniden tanımlanmıştır. Protagoras'ın "İnsan herşeyin ölçüsüdür." formülünü çıkış noktası olarak alan düşünür bunu insanın gereksinme ve ereklerinde, bilginin ve doğruluğun ölçeğini insanda bulan anlayış olarak açıklamaktadır. XIX. yüzyılda özellikle İngilizce konuşulan ülkelerde hümanizma insanın kendini eğitme, geliştirme yetisine ve insanlığın ilerlemesine olan inanca dayanan din dışı ya da din karşıtı dünya görüşünü nitelemektedir **(Mautner, 1999)**. Hümanizma bu tanımıyla modernliğe ulaşan düşünce gelişiminde yerini almaktadır.

Eleştirel Düşünce

Eleştiri bir insanı, yapıtı ya da konuyu doğru ve yanlış yanlarını göstermek amacıyla inceleme işidir. Orta Çağ'da bilgiyi eleştirmek söz konusu değildir çünkü bilgiye tanrısal akıl ile ulaşılır ve kutsaldır; tartışma konusu yapılamaz.

Aydınlanma devri insanı inanmak değil bilmek istemiştir. Araştırma, gözlem, deney yapmadan, herhangi birşeyi doğru saymamaktadır. Bu nedenle verilen bilgiyi kendi aklı ve mantığıyla tartmakta; buna göre bir yargıya varmaktadır. Aydınlanma çağı felsefesinde eleştiri, bilginin temellerini ve doğruluk durumunu inceleme, sınama ve yargılama olarak ortaya çıkmıştır.

Eleştiri Aydınlanma devri insanını mevcut durumu sorgulamaya yöneltmiştir. XVIII. yüzyılda kişi bilimsel ilerlemelerden haberdardır ve içinde bulunduğu durumun geriliğinden rahatsızdır. Eleştiri, sorgulama ve tesbit evrelerinin bir sonraki adımı sosyal ve siyasal durumu çağının gerektirdiği şartlara göre değiştirmek (geliştirmek, dönüştürmek, yıkmak ve yeniden kurmak) olacaktır. Eleştiri "düşünen aydın"a XVIII. yüzyılda tanımlanan "eyleme geçen aydın" karakteri kazandırmıştır. Bu gelişme Aydınlanma'ya eşi görülmemiş bir yıkıcı ruh kazandırmıştır.

Basın – Yayın – Dergiler

Gazete, matbaanın icadıyla aynı tarihe, XV. yüzyıl ortalarına rastlamaktadır. Haberlerin düzenli elde edilmesi ve dağıtımı gerekliliği XVII. yüzyılda basın kavramını ortaya çıkarmıştır. 1631'da ilk gazete "La Gazette" Fransa'da Richelieu'nün korumasıyla basılmıştır. Aynı yıllarda Colbert de düşünce dünyasına yön vermek için "Journal des Savants"ın (1664) yayınlanmasına öncülük etmiştir. Richelieu ve Colbert Akademi'nin de kurulmasını sağlamışlardır **(Benk, 1992)**.

XVII. yüzyılda kilise etkisindeki üniversite ortamının dışında da filozoflar yetişmeye başlamıştır; aydın toplulukları kurulmuş, düşünürler kendi aralarında irtibata geçmişlerdir. Dergiciliğin gelişmesi ve halk kitlelerine yayılması da Aydınlanma ile gerçekleşmiştir. Felsefi ve bilimsel yazılar dergilerde yayımlanmış; eleştiri ve tartışmalar toplumsal bilincin gelişmesini sağlamıştır. Önceleri düşünce ve bilim çevreleriyle sınırlı olan bu fikir savaşları XVIII. yüzyılda halka da yansımıştır.

Aydınlanma aydınlarının bu alandaki gelişmelerde büyük rolü vardır. Düşünür ve bilim insanları kendi çevreleri içinde kapalı kalmamış; fikir ve buluşlarını halkla paylaşmak istemişlerdir. Said aydını "entelektüeller temsil etme sanatını (ki bu konuşma, yazma, öğretmenlik, televizyona çıkma gibi biçimler alabilir) görev edinmiş bireyler" tanımlamaktadır **(Said, 1995)**.

1635'te kurulan Fransız Akademisi çevresinde toplanan düşünür ve bilim insanları halkın anlayabileceği bir fransızcayı latinceye tercih etmişlerdir. Bu durum yazarların halkı muhatap aldıklarını; halkın da bu eserlerle ilgilendiklerini göstermektedir. Böylece kentli bir okur kitlesi doğmuştur. Bu sayede Aydınlanma sadece eğitimli

sınıfla sınırlı kalmamış, tüm topluma yayılmıştır. Bütün düşünce sisteminde görülen değişiklikler yeni bir ruhun doğmakta olduğunu göstermektedir. Montesquieu ve Voltaire gibi bir önceki kuşak düşünürlerin eserlerinin yayılması da bu değişimi hazırlamıştır.

Ahmet Çiğdem Alman Aydınlanması'nda Berlinische Monatsschrift dergisinin etkisine dikkat çekmektedir. Dergi etrafında toplanan düşünürler aydın sorumluluğunun bilincine varmışlarıdır; yazılarıyla Aydınlanma'nın kamusallık kazanmasını sağlamışlardır **(Çiğdem, 2000)**. Fransa'da Ansiklopedi'yi ve çevresinde birleşen aydınları buna örnek göstermek mümkündür.

Doğaya Bağlılık

Afşar Timuçin'e göre Aydınlanma insanı doğaya bağlıdır; "Stoa'dan kalma *doğaya sıkı sıkıya bağlılık* fikri özellikle doğaya arkasını dönen ve onu hergün biraz daha kötü kullanan düzene yöneltilmiş eleştirili bakışın özünü oluşturur" **(Timuçin, 2000)**.

Doğaya bağlılık özelliğinde Aydınlanma düşüncesinin temellerinden doğal hukuk kavramının da etkisi vardır.

Zihniyet Dönüşümü

Tüm insanlığı birleştiren aklın iyi yönde yine insanlık için kullanılması Aydınlanma devrine has bir davranıştır. Ahlak ve dürüstlük bu devirde yine önem kazanmıştır.

Aydınlanma felsefesinde insana ve insanın özünde iyi olduğuna inanılır. Şimdiki şartların olumsuzluğu bilinmektedir ancak geleceğin daha iyi olacağına inanç ve umut vardır.

Bu açıdan Aydınlanma'nın bilimcilik düşüncesinden hareketle sadece bilime dayanan bir toplumun, üyeleri mutlu yaşayan, gerçekten özgür ve akılcı bir toplum olabileceğine, dünya hakkında ne kadar çok şey bilinirse insan hayatının o ölçüde daha iyi bir yaşam haline geleceğine, acı, sefalet ve mutsuzluğun gerçek nedeninin bilgisizlik olduğuna inanılmaktadır **(Cevizci, 2002)**. Bilim toplumu daha iyiye, güzele ve mutlu bir yaşama götürecektir.

Mimarlık, Sanat ve Edebiyat

Orta Çağ Katolik Kilisesi'nin etkisiyle dini yapılar devri olmuştur. Bu devirde görülen dinsel ağırlıklı Gotik sanat özgün bir biçem olmakla birlikte, Rönesans ile başlayan kilisenin güç kaybetmesi ve bireyin merkez alınması gibi laikliğe giden fikirlere uygun düşmemektedir. Rönesans devrinde düşünce alanında olduğu gibi sanat alanında

da Antik Çağ'a dönülmüş ve Yunan diriltmeciliği ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyıl Aydınlanmacı felsefesi ise bu üslup ve düzenleri sorgulamış, daha sade Yeni Klasikçiliği benimsemiştir. Biçemde yenilik ise XVIII. yüzyıl sonlarında Fransa'da görülecek, geometrik biçimler, sivil konular, halk için yapılar ve endüstriye hizmet eden bina tasarımları ortaya çıkacaktır.

Sanat ve edebiyatta ise Yeni Klasikçiliğin etkileri, roman tiyatro ve şiirde kendini göstermektedir. Bu eserler insan ilişkilerini merkezinde yeni bireyin toplumsal durumunu ele almaktadırlar. Aynı zamanda bilim, akıl, gelişen sanayiye övgü eserlerde hissedilmekte; dönemin iyimser havası ve ilerlemeci tarih görüşü eserleri biçimlendirmektedir.

A6. İnançsal Alan

Kurumlaşmış din Aydınlanma düşüncesinin özgür akıl karşısında gördüğü ikinci dogmadır. Aydınlanma'nın din eleştirisi yaradancılık (yani akıl yoluyla gözden geçirilmiş yeni din) ve tanrıtanımazlığı da gündeme getirecek, oradan da sekülarizme varacaktır.

İlkel insan ruhlara, meleklere, şeytanlara ve büyücülere inanmıştır; ergin yani aydınlanmış akıl bunların hiçbirinin var olmadığını göstermiştir. Aydınlanma düşüncesi doğa üzerinde durmaktadır ve fiziksel nesnelerin varlık alanı da bir Tanrı tarafından değil bilimin değişmez yasalarının düzenli eylemiyle yönetilmektedir.

Aydınlanma devrinin dini hoşgörü düşüncesi sonucunda toplumda krallık gibi din dışı kurumların yanında kilisenin de güce sahip olmasına karşı tepkiler görülmeye başlanmıştır. Din ve ahlak alanında politik özgürlüğün genişletilmesi tartışılmaktadır. Din alanında inanılabilir ve kabul edilebilir dini doktrin arama çabaları yaradancılık ile sonuçlanmıştır.

XVII. yüzyılda tanrıtanımazlığa alternatif olarak ortaya çıkan yaradancılık öğretisi Aydınlanma döneminde kilise öğretisini eleştiren ve akıl dinini savunanların öğretisi olmuştur. 1750'lerden sonra bu alanda ulaşılabilecek son nokta olan tanrıtanımazlık Holbach, Diderot gibi düşünürler arasında yayılmaya başlamıştır.

> *"Kimi tanrıtanımaz kimi tanrıcı olan Aydınlanma düşünürlerinin en büyük savaşımı dinle olmuştur. Tanrı'yı varsayan ama dini baştan sona saçma bulan tanrıcılık (yaradancılık) o dönemde oldukça yaygındır, hatta tanrıtanımazlıktan da yaygındır. Rönesans eşiğinde elden kaçırdığı, Rönesans'ta iyiden iyiye yitirdiği gücünü XVII. yüzyılda yeniden kazanan din kurumları toplumsal bağlayıcılıklarını arttırırken, yeni bir dalgayla, tanrıtanımazlık ve tanrıcılık (yaradancılık) dalgasıyla karşılaştılar."* ***(Timuçin, 2000. s: 52)***

Voltaire, tanrıtanımazlığın halk düzeyinde tehlikeli sonuçlar verebileceğini düşünmektedir. Bu nedenle "Tanrının hiç var olmaması durumunda bile Tanrının icat

edilmesi gerekir.” demiş ve yaradancılık düşüncesiyle topluluk ruhunu canlı tutacak, vatanseverlik duygusunu yaratıp erdemi besleyecek akılcı dini inancı tanımlamıştır.

Buradan sekülerleşmeye ve ruhban sınıfının bir güç, Kilise’nin de kamusal otorite olmaktan çıkmasına ulaşılabilecektir. Böylelikle dinin kamusal hayatı terk edip kendi özel alanına, bireysel seçim ve pratiğin özel küresine çekilmesi mümkün olacaktır **(Cevizci, 2002)**.

A7. Dilsel Alan

XVII. yüzyılda Fransa’da refah düzeyinin artması ve gelişen milliyetçi düşünceler edebiyat ve bilim dilinde latince yerine fransızcanın tecih edilmesini gündeme getirmiştir. Descartes ilk defa 1637’de halkın anlayabileceği bir fransızca ile “Yöntem Üzerine Söylem” isimli kitabını yayımlamıştır. Malherbe de eserlerini Fransızca yazmış, konuşulan dil ile yazılı dil arasındaki farklılığı ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Dilde sadeleşme ve anlaşılırlığın bilim ve felsefenin halka yayılmasını sağlamalarının yanısıra kralın da yazılanlara hakim olabilmesiyle bilginlerin üstün statüleri yok olmuştur. Böylece kral bilgin sınıfını kontrol edebilir duruma gelmiştir.

B. Bilimsel Boyut

Aydınlanma düşüncesi XVII. yüzyıldan gelen bilgi edinme yollarını değişmiştir. Bu devirde akılcılık, deneycilik, olguculuk, tümevarım, analiz ve sentez yöntemlerinin kullanıldığı bilimsel düşünce sistemi doğmuştur.

B1. Bilimsel Alan

Bilme arzusu insanın doğasında vardır. Rönesans devrinden beri insanlar bilme arzusu çeşitli keşif ve icatlar yapmışlardır. Yine de teolojik dogmatizm bu bilme arzusu (libido sciendi) entelektüel gurur olarak tanımlamış ve yasaklamıştır. Aydınlanma ile bilme arzusu ruhun gerekli niteliği olarak ilan edilmiş ve özgün haklarına kavuşmuştur. Bilme arayışı bu yüzyılın ana amacıdır. Özgür araştırmadan başka Aydınlanma’nın getirdiği değer bilimsel buluşların halkla paylaşılması olmuştur. İlerlemeler ve buluşlar, tarım, ticaret, ulaşım, mühendislik gibi alanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Bilimin halka ulaşması ve “yeni” kavramının yayılması ile düşünce ve nesnelerde yeninin peşine düşülmüştür.

Üçüncü dogma olarak görülen metafizik düşünce Aydınlanma Devri’nde Hume ve Fransız filozofları tarafından dinin bir kalıntısı, dindeki hastalıklı tavrın çok daha ince devamı olarak görülmüş ve sorgulanmıştır. Bu çağda metafizik düşünce yerini

olguculuk, deney ve gözleme bırakacaktır. XVII. yüzyılda kendinden oluşmuş, mutlak doğrular, genellemeler, ilkeler üzerinden hareket edilmekte; bunların doğruluğu olgularla ispatlanmaya çalışılmakta yani tümdengelimci bir tutum izlenmektedir. Bu devirde felsefenin asıl görevi olgularla uğraşmak değil sistem oluşturmaktır. XVIII. yüzyılda herşeyin akıl ile sorgulanmasıyla bu yöntem tersine dönmüş; olgulardan hareket etme, analiz ve sentez yöntemleri tümevarımcı tutumu gündeme getirmiş; yani özelden genele, olgudan ilkeye ilerlemeyi sağlamıştır.

Cassirer bilimsel düşüncede görülen dönüşümde analiz ve sentez yönteminin üzerinde durmaktadır.

> *"Algı nesnelerin, olguların yüzeyini gösterir. Bu gerçek bir açıklama için yeterli değildir. Analiz ve doğrudan gözlem bu sorunu çözer. Bilimsel kavramların biçimlenme yöntemi hem analitik hem de sentetiktir (çözümlemeci ve bireşimsel). Görünüşte basit bir olayı ögelerine ayırarak ve yeniden birleştirerek yalnızca anlamayı başarabiliriz."* ***(Cassirer, 1979. s: 10)***

Newton'un maddesel dünyada evrensel düzen ve kanun arayışı çalışmalarında kullandığı analiz ve sentez yöntemi Cassirer'e göre "matematiğin pusulası, fiziğin meşalesi"dir. Ayrıca bu yöntem aklın işleyişiyle de paralellik göstermektedir. Akıl olguları anlaşılır küçük parçalara ayırmakta daha sonra tekrar birleştirerek (analitik diseksiyon ve sentetik rekonstrüksiyon) kavramayı başarmaktadır.

> *"Akıl parçaları kendi kurallarına göre birleştirmeden duramaz; bu birleştirme sırasında ürünün yapısı hakkında bütüncül bilgiye ulaşır."* ***(Cassirer, 1979. s: 14)***

Soyut düşünce bir önceki yüzyılda tek gerçek olarak kabul edilmiştir. XVIII. yüzyıl ise bilimsel gelişme ve yöntemlerin de etkisiyle deney ve gözlemin devri olmuştur. Aslında her iki tutum da doğayı keşfetme yolunda akıl ile denetlenen ve yönlendirilen deney düşüncesinde birleşmişlerdir ancak XVII. yüzyıl filozofları tarafından akıl Tanrı'nın insanın içindeki yansıması gibi algılarınken, XVIII. yüzyılda akıl doğayı tanıma ve anlamada bir araç olmuş ve tanrısallıktan uzaklaşmıştır. Böylece eleştiriye olanak tanınmış ve değişim yolu açılmıştır.

Akıl dogmaların doğrulanması için değil, verilerden gerçeklere ulaşma yolunda bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Evren bilimsel yöntemlerle çözümlenmekte, bunun bir parçası olan insan da aynı yöntemlerle değerlendirilmektedir.

İkiyüzyıl önce İslam dünyasından öğrenilen cebirsel düşünce ve Antik Çağ'dan beri bilinen geometrik düşünce, bilimsel ve matematik alanda bir devrim yaratmıştır. Bilimsel düşünce, analiz ve sentez yöntemi, matematik ve geometri, sadece bilim alanında değil sosyoloji ve psikoloji alanlarında da kullanılır olmuştur. Felsefi inanma yerini felsefi bilmeye bırakmıştır. Bilimsel düşünce ve doğa bilimlerine duyulan güven toplumda yayılmıştır.

N. Bozkurt, Kant'tan derlediği "Seçilmiş Yazılar" kitabının başında Kant'ın felsefesini anlatırken onu, Descartes, Leibniz ve Spinoza gibi felsefeye yani metafiziğe kesinlik kazandırmaya çalışan filozofların başına koymuştur. Ona göre Kant'ın amacı metafiziği "matematiksel ve bilimsel bir yapıya sahip olacak" kesinliğe kavuşturmaktır. Bu yolda matematiği kullanmaktadır çünkü "her zaman ve her yerde geçerli olan evrensel doğruların elde edilmesi, (...) matematiksel işleyişin metafiziğin içine sokulmasıyla olanaklıdır." **(Kant, 1984)**. N. Bozkurt Kant'tan alıntılayarak "Bir bilimde ne kadar matematik varsa o bilim o ölçüde gerçek bir bilimdir." demekte ve şöyle devam etmektedir;

> *"Bu sözü Kant'a söyleten doğrudan doğruya XVII. yüzyılın, XV. ve XVI. yüzyıllardan devraldığı matematiksel bilim anlayışının, matematiksel bir felsefe kurma girişimiyle kendini gösteren bir tutumun sonucudur. İşte Kant'ın yüzyılı kendisinden önceki üç yüzyılın bu matematik hayranlığından henüz kurtulmamış ve sonuç olarak da aklın genel-geçer, evrensel, kesin ve pekin bir ürünü, göstergesi olan matematik yöntem neredeyse her yere sokulmak istenmiştir; aklın nesnelleşmesi, somutlaşması olan matematik böylece Kant'ın çağında aklı bize gösteren bir ayna gibi anlaşılmış ve herşeyin onunla çözümlenebileceğine inanılmıştır."* ***(Kant, 1984. s: 36-37)***

Bilimcilik bilime dayalı dünya görüşünü ifade etmektedir. Aydınlanma düşüncesinde bilimcilik metafizik düşünce ve yöntem alanlarında ortaya çıkmaktadır. Metafizik bilimcilikte bilimin metafizik sorunlarını çözümleyeceğine inanılmaktadır. Yöntemsel bilimcilik ise doğa bilimleri yönteminin başka alanlarda da, özellikle insan ve toplum bilimleri alanlarında tek geçerli yöntem olduğunu ileri sürmektedir. Bilimsel yöntemlerin doğa bilimleri dışındaki alanlarda da kullanılması düşüncesi, Aydınlanma'nın bilim ile doğaya hakim olunduktan sonra insan ve insana ait olana da hakim olma isteğinden kaynaklanmaktadır.

Aydınlanma, bir dogma olarak gördüğü metafizik düşünce ile hesaplaşmasında bilimi kabul etmiştir. Cevizci bu dönüşümü açıklamaktadır:

> *"Bilim doğa ve toplum kitabını okuyan işlevsel bir araç olarak aklı, bilimsel bir dünya görüşü de, din ve hurafelerden arındırılmış rasyonel bir bakış açısını cisimleştirir. Dahası, bilim pratik yönüyle, dünyadaki mutluluğun çok temelli bir bileşenini meydana getiren rahatlık ve konforu yarattığı için insan hayatını sınırsızca geliştirip iyileştirme potansiyeline sahiptir."* ***(Cevizci, 2002. s: 12)***

B2. Deneycilik – Olguculuk – İşlevcilik

Bilimsel düşüncedeki tümdengelimden tümevarıma dönüşümün araçları deneycilik, olguculuktur ve işlevciliktir. Bilimsel başlangıç noktası olguların gözlemlenmesi ve deneydir.

Deneycilik bilginin tek kaynağının deneyden geldiğini savunan öğretidir. Aydınlanma'yı hazırlayan ilk kuşak düşünürlerden Locke tarafından kurulan bu öğreti XVII. yüzyıl Kartezyen akılcılığının karşıtıdır.

Olguculuk ise Akarsu'nu tanımıyla, araştırmalarını olgulara, gerçeklere dayayan; metafizik açıklamaları kuramsal olarak olanaksız, uygulamada yararsız gören; deneyle denetlenmeyen soruları sözde soru olarak niteleyen felsefe doğrultusudur. Felsefe sözlüğünde de bu tanımdan hareketle olguculuğun bilim öncesi düşünce biçimleri saydığı şüphecilik, din ve metafiziği reddettiği belirtilmektedir. Bu bilim öncesi düşünce biçimi insanlığın ilerlemesiyle yerini olgucu bilime bırakacaktır.

Olguculuk terim olarak Comte'un felsefeye getirdiği bir kavramdır. Bu akımın yerleşmesinde ortamın büyük önemi vardır. XIX. yüzyılda Fransa'da doğa bilimlerinin hızlı ve etkili gelişimi ile burjuvazinin dini inançlarında görülen çözülme bu ortamı hazırlamıştır. Olgu tanımında farklılıklar olsa da olgucular doğa bilimlerinin evren tasarımına ve yöntemlerine uyma zorunluluğu üzerinde birleşmektedirler. Olguculuğun bir sistem olarak kurucusu Comte'tur ancak ondan önce Aydınlanma düşünürleri Hume, D'Alembert ve Turgot da bu yola girmişlerdir.

Olguculukta duygular değil olgular önem kazanır. Bilimsel düşünce de bu olgular üzerinden hareket eder. Olgu kavramı da bilimsel düşüncedeki dönüşümden, analiz ve sentez yönteminden, yani ele alınan konunun ögelerine ayrılması ve yeniden birleştirilmesi ile ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle deney ve gözlem Aydınlanma çağı biliminin yöntemleri olmuştur. Burada zaten Comte'un fikirlerinden çok toplumsal alanda kullandığı analitik yöntem önemlidir.

Aydınlanma düşüncesinin daha sonraki devirlerde birçok saldırıya hedef olması gibi olguculuk da dinbilimciler, Marksist-Leninistler, feministler gibi gruplarca tanrıtanımaz, burjuva, erkekmerkezli olmakla eleştirilmiştir.

İşlevcilik ise Aydınlanma Devri'nde tasarım alanında kendini göstermektedir. Rönesans ve Reform çağlarının süslemeci biçemleri bu devirde sorgulanmaya başlanmıştır. Bütün dogmaların eleştirilmesi, yıkılması yönündeki tutum tasarımda da kendini göstermiş; yerleşmiş tasarım kuralları – dogmalar – tartışılmış ve aşılmıştır. Aydınlanma'nın metafizik düşünce yerine bilimi koymasına paralel olarak tasarımcılar da oran, biçem, süsleme yerine işlevciliği koymuşlardır. Akla uygunlukla yakından bağlantılı olan işlevcilik, malzemede dürüstlük ve tasarımın işlevine uygun biçimlenmesi olarak tanımlanmaktadır. Burada gereksiz biçimler, süsleme ve eklere ihtiyaç yoktur. Tasarım işleviyle kendini ortaya koymaktadır.

B3. Maddecilik – Mekanikçilik

Metafizik düşünce eleştirisinden doğan iki dünya görüşü maddecilik ve mekanikçiliktir. Maddecilik nesnel ve ruhsal her türlü gerçekliğin maddede (özdek)

bulunduğunu, maddeden başka hiçbir cevherin olmadığını savunan dünya görüşüdür. Bu tutum Antik Yunan felsefesinden günümüze kadar gelmiştir. Aydınlanma Devri'nde maddecilik yararcılıkla da birleşmektedir. Ahlak felsefesinde ise sadece yararcı ve haz veren şeyleri erişilmeye değer sayan davranış olarak açıklanmaktadır.

Mekanikçilik ise bütün fiziksel olayları uzay ve uzayda yer değiştirmelerle açıklar. Aynı biçimde canlı varlıkları ve organik olayları da mekanik yasalara göre ele almaya çalışır. Newton fiziğinin Aydınlanma düşüncesi üzerindeki etkisi bu görüşe yansımıştır.

B4. İlerleme ve Gelişme Fikri

Akılcılığı temel alan aydınlanma düşüncesi yıktığı dogmaların yerine bilimi koymuş; buradan da ilerleme fikrine ulaşmıştır. İlerleme ve gelişme fikri tarih ve insan olmak üzere iki alanda kendini göstermektedir. Bu konuyu Cevizci çalışmasında ele almıştır:

> *"Aydınlanmanın akılcılığı bizi nasıl ki onun bilimciliğine götürürse, bilimciliği de, Aydınlanma filozofları bilginin tarihini ilerlemenin tarihiyle özdeşleştirdikleri ve ilerlemeden de bilginin birikmesi ve insan varlığının maddi doğayı kontrolü altına alıp istediği gibi sömürmesine yardım edecek araçların ya da teknolojinin gelişmesiyle mümkün ve kaçınılmaz olan bir süreci anladıkları için, kaçınılmaz olarak ilerlemeciliğe götürür. Söz konusu ilerlemecilik ise, biri tarih, diğeri insan telakkisi olmak üzere birbirleriyle yakından ilişkili iki tasarımda temelli bir dönüşümü gerektirir."* ***(Cevizci, 2002. s: 13-14)***

Tarih tasarımında Aydınlanma Rönesans ve Reform çağlarından farklı olarak döngüsel anlayışa karşı çıkar ve çizgisel ilerleyen, daha önceki devirden her zaman daha iyiye doğru giden bir görüşü benimser.

> *"Şimdiki halden veya mevcut durumdan çok daha üstün olduğuna inandıkları bir geçmişi yeniden yakalamayı amaçlayan Rönesans hümanistleriyle Reformasyon liderlerinin tarih görüşünü ve (...) sürekli bir olumsuzluk ön kabulünü reddeder. İlerlemeden, ilkelin basitliğinden uygarlığın karmaşıklığına, doğaya bağımlılıktan özgürlüğe, yokluktan zenginliğe geçişi anlayan Aydınlanmanın eski tarih konsepsiyonlarıyla hiçbir ilişkisi kalmayan anlayışında ise tarih, bir doğru çizgi boyunca ilerleyen ve kötü diye nitelenen şeylerin veya olumsuz bir durumun kendisini yavaş yavaş ama tümden terk ettiği, her aşamada biraz daha pürüzsüz ve de daha mükemmel hale gelen bir süreç olarak görülür."* ***(Cevizci, 2002. s: 14)***

Aydınlanmanın insan anlayışı da önceki devirlerden farklıdır. İlerleme ve gelişme fikriyle bağlantılı olarak hayatın hiyerarşik bir varlık merdivenindeki konumuna göre dünyadan elini eteğini çekerek yukarıya, varlığın esas sahibine doğru yöneltilmiş bir süreç değil, fakat bir doğru çizgi boyunca başarı ve dünyevi zenginlik için programlanmış bir mekanizma olduğu savunulmaktadır **(Cevizci, 2002)**

Kant'a göre ilerleme fikri, bilme arzusu gibi, insan doğasının temelinde vardır. XVIII. yüzyılın başında ruhbanlar sınıfı "değişmez kesin dinsel öğretiler manzumesi" adı

altında bir anlaşmayı kendileri ve halk üzerinde yemine dayanarak yürürlüğe koymak istemişlerdir. Kant da buradan hareketle "insan soyunun gelecekteki her yeni aydınlanmasına engel olacak" böyle bir girişimin "insan doğasının köktenci amacı ve belirlenim ilkelerinden biri olan ilerlemeye aykırıdır" savıyla olanaksız olduğunu açıklamıştır **(Kant, 1984)**.

İlerleme ve gelişme fikri aydınlar tarafından ortak olarak kabul edilmekle birlikte bir Aydınlanma filozofu olan Rousseau buna şüphe ile yaklaşmıştır. Düşünür bilime bağnazca karşı değildir. Ona göre ilerleme ve ticaretin getirdiği sermaye artışı insanı güçlü, dinamik ve ahlaklı yapısından uzaklaştırmaktadır. İnsanlar daha rahat bir yaşam düzeyine ulaşmışlardır ve bu düzeyi korumak için herşeyi göze alabilecek duruma gelebilirler. Böyle bir insanlık ise Aydınlanma düşüncesinin tarif ettiği dürüst ve özünde iyi olan bir insanlık değildir. Üçyüz yıl öncesinden Rousseau kapitalizm ve liberal ekonominin tehlikesini görmüştür. Çağdaşları gibi bilimsel ilerlemeleri coşkuyla kabul etmeyen ve sorgulayan Rousseau, bunların toplumsal etkilerini ve insanın geleceği üzerinde getirebileceği olumsuzlukları hesaplamıştır. Bu nedenle ilerlemelere, bilim ve sanata şüphe ile yaklaşmış ama bu tutumuyla da aydınlanma filozoflarının en gerçekçisi olmuştur **(Kayhan, 2000)**.

B5. Eğitim

Locke'un akıl için yaptığı ve dini dogmaları yıkan tabula rasa tanımlaması aklın miras değil edinim olduğunu; dolayısıyla bu boş sayfanın eğitimle doldurulabileceğini göstermektedir. Aydınlanma aydınları bu nedenle eğitime önem vermişler, dogmalardan kurtulmuş ve toplumun her kesimine yayılmış özgür bir eğitim sisteminin savunucusu olmuşlardır. Eğitim aynı zamanda bir uygarlık projesi de olan Aydınlanma'nın üstlendiği toplum mühendisliği göreviyle de bağdaşmaktadır.

Bütün insanlığın ortak paydası olan aklın toplum yararına iyi yönde kullanılması için eğitim gereklidir. Toplum eğitimle aklını özgürce kullanma bilinç ve sorumluluğuna erişecektir; ancak böyle bir toplumda demokrasi yerleşebilecektir. Bu eğitim de Orta Çağ dogmalarıyla sınırlandırılmış değil özgürlük içinde gerçekleştirilecek bir eğitim olacaktır. Eğitimin önceliği her türlü politik ve sosyal reformun ilk maddesi haline gelmiştir.

Hümanizma eğitim anlayışında bir devrim yapmıştır. Orta Çağ'ın sonunda ortaya çıkan hümanist eğitimden önce tamamen doğru yargılar üretmeye dayanan skolastik sistem geçerli olmuştur. Bu sistemde kişi gerçek önermelerden çıkartılan kesin sonuçlar üreten kıyaslamaları kullanarak kesinliği üretiyordu. Hümanistler bu

programı tamamen değiştirmişlerdir. XVI. yüzyılın başında artık skolastik mantık eğitimden neredeyse tamamen kaybolmuştur.

Orta Çağ'da kurulan üniversiteler[16] dini eğitim verdiklerinden bu gelişmede büyük rol oynamazken, Rönesans'ın hümanist aydınlarının akademileri[17] düşünsel gelişimde söz sahibi olmuşlardır. XVII. yüzyılın ortalarında, 1635 yılında kurulan Fransız Akademisi XVIII. yüzyılın sonlarına doğru açık fikirliliğini, özgür düşünce geleneğini kaybetmiştir. Fransız Devrimi'nden sonra akademizmle[18] suçlanan kuruma alternatif olarak bilimsel eğitim veren Ecole Polytechnique[19] 1794 yılında kurulmuştur.

Ansiklopedi

Kısaca Ansiklopedi denilen "Mantıklı Bilimler, Sanatlar ve Meslekler Sözlüğü" 1751-1772 yılları arasında D'Alembert ve Diderot'nun girişimleri ve birçok Aydınlanma'cı

---

[16] Karanlık çağlardan yeni çıkan Avrupa'da eğitimsizlik ve bilgisizlik yaygındır. Devrin tek eğitim kurumları manastırlardır. Üniversite kurumu böyle bir devirde kilise bünyesinde biriken bilginin yayılması için ilk defa manastırlarda ortaya çıkmıştır. Papalığa bağlı üniversiteler rahiplerin eğitimiyle ilgilenmiş, XII-XV. yüzyıllar arasında katedrallerde yerleşmiş ve din adamları haricinde de yüksek eğitim veren kurumlar olarak yayılmıştır. Fransız devrimi sonrası 1790 yılında Napoléon tarafından faaliyeti durdurulan üniversiteler 1808'de yeni bir yapılanma ile kilisenin himayesinden alınarak devlete bağlanmıştır **(Augé, 1968)**.

[17] Akademi ismi Antik Çağ'da Platon'un öğrencileriyle biraraya gelerek sohbet ettiği kent surları dışındaki Akademos bahçelerinden türemiştir. V. yüzyılda Hristiyan öğretisine karşı yeni Platoncu görüşlerle eğitim veren akademiler VI. yüzyılda kapatılmışlardır. Bu alanda asıl yayılışlarını XV. yüzyılda Rönesans devri İtalya'sında gösteren akademiler verdikleri edebiyat, sanat, bilim, tıp ve teknoloji eğitimiyle **(Mautner, 1999)** toplumsal gelişimde etkili olmuşlardır. Rönesans devrinde sanatçı ve zanaatçıların usta-çırak ilişkisi dışına çıkarak alanlarında uzmanlık eğitimi görme istekleri ve devrin getirdiği güzellik anlayışı, araç-gereç ve amaç değişiklikleri akademilerin ortaya çıkışlarında etkili olmuştur.

Akademiler özerktir; kilise ve krallıktan bağımsızdırlar. Devrin önemli hümanistlerinin, düşünür, bilgin ve sanatçılarının ders verdikleri bu kurumlar XVI. yüzyılda İtalya'da daha da yayılarak üniversiteler gibi teknik ve eğitim vermeye başlamışlardır. Akademiler özerklikleri ve mesleki eğitim vermeleri nedeniyle kilise ve loncalar tarafından gelen tehditler karşısında bir koruyucu güce bağlanarak (krallık, dükalık, kardinallik) kurumlaşmış ve tüm hümanist ülkelere yayılmışlardır. Richelieu 1635'te Fransız Akademisi'ni kurarken XVII. yüzyılın sonlarına kadar Colbert ve Mazarin öncülüğünde heykel, yazıtlar ve edebiyat, resim ve heykel, mimarlık akademileri de hayata geçirilmiştir. Bu hareketin arkasında uygulamalı bilimlerdeki buluşları yönlendirmek, desteklemek ve ödüllendirmek vardı.

Akademi üyeleri arasında edebiyat, din, bilim alanından kişiler; saray mensupları; doktorlar, matematikçiler gibi çeşitli alanlarda bilgin, sanatçı ve düşünürler bulunmuştur.

[18] İlk kuruldukları dönemde özerk ve bilime dayalı eğitim veren akademiler XVIII. yüzyılın sonlarında, özekliklerini de kaybetmelerinin etkisiyle, içi boş kurallar, kısıtlamalar, baskılar ile doğuş sebeplerinden uzaklaşmış; yaratıcılıktan uzak, biçimci, aklın özgür kullanımına izin verilmeyen kurumlar haline dönüşmüştür. Bu durum "akademik" sıfatının olumsuz anlamda – kendiliğinden ve özgün yaratıcılın tersine akademik öğretilere ve geleneksel kavramlara sıkı sıkıya bağlı kalan – kullanılmasına da neden olmuştur **(Benk, 1992)**.

[19] Ecole Polytechnique bilimsel alanda (mühendislik bilimleri ve ekonomi) yüksek eğitim vermek için 1794 yılında Paris'te kurulan askeri okuldur. Savunma Bakanlığı'na bağlı okulun mottosu "Vatan için, Bilim ve Zafer..."dir. İlk kurulduğu yıl adı "Kamu Çalışmaları Merkez Okulu" olan Ecole Polytechnique, bu adı bir sene sonra almıştır.

düşünürün de katılımıyla hazırlanan otuzbeş ciltlik bir çalışmadır. Her alanda bilimsel ve düşünsel gelişmelerin tanıtılması amacındaki **(Augé, 1968)** bu girişim aydınların ve varlıklı sınıfın modern bilgilere duyduğu ihtiyacı karşılamaktaydı. Abonelik sistemiyle dağıtılan Ansiklopedi'nin alıcıları arasında hekimler, toprak sahipleri, yüksek memurlar gibi XVIII. yüzyılda yükselen sınıflar da bulunmaktaydı. Saray mensubu soylular ve din adamları, yani Aydınlanma'nın sorguladığı krallık ve kilise erki sahipleri, Aydınlanma düşünürlerinin bu girişimini durdurmaya çalışmışlar ancak tamamlanmasını engelleyememişlerdir.

Ansiklopedi etrafında toplanan D'Alembert, Diderot, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Holbach, Montesquieu gibi yazarlar (Ansiklopediciler) Ansiklopedi'nin haricinde de geleneğe, dar fikirlere, aptallık, cehalet ile siyasal ve düşünsel baskıcılığa karşı savaş başlatmışlardır. Gelişen Burjuvazinin ihtiyacı olan üretim, iktisat, ticaret gibi belli konularda mantıklı bilgiler içeren Ansiklopedi en tutucu kesimlere bile ilerleme fikrini aşılamıştır **(Benk, 1992)**.

Diderot'nun Ansiklopedi'de izlediği bilginin biriktirilmesi ve toplu halde sınıflandırılmış olarak sunulması yöntemi de düşünce biçiminde değişimindeki etkenlerden biri olmuştur.

2.2.2 Modernizm ve Evrensellik

Aydınlanma Devri'nde tanımlanan evrensel özellikler Modernizm çağında da Sanayi Devrimi'nin etkisiyle gelişerek devam etmiştir. Modernizm ve evrensellik ilişkisinde iki boyut göze çarpmaktadır. Modernizmin özelliklerinin evrensel bir nitelik taşımalarının yanısıra Modernizmin kendisinin de evrensel yayılımı söz konusudur.

Aydınlanma Devri gibi onun değerlerinden beslenen modernizmin de evrensellik özelliği tartışılmıştır. Giddens, Modernliğin Sonuçları isimli çalışmasının sonunda "Modernlik Batı'ya özgü bir proje midir?" diye sormaktadır Yazar modernliğin gelişiminde "ulus-devlet" ve "sistematik kapitalist üretim" biçiminde açıkladığı iki örgütlenmeyi saymaktadır ve "bu iki muhteşem dönüştürücü fail tarafından desteklenen yaşam biçimleri yönünden" modernliği Batı'ya özgü olarak nitelemektedir. Evrenselliğin genel olarak tanımladığımız biçimde "tüm bağlardan kopmak, tam bağımsızlık" perspektifine paralel olarak Giddens, bundan sonra modernliğin sonucu olarak ele aldığı küreselleşme ve düşünümsel bilgi açısından bakılınca modernliğin evrenselleştirici karakterinin görüldüğünü belirtmektedir:

> *"Modernliğin düşünümselliğinde yapısal önemde olan gelenekten radikal dönüş, yalnızca önceki çağlardan değil öbür kültürlerden de kopar. (...) Mantıksal tartışma biçimleri, doğa bilimlerinin kurucu bir unsuru olan biçimi dahil, kültürel farklılaşmaları aşan ölçütleri içerir. Bu türden bir bağlanım eğer anlaşmazlıkları çözüme bağlamanın bir yolu olarak önümüzde*

duruyorsa, bunda Batılı olarak değerlendirilebilecek hiçbir yön yoktur." ***(Giddens, 2004. s: 175)***

Modernizmin evrensel yayılımı ise başka bir çelişki çıkarmaktadır. Evrensel kavramını tanımlarken ele alınan yalnızca coğrafi yaygınlığın evrensellik özelliğini ifade edemeyeceği, yaygınlığı olmasa da insana ait ortak değerlerin (özgür olunmayan bir ortamda özgürlük değerinin evrenselliğini tartışmak gibi) evrenselliklerini kaybetmeyeceği daha önceki bölümde belirtilmiştir. Modernizmin karakterindeki evrensellik özelliği üzerine yayılımcı tutumunun da eklenmesi onun evrenselliğini daha da pekiştirmektedir.

Modernizmin evrensel olarak yayılımı yani ilişkiler kurması ile açıklanmaktadır. Dışa açılma, diğer modernizmlerle birlikte hareket etme, yani evrensel ilişkiler kurma modernizmin gelişimini sağlamaktadır. Buna karşılık modernizmin engellendiği baskıcı yönetimler, baskıcılıklarının haricinde kendi içlerine kapanık olmalarını da ortak nokta olarak sergilerler. İnsanların birbirlerinden haberdar olması hem Sanayi Devrimi sonrasında gelişen teknolojinin (kitle iletişim araçları) hem de ilişki içinde olma ihtiyacının ortaya çıkardığı toplumsal oluşumlar (basın-yayın, uluslararası sergiler, toplantılar) modernizmin önemli temellerinden birini oluşturur.

Etkileşim ve evrensel yayılma özelliklerini Berman, Marx'ın Komünist Manifesto'da (1848) tasvir ettiği uluslararası modernizm tablosundan hareketle ele almaktadır:

> *"Ülke içinde karşılanan eski ihtiyaçların yerini karşılanması için uzak ülke ve iklimlerin ürünleri gereken yeni ihtiyaçlar alıyor. Eski yerel ve ulusal kendine yeterliliğin yerini her yönde ilişkiler ve evrensel bağımlılık alıyor. Maddi olduğu kadar tinsel üretimde de böyle bu. Tek tek ulusların tinsel yaratıları ortak mülk oluyor. Ulusal tek yanlılık ve dar kafalılık giderek imkansızlaşıyor ve sayısız ulusal ve yerel yazından bir dünya yazını doğuyor."* ***(Berman, 2002. s. 173)***

Burada Berman Marx'ın senaryosunu "geniş fikirli, çok yanlı, modern arzuların evrensel kapsamını ifade eden ve burjuva ekonomisinin dolayımına rağmen insanlığın ortak mülkü olan bir kültür" olarak tanımladıktan sonra, evrensellik ideali üzerinde tartışmaktadır. XIX. yüzyıl Romantisizmi içinde bunun sorgulandığı yazılarda, modernleşmenin Batıda görülen yıkıcı özelliklerini herkesin birebir yaşaması gerekmediği; diğer uluslar ve medeniyetlerin, geleneksel hayat tarzlarıyla modern potansiyel ve ihtiyaçlar arasından daha uyumlu bir kaynaşma gerçekleştirebileceği öne sürülmekteydi **(Berman, 2002)**. Aydınlanma'nın evrenselliği, her topluma uygun olup olmadığı konusundaki tartışmalara kadar giden bu düşünce modernleşmenin bilimsel boyutunun ağır basması nedeniyle gerçekçi değildir. İnsanlık boyutunda evrensellik ideali bazı esneklikler gösterse, uyarlama imkanları verse de bilimsel boyut toplumdan topluma değişmemektedir. Bir toplum çağı yakalamak için modernleşmeyi kabul edip buna düşünsel ve kültürel karşılık

olan modernizmin etkisini reddedemez. Geleneksel yapı ve düşünceler içinde modernleşmenin yerleşmesi mümkün olmaz. Dolayısıyla modernleşme yoluna giren bir toplumun modernizmin yaptığı gibi geleneklerle, geçmişle, bağlar ve dogmalarla hesaplaşması; bunlardan kendisine yeni açılımlar çıkarması; bu açılımlarla modernleşmeye yön vermesi gerekmektedir. Kısacası modernleşme ve modernizm arasındaki yıkım ve yeniden yapımla gelişen bu diyalektik ilişki ilerleme ve gelişmeyi sağlayacaktır. Bu nedenle modernizm gelenekle hesaplaşmayı bırakıp onunla uzlaşma yoluna – ya da onu yok sayma yoluna – gidemez; bu nedenle modernizmin geleneğe karşı olması doğaldır; bu nedenle modernizm evrenseldir.

2.2.2.1 Sanayi Devrimi

Sanayi Devrimi Aydınlanma düşüncesini etkilemiş, modernleşmenin yolunu açmıştır. Aydınlanma'dan beri kaçınılmaz olan ilerleme fikri Sanayi Devrimi'nin toplum, ekonomi ve teknolojide yarattığı değişim, yeni bir hayat deneyimi olarak tanımlanan modernliğin yol açtığı modernleşme ve bununla başetmek için düşünce ve sanat dünyasında modernizmi ortaya çıkartacaktır.

Büyük Larousse'ta Sanayi Devrimi XVIII. yüzyılda İngiltere'de başlayan ve buradan yayılan bir gelişme olarak tanımlanmaktadır. Aydınlanma Devri'nde bilimin üretim sürecine sistemli biçimde uygulanmasıyla yeni imalat yöntemleri geliştirilmiş; yeni hammaddeler, enerji kaynakları yaratılmış ve otomatik makineler kullanılmaya başlanmıştır.

Sanayi Devrimi, Aydınlanma ile girilen uygarlık yolunda birçok alanda değişim getirmiştir. Ekonomik alanda uzmanlaşma ve fabrikalarda yeni iş örgütlenmesi, yerel üretimin ulusal ve uluslararası boyutlara ulaşmasını sağlamıştır. Sanayi ile birlikte ulaşım gelişmiş; kent nüfusu artmış; refah düzeyi yükselirken kentsel gelişme de hızlanmıştır. Sanayi üretiminin önem kazanmasıyla sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfı olmak üzere yeni toplumsal sınıflar ortaya çıkmıştır.

Sanayi ekonomisi üretimin arttırılması ve fiyatların düşürülmesini gerektirdiğinden sanayi makineleşmeye gitmiştir. XVIII. yüzyıl ortalarında çeşitli tekstil makineleriyle başlayan bu girişim, yüzyıl sonunda buhar makinesinin bulunmasıyla yeni bir dönemi başlatacaktır.

Sanayi Devrimi'nde Aydınlanma'da olduğu gibi İngiltere'nin önde gitmesinin sebebi, XVIII. yüzyılda sermayenin belli bir sınıfın elinde olması ve buna karşılık kırsal bölgelerde geçimini sağlayamaz duruma gelmiş büyük bir kitlenin kentlere gelmesidir. Bu karşılaşma ile çağdaş sanayi doğmuştur.

Fransa'nın Sanayi Devrimi'ni daha geç yaşamasının nedeni, sermaye birikimine rağmen borçlarının olmasının yanısıra lonca sisteminin yüzyıl sonuna kadar (devrim sonrası) yıkılamamış olmasındadır. Ayrıca 1688 devrimiyle iktidar mekanizmalarını ele geçiren ve aristokrasiyle birlikte sanayi ve ticaretin içine yer alan İngiliz burjuvazisi kadar etkili olamayan Fransız burjuvazisi ile iki ülkenin arasında pazar payı farklılığı da diğer etkenlerdendir **(Benk, 1992)**.

2.2.2.2 Modernizm

Modern sıfatı Büyük Larousse'ta şimdiki zaman ya da göreceli olarak yakın bir döneme ait ya da uygun olan, en son ilerlemelerden yararlanan; eskiye karşıt olarak çağdaş tekniklere, kurallara, zevklere göre yapılmış olan; çağının yeniliklerine uyan; çağını gereğince yaşayan biçiminde tanımlanmaktadır. Bu açılımların ortak özelliği bugüne, çağına uygunluğa yapılan vurgudur. Buradan hareketle modern sıfatından türetilen "modernlik" de çağa uygun olma durumu, gelenekçiliğin tersine yenileşmeye duyulan eğilim olarak açıklanır **(Benk, 1992)**

Modern sıfatı felsefe sözlüğünde göreceli bir kavramı tanımlamaktadır. Genel olarak yıkıcı bir andan, radikal bir değişimden sonra ortaya çıkan durumu niteleyen bu kelime yakın zaman ve daha öncesi arasındaki karşıtlığı gösterir. Modern felsefe, erken XVII. yüzyılda ortaya çıkan ve Bacon ile Descartes'ın temsil ettiği yeni felsefeyi nitelemektedir. Felsefede modernizm ile çeşitli akımlarla XIV-XVI. yüzyıllar ve XIX-XX. yüzyıllardaki değişimler açıklanmaktadır. Ayrıca daha geniş anlamda modernizm Aydınlanma ideal ve kabulleri için de kullanılmaktadır **(Mautner, 1999)**.

Heynen "Architecture and Modernity" başlıklı çalışmasında modern kavramını farklı devirlerde görülen farklı anlamlarıyla ele almıştır. Heynen'e göre modern Orta Çağ'da geçmiş ve evvelkinin karşıtı olarak şimdi, güncel anlamındayken, XVII. yüzyılda yeni, daha önceki dönemlerden onu ayıran özelliklere sahip şimdiki zaman içindeki dilim anlamını kazanmış; XIX. yüzyılda ise belirsiz sonsuzluk karşıtı anlık geçici özellikleriyle tanımlanmıştır. Kısaca modern, güncel, yeni ve geçici özellikler gösteren anlamına gelmektedir **(Heynen, 1999)**

Modernlik kelimesi genel anlamda modern karaktere sahip bir tarihsel dönemi nitelemek için kullanılır. Bu dönem çok değişkenlik gösterir. Bu kavramın merkezinde XIX-XX. yüzyılda dünya görüşü ve düzeninin ortaya çıkardığı, Aydınlanma idealleri, ulus devlet, siyasal demokrasi, kapitalizm, kentleşme, yaygın okur yazarlık, kitle iletişimi, kitle medyası, kitle kültürü, akılcılık, gelenekçilik karşıtlığı, sekülerleşme, bilime inanç, büyük ölçekli sanayi girişimleri, bireycilik,

liberallik, ilerlemecilik, hümanizma ideallerin olduğu kamusal ideoloji gibi ortak özellikler vardır **(Mautner, 1999)**.

Bu çalışmada evrensellik perspektifinden ele aldığımız ana konu olan Modernizmin tanımı modernleşme ve modernlik ile ilişkisi çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Modernlik Aydınlanma'dan beri[20] günümüze kadar gelen, dünyanın her köşesindeki insanlarca paylaşılan hayati deneyim tarzı olarak özetlenmektedir.

Kömeçoğlu Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" başlıklı metninden hareketle "Aydınlanma Avrupa'da modernliği başlatan dönemdir" diyerek Aydınlanma'nın modernlik üzerindeki etkisinden bahsetmektedir:

> *"Aydınlanma'nın bilgi anlayışı saf deneyim üzerinden işleyen nötr akıl üzerine (...) kuruludur. Buna göre birey, yerel ve sübjektif önyargılardan kaçınma, onları yenme ve dünya hakkında nesnel bilgi edinme gücüne sahiptir. Modernlik Aydınlanma'yı takiben kendini dünya hakkında evrensel bir bilgiyle temsil eder."* ***(Kömeçoğlu, 2000. s: 138)***

Modernleşme, ilerleme ve gelişme ile hayatın daha çok ekonomik ve politik alanlarda değişmesi sürecidir. Modernizm ise bu bağlamda bu değişim sürecine bireyin ve toplumun verdiği düşünsel, sanatsal, yaratıcı yanıttır. Berman'a göre modernleşme ile modernizm arasında diyalektik bir ilişki vardır; birbirlerini yıkıp yeniden yaparak ilerlemektedirler. Bu nedenle modernizm kendini sürekli sorgulayan ve yenileyen bir tutumdur. Berman modernliği bu iki ucun ortasına yerleştirmekte; ekonomi ve politikada "modernleşme"den, sanat, kültür ve duyarlıkta "modernizm"den söz edilebileceğini belirtmektedir.

Heynen modernleşmeyi XIX. yüzyılda endüstrileşme ile başlatmaktadır. Daha sonra gelişen siyasi devrim, karışıklıklar ve hızlı kentleşme ile modernleşme ekonomik ve politik alanlara yayılmıştır. Kent yaşantısı, yaşam şartları ve günlük hayatta yerleşik değer ve geleneklerden uzaklaşılmıştır. Bunların sonucu olarak modernleşme, modernlik ve modernizm kavramları farklı anlamlar kazanmışlardır. Modernleşmeyi somut alanda, sosyal gelişme süreci, teknolojik gelişme ve endüstrileşme, kentleşme ve nüfus artışı, bürokrasinin ve güçlü ulus-devletlerin yükselişi, kitle

[20] Bazı düşünürler bu tarihi Rönesans'a kadar götürürler. Berman modernliği üç aşamaya ayırmaktadır: Modern kamunun daha doğmadığı ancak modernleşmenin etkilerinin hayat üzerinde hissedilmeye başlandığı XVI-XVII. yüzyıllar; devrimler çağı ile modern kamunun doğduğu, çevre şartlarıyla içsel dünyanın farklılaştığı ve modernleşme ile modernizm arasında diyalektik ilişkinin kurulduğu XVIII-XIX. yüzyıllar; modernleşmenin dünya çapında yayıldığı, modernist dünya görüşü ve ürünler alanında başarının yakalandığı XX. yüzyıl **(Berman, 2002)**. Modernlik bir hayat deneyimi olarak tanımlandığında Rönesans yanlış bir başlangıç gibi görünmemektedir; ancak modernliğin modernleşme ve modernizm arasındaki diyalektik ilişkiden doğan ve evrenselleşmeye giden özelliği söz konusu olduğunda başlangıç noktasının Aydınlanma olması gerekir.

iletişim sistemlerinin yayılması, demokratikleşme ve yaygın kapitalist dünya pazarı olarak tanımlamaktadır **(Heynen, 1999)**.

Modernleşme ile yaşantıda görülen değişim büyük keşifler, evrene ve onun içindeki yerimize ait düşüncelerin değişmesi; sanayileşme, bilimsel bilginin teknolojiyle birleşerek sanayiye hizmet etmesi; sanayinin yeni toplumsal gruplaşmalar ve sınıf mücadelesi yaratması; yaşamın hızlanması; demografik hareketler, kırsal alanlardan kente göç; plansız, hızlı kentleşme; kitle iletişim sistemleri; ulus devletler; toplumsal kitle hareketleri ve kapitalist dünya pazarı olarak birkaç başlık altında sıralanabilir. Berman bu değişimleri modern hayatın girdabı olarak nitelemekte; bu girdap karşısında insanların modernleşmenin nesneleri durumundayken, modernizm ile özne konumuna geldiklerini belirtmektedir. Böylece özne insan dünyayı değiştirme gücü kazanacak, bu girdabı kendine mal etmeyi başaracaktır **(Berman, 2002)**.

Heynen de modernizmi, modernliğin kültür ve sanat alanında doğurduğu sonuçlardan geleceğe yönelme ve ilerleme isteği; insanların, sonuçta kendilerinin de değiştiği bir dünyadaki değişiklikleri kontrol altına almalarını sağlamak amacında olan modernlik hakkında kuramsal ve sanatsal fikirler çerçevesinde bir akım olarak tarif etmiştir **(Heynen, 1999)**.

Modernizmin modernleşmeyle kurduğu diyalektik ilişki, yıkma geleneği, karşı kültür, olumsuzlama kültürü, saldırganlık olarak nitelenmiş; sonunda tüm başkaldırı geleneğini tanımlar olmuştur. Berman'a göre burada modernizmin yıkıcılığının yanında olumlu yaratıcılığı ve yaşamın sürekliliğini sağlayan gücü göz ardı edilmektedir **(Berman, 2002)**.

Modernizmin ortaya koyduğu modernist kültürü Berman yine evrenselliğe vurgu yaparak anlatmaktadır:

> *"Modern dünya son iki yüzyıl boyunca pek çok açıdan radikal değişimler geçirdi. Buna karşın girdabın ortasında ayakta kalmak ve yaratmak için çırpınan modernistin durumu özde aynı kaldı. Bu durum geçmiş, bugün ve geleceğin modernistlerini biraraya getiren bir diyalog dili ve kültürü yarattı. Modernist kültürün en dehşet verici dönemlerinde bile yaşamasını, gelişip serpilmesini mümkün kılan işte bu dil ve kültürdü."* ***(Berman, 2002. s: 460)***

Anderson modernleşme ve modernizmi bağlayan modernlik kavramını modernizmi yükselten modernleşme deneyimi olarak tanımlamaktadır. Berman da bu deneyimi sınırsız özgelişimin öznel bir süreci ile aynı anda kurtuluş ve sıkıntı, sevinç ve ümitsizlik, korku ve keyif olarak yaşanan bir deneyim biçiminde açıklamaktadır **(Anderson, 2000)**. Weber'e göre modernlik tüm toplumsal yaşamın, insanın tüm eylemlerinin rasyonelleşmesiyken; Jeannière bunu ortak düne ait olmayan ve başka yöntemlerle ele alınması gereken bir dünyada yaşamak olarak nitelemekte; Habermas da kendini eskiden yeniye geçişin bir sonucu olarak

görmek için, içinde bulunulan çağın geçmiş çağlarla ilişki kuran bilinci biçiminde ele almaktadır **(Bükülmez, 2000)**.

Tönnies, modernliği cemaatten topluma geçiş özelliğiyle tanımlamaktadır. Orta Çağ'dan beri üretim ilişkileri geleneksel toplumsal yapıyı değiştirmiştir. Bu da cemaatin varolduğu aile, köy ve taşra hayatı örgüsünün, modern zamanda kentsel, ulusal ve kozmopolit hayat örgüsüne dayanan toplum yapısına dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Tönnies cemaatin özelliklerini organik, kendi kendini takviye eden, kendine yeten, gelenek, süreklilik, ait olma hissi biçiminde sıralamakta; bunların dönüşümüyle toplum da geçici, yeni, kısmi, bugünün analiziyle tarihsel olana bakış, bireycilik, yarışma, sözleşmelere dayanan, kişisellikten uzak ilişkilerle tanımlanmaktadır **(Mautner, 1999)**.

Çiğdem modernliğin herşeyle, her taraftan bireye meydan okumakta olduğunu ancak kendini tehdit altına hisseden herkese de buna karşı meydan okuma şansını verdiğini belirtmektedir. Ona göre modernlik, modern toplumun kuruluşunun anlaşılması için bir anahtardır **(Çiğdem, 1993)**.

Touraine de modernliğin toplumun merkezindeki tanrının yerine bilimi koyduğunu; dinsel inançları özel hayatla sınırladığını, değişim ve olaylar silsilesi olmasının yanısıra akılcı, bilimsel, teknolojik, idari etkinlik ve ürünlerin de yaygınlaştığı bir dönem olduğunu söyleyerek Aydınlanma düşüncesiyle bağıntısına vurgu yapmaktadır **(Bükülmez, 2000)**.

Berman, bir deneyim yığını olarak tanımladığı modernlikten modern olmanın özelliklerine gelmektedir. Ona göre modern olmak insana bir yandan serüven, güç, coşku, dünyayı değiştirme olanağı verirken, sahip olunan herşeyin kaybedilebileceği bir ortamın olasılığını da göstermektedir. Buradan hareketle Berman yine evrensellik ve modernliğin birleştiriciliğine vurgu yapmaktadır:

> *"Modern ortamlar ve deneyimler coğrafi ve etnik, sınıfsal ve ulusal, dinsel ve ideolojik sınırların ötesine geçer; modernliğin bu anlamda insanlığı birleştirdiği söylenebilir. Ama paradoksal bir birliktir bu, bölünmüşlüğün birliğidir."* ***(Berman, 2002. s: 27)***

Berman'a paralel olarak Heynen de modernliği "modernleşmenin sosyoekonomik süreci tarafından empoze edilen yaşam biçimi" olarak tanımlamakta ve özelliklerini, bugüne onu geçmişten ayıran özellikler getiren, geleceğe doğru yol gösteren; gelenekle bağları kopartan, geçmişin mirasını reddeden herşeyi simgeleyen; hayat biçimi ve günlük alışkanlıklar üzerinde derin etkisi olan biçiminde sıralamaktadır. Bu bağlamda modernlik bir deneyim olarak, modern zamanların tipik özellikleri ve bu özelliklerin birey tarafından deneyimlenme şekli, sürekli ilerleme ve değişim süreci ile geçmişle bugünden farklı bir geleceğe yönelme altında birleşmiş

hayata dair bir tutum, kısaca kültürel eğilimler ve sanat hareketleri biçiminde sonuçlar doğuran bir deneyim biçiminde açıklanmaktadır.

Heynen farklı modernlik anlayışları olduğuna dikkat çekmektedir. Bunları, kapitalist uygarlık ve bunun kültürel karşılığı olan modernizm arasında zıtlık ya da diyalektik ilişki ile sanat ve yaşamın tekrar içiçe geçmesini amaçlayan avangard tutum olarak tanımlar. Bunlara ek olarak Heynen Modernlik anlayışında, Aydınlanma'nın totaliter bir çizgi olarak kavranmasından gelen monolitik eğilimden de bahsetmektedir. Bu anlayışta, bilim ve felsefede pozitivizmin egemenliği vardır **(Heynen, 1999)**.

Giddens "Modernliğin Sonuçları" isimli çalışmasında modernliği XVII. yüzyılda Avrupa'da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimleri olarak tanımlamaktadır. Giddens'e göre modernliğin birbiriyle ilişkili üç temel kaynağı vardır. Bunlar "zaman ve uzamın ayrılması", "Yerinden çıkarma düzeneklerinin gelişimi" ve "Bilginin düşünümsel ele geçirilmesi" olarak sıralanmaktadır **(Giddens, 2004)**.

Modernlik ile zaman ve uzam ilişkisini yazar modern öncesi toplumlardaki zamanın hesaplanması üzerinden açıklamaktadır. O devirlerde zamanın kavranması için toplumsal ve bölgesel işaretlere bakmak gerekliydi. XVIII. yüzyıl sonlarında mekanik saatin icadı ve neredeyse herkes arasında yayılması zamanın uzamdan ayrılmasını sağlamıştır.

> *"Saat boş zaman için günün dilimlerinin kesin olarak belirlenmesine olanak sağlayacak biçimde nicelleştirilmiş tek biçimli bir ölçü belirtiyordu."* ***(Giddens, 2004. s: 25)***

Mekanik saat toplum üzerinde bir ölçü birliği getirmiş; takvimin dünya çapında standartlaşmasına yol açmıştır. Geleneksel yılbaşları var olmakla beraber, bütün evrensel niyet ve amaçlara uygun bir tarih ölçüsü kapsamı altına sokulmuşlardır.

Zamanın mekanikleşerek standartlaşması uzamla ilişkisini de kopartmıştır. Bu gelişme uzamın "yöre"den ayrılmasını gerçekleştirmiştir. Giddens yöre kavramını "coğrafi olarak konumlandırılmış toplumsal eylemin fiziksel ortamı" olarak tanımlamaktadır. Modernlik öncesi toplumlarda uzam ve yöre kavramları içiçe geçmiştir çünkü insanların çoğu için toplumsal yaşamın uzamsal boyutu yerel etkinliklerle belirlenir.

> *"Modernliğin ortaya çıkışı uzamı, herhangi bir yüz yüze etkileşim durumundan konum olarak uzak, "namevcut (absent)" kişiler arasındaki ilişkileri geliştirerek gitgide yöreden koparıp atar."* ***(Giddens, 2004. s: 26)***

Uzamın yerden ayrılması ile "boş uzam" kavramı doğmuştur. Batılı gezginlerin dünyanın uzak bölgelerini keşfetmeleri de uzamın temsilini, dünya haritalarının

ortaya çıkmasına öncülük edecek biçimde adım adım çizgiye dökülmesini yani uzamın herhangi bir belirli yer ya da bölgeden bağımsız olarak ele alınmasını sağlamıştır.

Zaman ve uzamın ayrılması ile boş boyutlar haline gelmeleri, toplumsal etkinliklerin içine varoluş özelliği olan yer ile bağlarını kopartır. Böylece toplumsal etkinlikler yeni birleşimler için yeni bir temele kavuşur. Yerel alışkanlık ve deneyimlerin getirdiği kısıtlamalardan kurtulmak çok çeşitli değişim olanaklarının açılmasına yardım eder. Zaman ve uzam ayrılığı, modern toplumsal yaşamın ayırt edici özelliği olan akılcı örgütlenme için dişli görevi görmektedir.

Modernliğin birinci temeli olan bu zaman ve uzam ayrılığı, aynı zamanda evrenselliğe götüren bir adımdır:

> *"Günümüzde evrensel olarak benimsenmiş standart bir takvim sistemi, (...) tek biçimli bir tarih sisteminin (elde edilmesini) sağlar. Buna ek olarak tüm yerkürenin bugün çok doğal sayılan haritalara dökülmüş olması göz önüne alındığında, tek bir geçmiş anlayışı artık evrenseldir."* ***(Giddens, 2004. s: 28)***

Giddens moderniliğin ikinci temeli olarak verdiği "yerinden çıkarma" düşüncesiyle toplumsal sistemlerdeki değişimi kastetmektedir. Bu değişim ile toplumsal ilişkilerin yerel etkileşim bağlamlarından kaldırılmasını ve sonsuz uzunluktaki zaman-uzam boyunca yeniden yapılandırılması tanımlanmaktadır.

Üçüncü temel olan "bilginin düşünümsel ele geçirilişi", toplumsal yaşama ilişkin sistematik bilgi üretiminin, toplumsal yaşamı, geleneğin değişmezliklerinden uzaklaştırarak sistemin yeniden üretiminin bütünleyici bir parçası haline getirmesi olarak açıklanmaktadır. Modernlik, özünde geleneğe karşıt bir tutum gösterir. Giddens, geleneksel kültürlerde geçmişe, önceki kuşakların deneyimlerini içerdiği ve sürdürdüğü için saygı gösterildiğine ve simgelerine değer verildiğine dikkat çekmektedir. Bu tür uygarlıklarda düşünümsellik büyük ölçüde geleneğin yeniden yorumu ve açıklanmasıyla sınırlıdır; geçmişe gelecekten daha çok önem verilmektedir; okur-yazarlık belli bir azınlığın tekelinde olduğundan, günlük yaşamın akışı eski geleneklerle sınırlı kalmaktadır. Modernliğin ilerleme kaydetmesiyle düşünümsellik değişik bir karakter alır; düşünce ve eylemin sürekli olarak birbirinin üzerine yansıtılmasıyla sistemin yeniden üretiminin temeline yerleşir.

> *"Artık günlük yaşam akışının geçmişle hiçbir bağlantısı yoktur; yalnızca önceden yapılmış olanlarla yeni bilgilerin ışığında ilkeli bir şekilde savunulabilecekler çakışmaya başlar. Bir uygulama sadece geleneksel olduğu için onaylanmaz; gelenek haklı görülebilir, ama bu da yalnızca bilginin, gelenekten kaynaklanmayan bir bilginin ışığında yapılır."* ***(Giddens, 2004. s: 43)***

Modernlik geçmişle bağlarını sadece "yeni"nin peşinde olduğu için kesmemektedir. Burada modernliğin içiçe geçtiği bilim ve teknolojinin toplumsal hayata yansıması

gerçeğinin, bu toplumsal hayatı karşı konulmaz ve geri dönülmez biçimde değiştirmesi söz konusudur. Giddens'in modernliğin kaynaklarını sınıfladığı üç ana başlık arka arkaya incelendiğinde, zamanın mekanik saat ile nesnel biçimde ölçülmesi; modern öncesi toplumlarda zamanı belirleyen ve toplumsal etkinliklerin oluştuğu yer kavramının özgürleşerek uzama dönüşmesi; kişisellikten uzak değiş tokuş araçlarının ve işbölümü ile uzmanlaşmanın ortaya çıkması; yerden kopmanın getirdiği bilgi üretimi için gelenek yerine akıl ve bilime dayalı bilgiye yönelme olarak açıklanabilecek modernliğin dinamizminde belli aşamaları açıklayan bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Bu gelişmenin sonundaki bilgi üretiminde gelenekten kopma, günlük yaşantının geçmişle hiçbir bağlantısının olmamasını getirmektedir. Aslında yerden kopma ile başlayan bu gelişme çizgisinde gelenekten, geçmişten kopuş her zaman varolmuştur. Bu durum, çağdaşlık yolunu seçen, geçmişin en büyük hatasını zamanında modernleşme yoluna girilememiş olmasında bulan her devrimci hareketin doğal sonucu olacaktır.

Foucault modernliği tanımlarken kendine bunun Aydınlanma'nın bir sonucu mu, yoksa XVIII. yüzyılda görülen bir kırılma veya sapma mı olduğunu sorar ve Kant'ın metninden hareketle modernliği tarihsel bir dönemden çok bir tavır olarak ele alır. Modernlik ona göre genel olarak – Giddens'e yaklaşarak - "zamanın devamsızlığının bilinci, gelenekten kopuş, yenilik hissi, zamanın akışının getirdiği baş dönmesi"dir. Baudelaire de modernliği "kısa ömürlü, hızlı, umulmadık" olarak ve bu sürekli harekete karşı tavır almak biçiminde açıklamaktadır. Ayrıca modernlikteki "şimdi" kavramının cesur yönünü vurgular; "şimdi"yi kahramanlaştırır ama onu ölümsüzleştirilmeye çalışılan bir kutsallık yüklemez. Foucault, Baudelaire'ci modernliği "gerçekliğe saygı duyan ve onu bozan özgürlüğün pratiği ile gerçeğe olan sonsuz dikkatin birleştiği bir uygulama" olarak tanımlar. Baudelaire'in modern insanı sürekli kendini icat etmeye çalışır; kendini üretme görevinin bilincindedir **(Foucault, 2000)**.

Berman da Baudelaire'in ilk modernist olduğunu ilan ederek onun uçucu, kavranamaz biçimindeki modernlik anlayışını "modernlik ile gelip geçici olanı, mümkünlüğü, yarısı ebedi ve değişmez olan sanatın öteki yarısını kastediyorum." alıntısıyla açıklamaktadır. Ayrıca Baudelaire'deki pastoral ve karşı pastoral görüşlerin bir arada bulunmasındaki çelişkiye de – ilerleme düşüncesinin tehlikeleri örneğinde – dikkat çekmekte ve bunun nedenini "modern ilerleme romansının etkisiyle giderek maddi düzenin tinsel düzenle karışması karşısında endişeye kapılması" olarak göstermektedir **(Berman, 2002)**.

Habermas'a göre modernlik henüz tamamlanmamış bir projedir. Henüz tamamlanmadığı için de olumsuzluklar ortaya çıkmaktadır. Çözüm modernlikten uzaklaşmakta, vazgeçmekte değil daha fazla modernleşmektedir. Giddens'e göre de modernlik kendisine yöneltilen eleştirileri ve iddiaları kendi bünyesini sağlamlaştırmak için kullanır. Böylece eleştiriler onun idealine biraz daha yaklaşmasını sağlar. Bu örneklerden hareketle Aktay modernliğin kendini nasıl eleştirilemez bir konuma getirdiğini ortaya koymaktadır **(Aktay, 2000)**.

Modernliği oluşturan diyalektik ilişkinin bir kutbu modernizmdir. Daha önce bu kavram modernleşme karşısında takınılan tavır, verilen yanıt, yaratılan eserler olarak tanımlanmıştır. Anderson da "Modernlik ve Devrim" başlıklı makalesinde modernizmi üç belirleyici koordinat ile tanımlamaktadır:

> *"Bu yüzyılın ilk yıllarında Avrupa modernizmi halen geçerli bir geçmiş, halen kuşkulu bir teknik ve halen belirsiz bir politik gelecek arasında çiçek açmıştır. Ya da başka bir dille ifade edersek, yarı aristokratik bir yönetim düzeninin, yarı sanayileşmiş bir kapitalist ekonominin ve yarı oluşmuş, asi bir işçi sınıfı hareketinin kesişiminde doğmuştur."* ***(Anderson, 2000. s. 126)***

Gelişim çizgisi içinde I. Dünya Savaşı bu koordinatları değiştirmiş; modernizm bu dönemde büyük bir canlılık göstermiştir. Ne var ki II. Dünya Savaşı'nın farklı bir etkisi olacaktır. Savaş sonrası birçok örüntü değişmiş; eski yarı aristokratik ya da tarıma dayalı düzen ve eklentileri bitmiş; Burjuva demokrasisi evrenselleşmiştir. Bunun sonucunda geçmişle eleştirel bağların koptuğuna vurgu yapan Anderson, bu durumun modernizmin beslendiği damarları kurutacağını belirtmektedir **(Anderson, 2000)**. Aynı ilişkiye Berman da dikkat çekmektedir:

> *"Çağdaşlaşma, daima felaketler yaratarak "sonsuz bir belirsizlik ve ajitasyon" atmosferinde gelişmiştir. Komünist Manifesto'nun deyimiyle "tüm sabit, hızla donan ilişkilerin... silinip süpürüldüğü" bir ortamda... Böyle bir belirsizlik ortamında modernizm kültürü yeni tasavvurlar ve yaşam biçimleri geliştirerek devam edecek. Çünkü içinde yaşadığımız dünyayı iyi ve kötü sonuçlarıyla dönüştüren aynı iktisadi ve toplumsal itkiler, bu dünyada yaşayan ve onu ayakta tutan insanların iç yaşamlarını da dönüştürmektedir."* ***(Berman, 2002. s: 463)***

Buradan hareketle geçmişle olan bağların kopartılması ya da geçmişin hiç dikkate alınmamasının günümüzde modernizmin açmazını oluşturduğunu da eklemektedir. Postmodernistlerin modernizme karşı ürettikleri eleştirilerden yola çıkan Berman, modern hayatın, modern sanat ve düşünüşün, kendini sürekli eleştirme ve sürekli yenileme kapasitesi olduğunu ileri sürdükten sonra; bu bağlamda modernizmin bir sona erişemeyeceğinin de altını çizmektedir **(Berman, 2002)**.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Anderson'un da vurgu yaptığı gibi modernizm ile modernleşme radikal biçimde birbirlerinden ayrılmıştır. Berman bu konuyu açıklamaktadır:

> *"XIX. yüzyıl boyunca büyük önem taşıyan bu diyalektik 1920'lerin ve 1930'ların modernizmi için de hayatiydi. (...) 1950'lere gelindiğinde Auschwitz ve Hiroşima'nın ertesindeyse diyalog*

süreci ölmüştü. (...) 1950'lerin modernistleri çevrelerindeki modern ortamdan hiçbir enerji ve esin almıyorlardı artık. (...) Daha önceki modernizmlerin çoğunda olduğunun aksine (çevredeki modern ortama) saldırılması da söz konusu değildir, sanki hiç yoktur böyle bir ortam. (...) İronik biçimde bu yoksulluk sanatçı ve düşünürleri kendi kaynaklarına dönmeye, iç uzamın yeni derinliklerini açmaya zorlayarak modernizmin gelişimine de katkıda bulunabilirdi pekala. Oysa modernizm muhayyile dünyasını gerçek insanların hareket ettikleri ve yaşadıkları modern gündelik dünyadan koparak alttan alta modernizmin köklerini yok etti." ***(Berman, 2002. s: 410-411)***

II. Dünya Savaşı sonrası hem daha kişisel hem daha politik olan modern insanların çevrelerinde gelişen yeni fiziksel ve toplumsal yapılara karşı durabilmelerini sağlayacak dev makineler ve inşaat sistemlerinde simgelenen yeni modernist dil tarzları ortaya çıkmıştır. 1960'lar sokağın tekrar sanatçılar tarafından ele geçirildiği dönemdir. Böylece modernizm, modern çevreyle, yani modernleşme sürecinin yarattığı dünyayla yüzyıllık diyaloguna geri dönmüştür. 1970'ler ise geçmiş yaşam tarzlarının yeniden kazanılma çabasıyla tanımlanmıştır. Berman çalışmasını:

"Modernizm ancak geçmişin moderniteleriyle arasındaki hem yakın hem de düşmanca bağları canlı kılarak bugünün ve geleceğin modernlerinin özgürleşmesine katkıda bulunabilir." ***(Berman, 2002.s: 461)***

sözleriyle geçmişle sürekli eleştirel ilişkinin önemini vurgulayarak bitirmektedir.

Modernizmin Özellikleri

- **Yaşanan çevre ile düşünceler arasında ikilik:** Aydınlanma Devri modernliğine özgü bu ikilik, çevrenin henüz istenilen derecede modernleşemediği ancak düşüncede bu düzeye erişildiği dönemi yansıtmaktadır. Berman buna örnek olarak Faust'un durumunu verir:

"Faust Klasik ve Orta Çağ'ların sınırlarını kat kat aşan bir menzil ve derinlikte insani arzular ve düşleri açığa çıkarmış bir kültür içinde yer almakta ve ona katkıda bulunmaktadır. Bir yandan da hala Orta Çağ'a özgü feodal kabuk içinde kalmış, durgun ve kapalı bir toplumun parçasıdır. Lonca tarzı uzmanlaşma gibi biçimler onu ve düşüncelerini kapalı tutmaktadır. Durgun bir toplum içindeki dinamik bir kültürün taşıyıcısı olarak iç ve dış hayat arasında parçalanmaktadır." ***(Berman, 2002. s: 69)***

Modernleşmenin getirdiği ikilikten, bununla başetmek için modernizm doğacak; bu ikisi arasındaki diyalektik ilişki birbirlerini geliştirerek sürecektir. Bu ikilik ayrıca görece bağımsız kültür ve fikir üreticilerinden oluşan geniş bir sınıf doğurmuştur. Bu sanat, bilim ve felsefe uzmanları üçyüz yıl boyunca parlak ve dinamik bir modern kültür yaratmışlardır. Kısaca bu ikilik ve yol açtığı gerilim yaratıcı bir potansiyel barındırmaktadır.

- **Yıkım ve yeniden yaratım:** Modern insan hareket edebilmek, ilerleyebilmek için şimdi yarattıklarının hatta gelecekte de yaratacaklarının yıkımını kabullenmek durumundadır. Bu diyalektik sadece yaratım alanına değil, ekonomi, devlet alanlarına da yayılmıştır ve toplumun tümünü etkilemektedir.

- **Hareketi sürdürmek:** Modernlikte varılan yer değil hareket halinde olmak önemlidir. Hız devrin belirleyici özelliğidir. Durmak yok olmak demektir. Yıkma ve yeniden yapma diyalektiğine paralel olarak geliştirici kişi modern öncesi dünyayı yıktığında aslında dünyada varolma nedenini de ortadan kaldırmaktadır. Gelişme sürecinin kendisi de sürekli gelişmek zorundadır.

- **Kendinin bilincine varmak:** Modern insan kendinin, kendini değiştirme ve geliştirme imkanının bilincindedir. Bu bilince ulaşınca yine yıkım ve yeniden yapım diyalektiğine teslim olmakta; kendini artık bu dünyada "evinde" hissetmemektedir. Kişi ve çevre birbirlerini sürekli olarak değiştireceklerdir.

- **Aklını kullanmak:** Aydınlanma'nın temeli olan akıl, modernleşme, modernizm ikiliği içindeki insana bu durumla başetme gücü vermektedir. Düşünce ve eylem arasındaki sentez akıl ile gerçekleşmektedir.

- **Büyünün bozulması, dünyevileşme:** Modernleşme katı olanı buharlaştırır; kutsal olanın başındaki haleyi alır; ilahiyi dünyevileştirir; kısacası büyüyü bozar. Tüm bunları akla dayalı eyleme alışkanlığı ve bilimselliği ile yapar. Herşeyin dünyevileştiği bir ortamda insanlar kendi gerçek yaşam koşulları ve diğer insanlarla ilişkileriyle yüzleşmeye zorlanmaktadırlar. Hiçbirşeyin dokunulmaz olmadığı bir dünyada modern insanın elinde sınırsız bir güç vardır; onları durduracak hiçbirşey kalmamıştır.

- **Cemaatten toplumsal düzene geçiş:** Tönnies'in modernliğin tarifi olan bu dönüşüm Romantikler tarafından nostaljik geçmiş özleminin malzemesi yapılmıştır. Daha Aydınlanma Devri'nde Rousseau, doğal düzenin insan yaşantısı için ideal olduğunu söylemekle birlikte artık geriye dönüş olmayacağının altını çizmektedir:

> *"Kim uygar düzende doğadaki duygularının önceliğini korumak istiyorsa ne istediğini bilmiyordur. Her gün kendiyle çelişkidedir, her gün ödevleriyle eğilimleri arasındayken ne yurttaş ne de kendi olamayacak, ne kendi için ne de diğerleri için iyi olamayacak."* ***(Kayhan, 2000. s: 60)***

Berman da Faust'tan verdiği örnekte Gretchen'in trajedisi ele almakta; kendi düşünceleri Aydınlanma idealleri çerçevesinde gelişirken çevresinin bu gelişmeyi göstermediğini, bunun da Gretchen'in trajik sonunu hazırladığını belirtmekte ve "yüzyılımız geleneğe bağlı küçük kasaba hayatı hakkında bolca realize edilmiş fantezi üretti. (...) Gretchen'in yazgısını hatırladıkça yitirdiğimiz dünyalara karşı hasretlerden korunmuş olacağız" demektedir **(Berman, 2002)**.

- **Akışkanlık – Uçuculuk – Geçicilik:** Modern hayatı konu alan eserler, sanat ve edebiyat alanında ya da mimarlıkta akışkanlık, geçicilik, gazsılık hissi

vermektedir. Marx da bunu belirterek modern hayatın temel özelliğini Komünist Manifesto'da "katı olan herşeyin eriyip havaya karışması" olarak tanımlamaktadır.

- **Yeni dil**: Modernlik dil alanında da yıkıcıdır. Baudelaire, hızla büyüyen kentlerin ve yarattıkları ilişkilerin modern hayata uygun yeni bir dil doğurduğuna vurgu yapmaktadır:

> *"Şiirsel bir düzyazı, ritm ve kafiye olmadan müzikal olabilen, ruhun lirik itkilerine düşlemlerin dalgalanmalarına, bilincin sıçrama ve atlamalarına uyabilecek kadar esnek ve sağlam (bir dil yaratılmıştır.)"* ***(Berman,. 2002. s: 203)***

Buradan hareketle Berman fransızcalaştırılmış kelimelerden konusuna girmektedir. İngilizce bir kelimenin başına "le" ekleyerek "fransızcalaştıran" bu dil son derece canlı ve dayatıcıdır. Bunu Berman modernleşmenin uluslararası dil olarak ilan etmektedir. Yeni kelimeler, yeni hayat ve devinim tarzlarının güçlü araçları olmaktadır.

- **Modern – Anti modern:** Modern kentteki sokak metaforundan hareketle Berman modernistle anti-modernist arasındaki farkı inceler. Modernist sokakta kendini rahat hissederken anti-modernist bu hızlı akışa uyamamaktadır. Modernleşme aynı çevreyi yaratmıştır; hem modernist hem de anti-modernist için. Buna uymak ya da uyamamak kişinin tutumunu belirleyecektir. Anti- modernist de sonunda buna uymak durumundadır:

> *"Dengeyi, ölçüyü, süslemeyi bir kenara bırakmak, hayatta kalabilmek için ani hareketlerin zarafetini öğrenmek zorunda kalacaktır."* ***(Berman,. 2002. s: 221)***

- **Bedel ödeme:** Modern insan kendinin bilincine vararak, aklını dönüştürme aracı olarak kullanarak, sürekli yıkıp yeniden yaparak eriştiği konumunun bedelini de ödemek durumundadır. Bu bedel yabancılık hissi, uyumsuzluk, gerilim, hıza ayak uydurma gibi modern dünyanın açmazlarıdır.

- **Değişime dayanma:** Modern şehir hayatının hızına ve sürekli değişimine dayanabilme yolları vardır. Baudelaire, bu ani hareket ve sıçramaları modern insanları biraraya getirebilecek yeni bir sanatın paradigmatik jestlerine dönüştürmek biçiminde bir çıkar yol sunmaktadır. Daha sonraki yıllarda biraraya gelen yalnız insanların halka dönüşmesiyle insan yaşamı adına şehir sokaklarına el koyan devrimci karşı çıkışlar gündeme gelecektir. XX. yüzyılın başlarında ise modern insan sokaktaki hareketin bizzat parçası olacak; böylece üzerine gelen güçle özdeşleşebilecektir.

> *"Bir an için trafikle boğuşan ve didişen sokaktaki aşina Baudelaire insanıyken, apansızın bakış açısı kökten değişiyor ve trafiğin içinde yaşamaya, hareket etmeye, konuşmaya başlıyor. (...) Yeni özne bu yeni dünya gücünden hayat bulan, soyut ve kişisel olmayan "birisi", bir insan. Artık ondan korkmak yerine bilakis ortasında yer alıyor, onun bir mümini, bir parçası oluyor. Le*

Corbusier'nin modern insanı Baudelaire'in gündelik modern hayatın özü olarak gördüğü "mouvements brusques et soubresauts" yerine başka hareketleri gereksiz kılacak tek bir hareket, tek ve son bir sıçrama yapacak. Sokaktaki adam arabadaki adam olarak bu yeni güçle bütünleşecek." ***(Berman, 2002. s: 226)***

2.3 Düşünce, Eylem ve Üründe Evrensellik: Bir Ölçüt Araştırması

Evrensellik, insanı temel alan ve bilimselliğe dayanan düşünce ve ürünlerin ortak değeridir. İnsanlığın önüne Antik Çağ'lardan beri çeşitli engeller, ilerlemesini engelleyecek, gelişmesini kısıtlayacak ya da kontrol altında tutacak sayısız dogmalar çıkmıştır. Evrensellik aynı zamanda bu dogmalardan bağımsızlaşmak, evrensel insan düşüncesine ulaşmaktır. Buradan hareketle evrenselliği üzerine gittiği dogmalarla yani Monarşi, Kurumlaşmış Din ve Metafizik Düşünce alanlarında getirdiği dönüşümlerle tanımlamaktayız. Bu dogmalar Aydınlanma Devri'nde net biçimde ortaya konmuş; evrensellik idealinin peşine bu devirde bilinçli olarak düşülerek bu dogmalarla hesaplaşılmıştır.

Evrenselliği ele aldığımız insan boyutu ve bilimsel boyut bu üç dogmayı da nitelemektedir. Evrenselliğin insan boyutu – evrensel insan tanımı – Aydınlanma'nın Monarşi ve Kurumlaşmış dine karşı geliştirdiği değerlerle tanımlanırken; bilimsel boyut da – evrensel bilim – Metafiziğe karşı girişilen savaşı tanımlamaktadır. Kısaca düşünce, eylem ve üründe somutlaşan evrensellik değeri, var olması, dönüşümü ya da ulaşılamamasıyla, belli nitelikleri ayırt etmeye olanak sağlamaktadır.

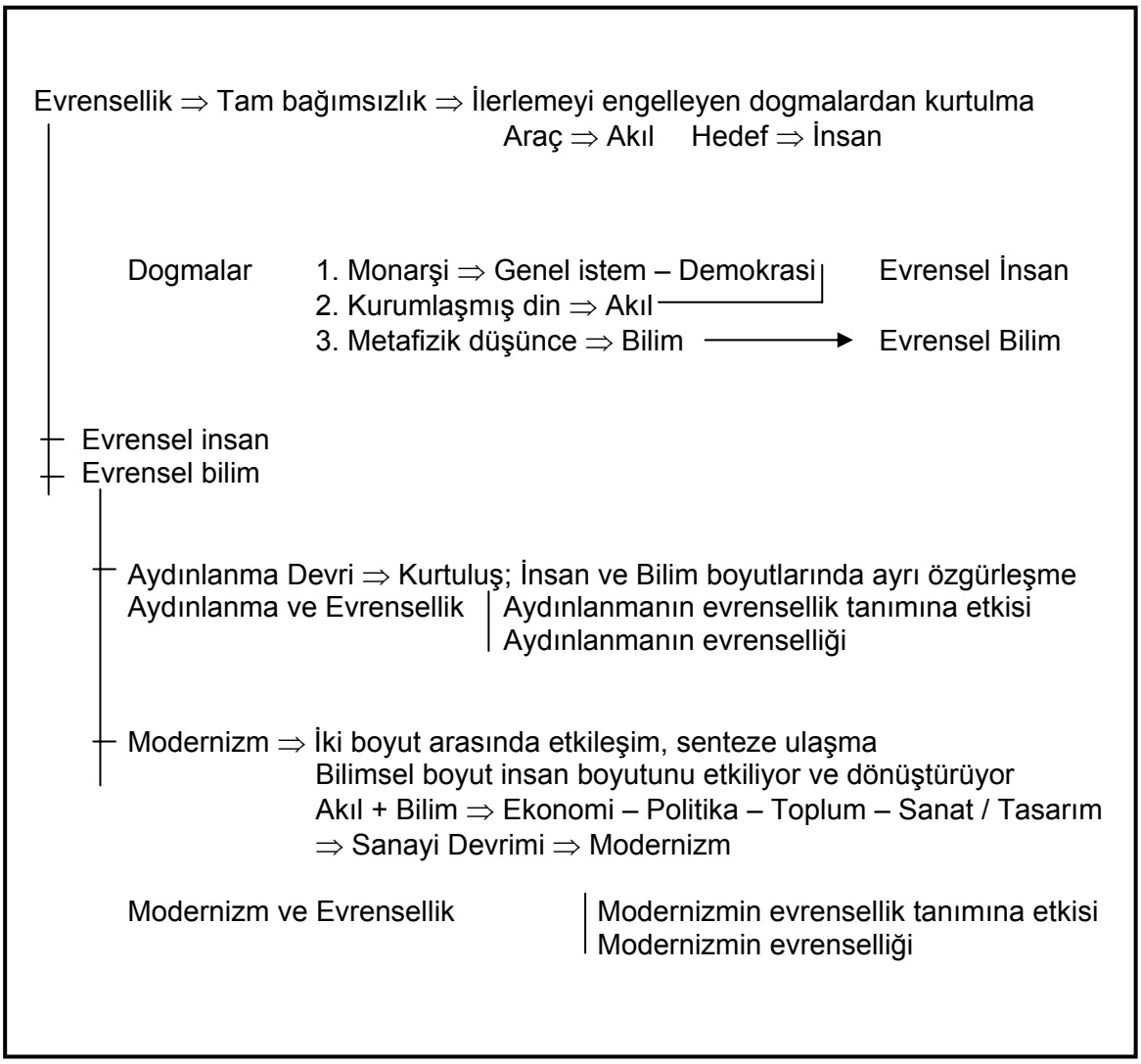
Düşünce, eylem ve üründe evrensellik araştırması tarihsel çalışmalara yeni bir bakış açısı getirmektedir. Özellikle farklı bağlamların karşılaştırılmasına dayanan yorum ve eleştirilerde evrensellik değerini bir ölçüt olarak kullanmak mümkündür. Siyasal, toplumsal, düşünsel ve bilimsel alanlardaki gelişmeler sistemli biçimde ele alınırken bu ölçüt farklı zamanlarda ve farklı bağlamlarda ortaya çıkan gelişmelerin görünen yüzlerini değil arkalarındaki niyeti ortaya koyacaktır. Bunun için öncelikle ölçütün tanımlanması gerekmektedir.

Evrensellik değerine işaret eden özellikler araştırmamızın ölçütünü oluşturacaktır. Evrenselliği tanımlarken bu ölçütten yararlanılacaktır. Evrensellik düşüncesinin ikili boyutuyla Aydınlanma Devri ve Modernizm olmak üzere tarihsel gelişimi içinde ortaya çıkan bu özellikler bir matris oluşturulmasına olanak vermektedirler. Amaç dogmaları yıkarak evrenselliğe ulaşmak, hedef tüm insanlık olunca, araçlar da akıl ve bilim olmaktadır.

Evrenselliğin Aydınlanma Devri ve Modernizm ile biçimlenen değerlerinden damıtılan evrensellik ölçütü, düşünce, eylem ve ürün alanlarında Aydınlanma ve Modernizm karakterini belirlemek için, Aydınlanma Ülkeleri ve Geç Aydınlanma

Ülkeleri üzerinde kullanılacak; Türk Devrimi ve (devrim mimarlığı) Modern Mimarlığı geç Aydınlanma ülkeleriyle kurulan paralellikte ele alınacaktır (Tablo 2.1).

Tablo 2.1 Evrensellik kavramı ve kavramsal ilişkileri



2.3.1 Aydınlanma Devri'nin Evrensellik Ölçütüne Etkisi

Aydınlanma Devri Evrensellik Ölçütü'nü Monarşi, Kurumlaşmış Din ve Metafizik Düşünce olmak üzere üç dogma çerçevesinden tanımlamıştır. Bu dogmalar Aydınlanma'da görülen birçok alandaki değişim ve dönüşümleri içermektedir. Daha önceki devirlere göre ortaya çıkan belli alanlardaki bu farklılık evrensellik değerini tespit etmeyi sağlayacaktır (Tablo 2.2).

Tablo 2.2 Evrensellik Ölçütü

ÖLÇÜT		DOGMA	ALANLAR	
EVRENSELLİK	A. Evrensel İnsan	Monarşi	A1. Siyasal	Birlik kurmak Yönetim biçimi
			A2. Hukuksal	İnsan Hakları Toplumsal sözleşmeler
			A3. Toplumsal	Sınıflar Toplum Bilinci Demografik hareketler Kentsel alanla ilişki
			A4. Ekonomik	Üretim ilişkileri Meslek kavramı Ticaret ilişkileri
			Mimarlığa Yansıma	Büyük ölçek tasarım Küçük ölçek tasarım Kamusal alan tasarımı Tasarımın müşterisi Tasarımın amacı Simgeler – Kavramlar
		Kurumlaşmış Din	A5. Düşünsel	Akılcılık Eleştirel düşünce Hümanizma
			A6. İnançsal	Dinde reformasyon Sekülerleşme
			A7. Dilsel	Dilde değişim Konularda değişim Biçimlerde değişim
			Mimarlığa Yansıma	Tasarım dogmaları Tasarımda akılcılık Anlam Tasarımın konusu Yeni kavramlar ve etkileri
	B. Evrensel Bilim	Metafizik Düşünce	B1. Bilimsel	Bilgi edinme yolları Bilimcilik
			B2. Bilimin Araçları	Deneycilik Olguculuk İşlevcilik/Yararcılık
			B3. Dünya Görüşü	Maddecilik Mekanikçilik
			B4. İlerleme ve Gelişme Fikri	Tarih anlayışı Gelişme anlayışı
			Eğitsel	Eğitim kurumları Eğitim araçları
			Mimarlığa Yansıma	Tasarımın araçları Tasarım teknolojisi Mühendislik etkisi

Mimarlık alanlarındaki değişimin her üç dogmayla savaşta da farklı farklı sonuçlarla karşımıza çıkmasının sebebi bu alanın hem evrensel insan hem de evrensel bilimin ortak ürünü olmasıdır. Ayrıca bu düşünsel ürün, üç dogmadan da etkilenmiş; ayrı ayrı bu üç dogmanın alanlarında kısıtlamalara uğramıştır.

BİRİNCİ DOGMA

Monarşi Kral, asiller, yöneticilere hizmet eden mimarlık
Bu kişilerin güçlerini yansıtacak tasarımlar

İKİNCİ DOGMA

Kurumlaşmış din Kiliseye hizmet eden mimarlık
Kilisenin gücünü yansıtan tasarımlar
Tasarımda akılcı planlama yerine simgesellik

ÜÇÜNCÜ DOGMA

Metafizik düşünce Metafizik dünya görüşünün biçimlendirilmesi
Geleneksel dogmalara göre tasarım

2.3.2 Modernizmin Evrensellik Ölçütüne Etkisi

Aydınlanma, evrensellik değerini Monarşi, Kurumlaşmış Din ve Metafizik Düşünce olarak saydığımız üç dogma çerçevesinden tanımlamıştır. Sanayi Devrimi sonrasında ulaşılan modernizm, bilimsel boyuta getirdiği yenilik ve gelişmelerin insan boyutunda da uygulanmasıyla ortaya çıkan bir dönemdir. Modernizm, Aydınlanma Devri ölçütlerini almış; daha ileri götürmüş; bunlardan bazı sentezlere ulaşmıştır. Bu maddelerin de eklenmesiyle birlikte evrensellik değerinden yola çıkarak hazırladığımız iki aşamalı ölçüt tamamlanmış olacaktır.

Modernizmde Ele Alınan Aydınlanma Değerleri

BİRİNCİ DOGMA **Monarşi**
Ulus devlet
Siyasal demokrasi
Anayasal düzen
İnsan hakları
Hümanizma
Kamusal toplum
Burjuvalar
Kentleşme
Bireysel girişim

İKİNCİ DOGMA **Kurumlaşmış din**
Akılcılık

Büyü bozumu – Dünyasallaşma
Gelenekçilik karşıtlığı
Aydınlar
Sekülerleşme

ÜÇÜNCÜ DOGMA **Metafizik Düşünce**
Olguculuk
Bilimcilik
Evren ve içindeki bireye dair görüşlerin değişmesi
İlerlemecilik
Büyük buluşlar

Modernizmin Getirdiği ya da Geliştirdiği Değerler

BİRİNCİ DOGMA Monarşi
Cemaatten topluma geçiş (kurumlaşma)
Yeni toplumsal sınıflar
Sanayi burjuvazisi
İşçi sınıfı
Toplumsal kitle hareketleri
Demografik hareketler
Kent nüfusunda artış
Hızlı kentleşme
Kapitalizm
Dışa açılma – Dünya pazarı
Bireycilik
Liberallik
Ulusal ve uluslararası ölçekte üretim
Refah seviyesinde yükselme
Mimarlığa yansımalar
Toplu konut – İşçi konutları
Dünya pazarı – Dışa açılma $\Rightarrow$ Tasarım ve inşaat
Sanayi yapıları
Büyük ölçekli planlama

İKİNCİ DOGMA Kurumlaşmış din
Akıl ve çevre arasındaki farktan doğan zihniyet değişimi
Aklını kullanmanın neden olduğu ve çözeceği sorunlar
Eylem ve duyguda ayrılık – İkilik
Yerden kopma – Gelenekten kopma
Eylem ve duygu ikiliğini aşmada aklı kullanma

Bedel ödeme
Yabancılık hissi
Tarihten kopma
Hız karşısında ayakta durabilme, yetişme
Yıkma ve yeniden yapma
Hareketi sürdürme
Akışkanlık –Uçuculuk – Geçicilik

Mimarlığa yansımalar

Hız
Geçicilik – Vazgeçebilme
Hafiflik – Uçuculuk – Akışkanlık
Aynı andalık – Katmanlaşma
Soyutlama – Estetik tabula rasa
Büyük ölçekli dönüştürme
Anonim müşteri
Esneklik – Uyarlanabilirlik

ÜÇÜNCÜ DOGMA Metafizik düşünce
Sanayileşme (Bilimsel bilgi+Teknoloji)
Fabrikalarda yeni iş örgütlenmesi – Seri üretim – İşbölümü
Yaygın okur yazarlık
Uzmanlaşma
Makineleşme
Teknoloji
Ulaşımın gelişmesi
Kitle iletişimi, medya, kitle kültürü

Mimarlığa yansımalar

Ulaşım
Teknolojik binalar
Bilimsel planlama
Yeni malzemeler
Yeni yapım yöntemleri
Standartlaşma
Prefabrikasyon

3. EVRENSELLİK ÖLÇÜTÜ PERSPEKTİFİNDEN BATI UYGARLIĞI

3. 1 Aydınlanma Ülkeleri

3.1.1 Düşünce ve Eylem Alanında Aydınlanma Ülkeleri

3.1.1.1 Aydınlanma Devri

Aydınlanma, onu tetikleyen burjuva sınıfının gelişmesi ve buna paralel olarak yönetimde hak iddia etmesiyle başlar ve aydın sınıfının yönlendirmesiyle gelişir. Genelde Avrupa ülkeleri arasında aynı temel üzerinde gerçekleşen Aydınlanma politik alanda farklılıklar göstermektedir. Çiğdem bu temeli "ortak düşünce ve tavırları bulunmayan düşünürlerce oluşturulmuş entelektüel atılım" olarak nitelemektedir **(Çiğdem, 1993).** Aydınların monarşi, kurumlaşmış din ve metafizik dogmalarına karşı giriştikleri mücadele aynıdır; farklılaşma getirdikleri çözümlerdedir.

Aydınlanma ülkeleri başlığı altında XVIII. yüzyılda Avrupa'da öncülüğünü İngiltere ve Fransa'nın yaptığı ülkeler kastedilmektedir. İngiliz Aydınlanması büyük ölçüde 1688 devrimine dayanarak, yükselen burjuva sınıfının anlaşma yoluyla iktidara ortak olmasıyla gelişmiştir. Aydınlanma'yı tanımlamış olan Fransa'da ise burjuvaların monarşi ve kiliseyle kurdukları işbirliği XIV. Louis devrinden sonra kopmuş; XVIII. yüzyılın sonunda 1789 devrimiyle burjuvazi kanlı biçimde iktidara sahip olmuştur.

Fransız Aydınlanması rasyonalizme dayanır; akılla insanlığın ilerlemesinin önündeki engellerden kurtulunacağı düşünülür; yönetim cumhuriyettir fakat despotik bir karakteri vardır; tasarlanmış bir toplum projesi uygulamaya konmuştur; burjuvazi 1789 Devrimi'nden sonra yönetime hakim olmuştur. Devrimde kilise ve kurumlarına doğrudan saldırı diğer Aydınlanmalardan farkını ortaya koymaktadır.

İngiliz Aydınlanması'nın temelinde deneycilik vardır; yönetim biçimi anayasal monarşidir; burjuvazi anlaşma yoluyla güç ve itibar kazanmıştır; deneycilik toplumsal

projede insanı kendi deneyimleriyle iyiye ulaşmada serbest bırakır; toplumsal çatışmalar uzlaşmayla çözülür.

İngiliz Aydınlanması'nda bilgi, herkesin erişimine açık olması ve insanlığı kurtaracak araç olması nedeniyle önem kazanır. Sanayi Devrimi'ni başlatacak ülke olmasının temelinde bilginin yayılmasının yanısıra endüstri ve burjuvazi birliği, toplumsal alanda endüstriye dayalı bir örgütlenme ve iş bölümü gibi etkenler vardır. Bunlarla birlikte Newton'un bilim kuramı ile Hobbes ve Locke'un bilime dayanan felsefi tavırları da saymak gereklidir.

Çiğdem İngiliz Aydınlanması'nda Hume ile bir kırılma görüldüğünü açıklamaktadır. Hume rasyonellikten tanrının varlığına ulaşmakta; davranışların akılcı ilkeler yerine insanlar arası izlenimlere dayandığını savunmakta; akılcı tutuma deneyci yaklaşımla yanıt verirken doğal hukuk ve sözleşmelerde, hatta yönetim biçiminde genel kabul ile toplumun çıkarının iyi ya da kötüden önce geldiğini öne sürmektedir. Çiğdem Hume'un "başlıca konuları köklerine indirgeyerek özgüllüklerini kaybettirdi"ğini belirtmektedir **(Çiğdem, 1993)**.

İnsan Hakları Sözleşmesi'ni tarihsel kazanımlar arasına sokan Amerika Birleşik Devletleri'nde Aydınlanma hareketleri 1783'te devrime yol açmış; siyasal, hukuksal, toplumsal ve ekonomik alanlarda Avrupa Aydınlanması'nın düşünceleri Avrupa aydınlarına kıyasla daha politik düşünürler olan Amerikan aydınları tarafından kendi sistemlerine uyarlanmıştır.

BİRİNCİ DOGMA: Monarşi

A1. Siyasal Alan

Aydınlanma devrinde yaşanan siyasal değişim merkezileşme, ulus devlet, anayasal monarşi, demokrasi, kuvvetler ayrılığı, tanrısal kraldan söz sahibi insana, halka geçiş, genel istem fikri ve laik devlet anlayışı olarak sıralanmaktadır.

Aydınlanma Fransa'da demokrasinin kurulmasını, İngiltere'de monarşinin yanısıra bir parlamentonun oluşmasını sağlamıştır. Rousseau cumhuriyeti savunur. Bazı Fransız düşünürleri toplumun demokrasiye hazır olmadığı düşüncesiyle "ancien régime" taraftarı olmuşlardır. Locke liberalizmi devleti laik ve belli görevleri yerine getirmek için kurulmuş yapı olarak tanımlar. Toplum karşılıklı rızaya dayanan anlaşmalarla kendi otoritesini kendi seçtiği gruba teslim eder.

Aydınlanma'nın siyasal alanda en önemli kazanımı yasama, yürütme ve yargı güçlerinin ayrılığıdır. Montesquieu 1748 tarihli "L'Esprit des Lois" isimli çalışmasında bu güçlerin dağılımına dayanarak yönetim biçimlerini tanımlamıştır.

A2. Hukuksal Alan

Hukuksal alandaki değişim anayasa ve yasaların ortaya çıkışı, kişisel özgürlüklerin, onur ve refahın güvence altına alınması, insan hakları, özgürlük, eşitlik fikri, toplumsal anlaşmalar, mülkiyet ve serbest ticaret hakkı, sömürünün sonu, düşünce, ifade ve inanç özgürlüğü, meslek kavramı ve sözleşmeler olarak sıralanmaktadır.

Anayasal düzene geçme ve insan hakları Aydınlanma'da hukuksal değişimin temelidir. Locke'un tanımladığı yaşama, özgürlük ve mülkiyet hakları bu temeli tarif etmektedir. Aydınlanma aydınları bu hakların ihlalinin ayaklanmaları meşru kılacağı düşüncesinde birleşmektedirler.

Rousseau doğal durumun insanlar için ideal olduğunu ileri sürmektedir; ancak ilerlemenin önlenemeyeceği için modern toplumda yaşamanın geri dönüşü yoktur. Bu nedenle Rousseau Toplum Sözleşmesi'ni geliştirmiştir. Böylece adaletsizlik önlenecektir.

1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ile 1789 Fransız Yurttaşlık Hakları Bildirgesi de İnsan Hakları'nın ilanı ile Aydınlanma'nın toplumsal düzen anlayışına katılmaktadır. Burada eşitlik, özgürlük ve adalet gibi evrensel ölçütler kullanılmıştır. Mülkiyet hakkının öne çıkması da ilgi çekicidir.

A3. Toplumsal Alan

Aydın Sınıfının Doğuşu

Aydınlanma Devri aydını düşünen aydından eyleme geçen aydına dönüşmüştür. Buyeni aydın sınıfı toplumsal sorumluluk duymakta; toplumu dönüştürmeyi planlamakta (özellikleri: akılcılık, bilimcilik, eleştiri, sorgulama, ileriyi görme, planlama, eyleme geçme, dönüştürme, sorumluluk alma, aydınlar arası iletişim, halka ulaşma, susmama, paylaşma, hazır cevapları, klişeleri kabul etmeyen, uzlaşmayan, laik); eleştirel düşünceyi geliştirerek tanrısal bilgiden eleştirilebilir bilgiye ulaşmakta; eleştirme ve değiştirme özgürlüğünü savunmaktadır. Bu sınıfın etkisi inanç alanında dönüşüm, inanç özgürlüğü, akıl ile dini eleştirmek, akılcı din görüşü, yaradancılık, tanrıtanımazlık ve dinin kurumlaşmasına tepki biçiminde sonuçlar getirmiştir.

Aydın sınıfı Fransa'da Ansiklopedi çevresinde tanınmış; aydınlar buradaki yazılarıyla hem görüşlerini ortaya koymuşlar hem de toplumu yönlendirme gücünü kazanmışlardır. Yazı ve yayınlarla aydın sınıfının kamuoyunu biçimlendirmesi hareketlendirme gücü Aydınlanma'nın her ülkesinde kendini göstermiştir.

Burjuva Sınıfının Doğuşu

Aydınlanma'da toplumsal alanda görülen gelişmeler Burjuvazinin doğuşu (özellikleri: akılcılık, bilimcilik, ilerleme, gelişme isteği, eyleme geçme, bireysel girişim, liberal ekonomi, kente göç, söz hakkı isteği, eğitime inanma, meslek sahibi olma), kamunun oluşumu, sivil toplum, vatandaşlık bilinci, toplumsal sorumluluk, toplumsal sorunlarla ilgilenme, toplumu dönüştürme, akılcı reform programı, bireycilik, yararcılık, toplumsal çıkar, ortak kurtuluş inancı, bilim ve düşüncede halka ulaşma çabası, bilgiyi herkesin kullanımına açma, basın yayın, açık toplantılar, tartışmalar, zihniyet değişimi, iyimserlik ve umut, insanın iyiliğine olan inanç, dürüstlük ve erdem düşüncesi, kent ve toplum etkileşimi, insanların kentsel mekanlarda karşılaşmaları, tüm kentin topluma açılması, uyumlu uyumsuzluk ve sivil itaatsizlik olarak sıralanmaktadır.

Fransız Aydınlanması burjuvazinin hareketine dayanmaktadır. Fransız burjuvazisi devrimle iktidarı ele geçirmiş ve toplumsal gelişimi yönlendirmiştir. Rousseau da bireyi öne çıkarmakla birlikte onu toplumsal çıkar karşısında sınırlamaktan yana bir düzeni savunmaktadır. Bu toplum düzeninde birey yine özgürlük ve ifade gücünü koruyacaktır.

Descartes'çı doğuştan gelen fikirler teorisine karşılık Locke'un çevresel deneyim savı, toplumun durumun iyileştirilmesini ilk hedef olarak ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar Rousseau insanın doğasının bunda rolü olduğunu düşünüyorsa da Locke toplumun maddi koşullarının düzeltilmesi ahlakın da düzeltilmesini sağlayacağını savunmuştur.

Amerikan Aydınlanması ise popülizme kayarak bireyi toplumun üzerinde görmekte, Bağımsızlık Bildirgesi'nden hareketle düşünce ve ifade özgürlüğünü öne çıkarmaktadır.

A4. Ekonomik Alan

Ekonomik alanda dönüşüm Lonca sisteminin yıkılması, bireysel girişim, serbest ticaret ve mülkiyet hakkı olarak kendini göstermiştir.

1791'de Fransa'da Lonca sisteminin yıkılması, mesleklerin tanınması, serbest ticaret ve bireysel girişim hakkı gibi gelişmeler Aydınlanma ülkelerinde ortak olarak görülen ekonomik gelişimi oluşturmaktadır. Locke'un temel haklardan saydığı mülkiyet hakkı ise Amerikan Aydınlanması'nın özellikle üstünde durduğu konudur.

A5. Düşünsel Alan

Akılcılık

Aydınlanma Devri'nde akıl ve aklıcılık kavramlarında görülen dönüşüm Kartezyen düşünce aklından Aydınlanma Devri aklına, Tanrının özünden dünyevi akıla, varoluşun temelinden araç olan akıla olarak tanımlanmaktadır. Bu devirde akıl miras değil edinimdir; insan düşünce ve eylemlerinde tek dayanak olarak alınmaktadır; doğa, çevre ve toplumu açıklama ve yönetmede akıl temel araçtır. Akılla yaşam kavranma ve düzenlenmektedir. Bu dönüşüm din dışı bir dünya görüşünü, inanmak değil bilmek isteğini gündeme getirmiştir. Akıl özgür ve özerktir; herkes için aynı biçimde işlemektedir. Bunun sonucu olarak aklın büyü bozucu ve kutsalı dünyasallaştırıcı bir etkisi olmuştur.

Çiğdem Aydınlanma'yı aklın perspektifinden tanımlamakta ve akıl, doğa ve ilerleme arasındaki "kaçınılmaz ve tersine çevrilemez ilişki"ye dikkati çekmektedir:

> *"Aydınlanma aklın gücüne duyulan katışıksız inancın felsefi ve toplumsal meşrulaştırımından başka birşey değildir. Akıl insanları (...) bütün sorunlardan kurtarabilir; (...) gerçekliğe ulaşılabilir; (...) toplum ve doğadaki işleyişin yasalarına gidilebilir; (...) ilişkilerin doğal niteliğini ortaya koyabilir; (...) insan türünün ilerleyişi için gerekli şartlar yaratılabilir."* ***(Çiğdem, 1993. s: 37)***

Skolastik düşüncenin aksine ilahi karakterinden kurtulmuş olana akıl, Aydınlanma ile düşünce ve eylemleri yönlendiren, doğa ve toplumu anlamakta kullanılan bir araç durumuna gelmiştir.

Kurumlaşmış din, bireysel ve toplumsal özgürlük, bilim ve ilerleme ile eşitliğin, kısaca tüm Aydınlanma değerlerinin önündeki en büyük engel olarak görülmüştür. Voltaire bu noktada dinin tasfiyesini değil akıl ile dini yeniden tanımlamayı ileri sürerek Yaradancılık'ı tanımlamıştır. Tanrıtanımazlığın toplum üzerinde tehlikeli bir serbestlik getireceğinden endişe eden Voltaire, tüm üyeleri filozof olan bir toplumun ancak tanrıtanımaz olabileceğini de savunmaktadır.

Dinin baskısının aşılması toplum üzerinde yönlendiriciliği ve bağlayıcılığını da ortadan kaldıracağı için, rasyonel bir toplum düzeni ile mutluluk ve refahın sağlanması asıl amaç olmaktadır.

Hümanizma

Hümanizma kavramı Aydınlanma devrinde tanrının kulundan insana geçiş, insanın ölçü, amaç, hedef alınması, insanla ilgili işlerde aklı temel alma, insanın kendinin bilincine varması, kendini eğitme yetisi ve kendini bilme biçimine etki etmiştir.

İnsanın insan olmasından gelen değeri kabul edilmiş; bunun sonucu bir yanda insanı merkeze koyan bir dünya görüşü benimsenirken diğer yanda insan hakları gündeme gelmiştir.

Fransız yazar Victor Hugo "İnsanlık vatandaşlığı" kavramını ortaya atmaktadır. Ona göre bu bağlamda tüm insanlık vatan durumuna gelmekte; Fransız Devrimi'nin mottosu özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri de hukuk, gerçek ve ödev anlamlarını kazanmaktadır. Hugo sözlerini "Yaşasın evrensel cumhuriyet! Yaşasın evrensel vatan!" ile pekiştirmektedir.

İKİNCİ DOGMA: Kurumlaşmış Din

A6. İnançsal Alan

Sekülerleşme

Sekülerleşme siyaset, hukuk ve eğitim alanlarında etkili sonuçlar vermiştir. Eleştirel akıl sekülarizasyonu da getirmiştir. Çiğdem sekülerleşmeyi tanrının çıkartıldığı her yere toplum ve doğanın yerleştirilmesi olarak tanımlamaktadır **(Çiğdem, 1993)**. Filozof militan olarak nitelenen Diderot da din anlayışı hakkında evrensellik yolunda sekülerleşmeyi haklı çıkartan fikirlerini açıklamaktadır:

> *"Din diye bilinen insanın korku ve güçsüzlüğü üzerine bina edilmiş, yanlış kanıtlara ve tanıtlamalara dayalı, teologların kendi hakimiyetlerini korumak üzere ürettikleri bir dokunulmaz bütündür. Oysa gerçek din, tabii din, insanın içsel uyumuna ve aklına ters düşmeyen bir dindir; kurulu dinler gibi insanları bölmek yerine birleştirir ve eşitler."* ***(Çiğdem, 1993. s: 40)***

Sekülerleşmenin sorunlu olduğu Amerikan Aydınlanması ise liberal ögeleri baskın bir din anlayışını kabul etmiştir. Avrupa Aydınlanması'nın temel özelliği olan laiklik Amerikan Aydınlanması'na yansımamış; dinsel inanışların özel hayata yönlendirilmesiyle yetinilmiştir.

Aydınlanmanın yol açtığı Fransız Devrimi sekülerleşme açısından diğerlerinden farklı olarak yeni bir takvim geliştirmiştir. Başlangıcı monarşinin yıkılmasından bir gün sonrayı, 22 Eylül 1792 tarihini kabul eden bu takvimde ayların isimleri de değişmiştir **(Etlin, 1994)**.

A. 7 Dilsel Alan

Kurumlaşmış dine karşı çıkışlar, eleştiri ve dönüşütrmeler sonucunda latince bilimsel ve edebi dil olmaktan çıkmış, anadilde düşünce ve bilim eserlerinin yazımına gidilmiştir. Bu gelişme sekülerleşmeyi, halka ulaşmayı ve konuşma ile yazmada dil birliğini getirmiştir.

ÜÇÜNCÜ DOGMA: Metafizik Düşünce

B1. Bilimsel Alan

Aydınlanma Devri'nde metafizik düşünceya karşı gelişen bilimsel düşünce deney, olgu ve gözlem ile tümevarım ve analiz-sentez yöntemlerini benimsemiştir.

Avrupa Aydınlanması'nın bilimsel düşünce temeli Ansiklopedi'de cisimleşmiştir. Newton ve Locke izinde giden D'Alembert ile metafiziği bilginin önündeki tek engel olarak gören Diderot tarafından hazırlanan Ansiklopedi, bilgilerin alfabetik sırada, mantıksal düzen içinde verildiği ve halkın kullanımına sunulduğu bir kaynak olmuştur.

Bilimcilik

Bilimcilik bilime dayalı dünya görüşüdür. Bu tutumda bilime inanma, güven duyma, insan mutluluğu, refahı ve gelişmesinde bilimin rolü olduğunu kabul etme, doğa bilim ve yöntemlerini sosyal alana uygulama olarak sysbileceğimiz özellikler gözlenmektedir.

Newton'un evrensel yerçekimi yasası Ortaçağ'ın dünyayı evrenin merkezinde gören anlayışını yıkmıştır. Aydınlanma ile bilim düşünce ve eylemleri yöneten, dünya görüşünü biçimlendiren bir güç kazanmıştır.

B2. Deneycilik – Olguculuk – İşlevcilik

Bilimsel düşünce doğuştancılığa karşı deneyciliği, salt düşünmeye karşı olguculuğu ve kuralcılığa karşı işlevciliği geliştirmiştir. Bu tutumlar bilimsel düşüncenin araçlarıdır. Newton gözlem ve deneye dayalı bilimsel yöntemi savunarak deneycilik ve olguculuğa gidecek yolları açmıştır.

B3. Maddecilik – Mekanikçilik

Metafizik düşünceye karşı yerleşen bilimsel düşüncenin oluşturduğu dünya görüşü maddecilik ve mekanikçiliği doğurmuştur. Aydınlanma'nın evrensel bilim

boyutundaki bu akımları Newton tarafından ortaya konan düşüncelerde gelişmiştir. Newton doğayı belli yasalara göre işleyen mekanizma olarak tanımlayarak mekanikçiliğe; doğanın maddeden ibaret olduğunu savunarak düşüncenin maddeciliğe doğru ilerleyişini hazırlamıştır.

B4. İlerleme – Gelişme Fikri

Döngüsel tarih anlayışının yerini çizgisel tarih anlayışına bırakması insanlığın da gelişebileceği düşüncesini ortaya çıkarmış; bilimsel düşünceyle birlikte buluş ve icatlar da bu gelişim fikrini desteklemiştir.

İlerleme fikri yeni bir tarih anlayışını getirmiştir. Çizgisel ilerleyen ve gittikçe gelişen bu tarih aynı zamanda insanlığın da gelişmesini belgelemektedir. Fransız düşünür Turgot ile başlayıp Condorcet ile devam eden bu tutum tarihi çeşitli aşamalara ayırmakta ve evrensel bir kurgu yapmaktadır. Böylece tarih bilgisi de bir toplumla sınırlanmamakta, tüm insanlığı kapsamaktadır. Düşünürler ilerlemenin dil, matematik ve resimle ifade edildiğini, bilimsel, teknolojik, ahlaki ve sanatsal yapıtlardan gözlenebildiğini ortaya koymaktadırlar **(Çiğdem, 1993)**.

Olguculuk bu tarih anlayışını da biçimlendirmektedir. Buna göre her dönem bir öncekinden izler taşımakta; bir önceki dönemin hatalarını düzelterek daha iyiye yönlenmektedir. Böylece insanlık her alanda eylemlerini eşit ve özgürce bilimin ışığında gerçekleştirebileceği kusursuz bir geleceğe ilerlemektedir.

İlerleme ve gelişme fikri sürekli devrim fikrini gündeme getirmektedir. Sürekli gelişme fikrinden hareketle Foucault da, Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" (1784) ve "Fakültelerin Çatışması" (1798) tarihli iki metnini birbirine bağlamaktadır. Burada Kant, artık bir parçası olduğumuz Aydınlanma'nın tanımı çerçevesinde devrimin ne olduğu ve insanlık için sürekli bir gelişme olup olmadığı sorularıyla birleştirerek yanıtlamaktadır. Foucault'nun bildirdiğine göre Kant sürekli gelişmeye yol açacak etkili bir nedenin saptanması gerektiğini düşünür ve bu kanıtı Fransız Devrimi'nde bulur:

> *"Devrimde önemli olan devrimin kedisi değil, onu yapmayanların, onun baş aktörleri olmayanların kafasında olan ve devrimin aktif parçası olmayanların devrimle olan ilişkileridir. Kant'a göre devrim isteği insanın ahlaki eğiliminin bir işaretidir. Bu eğilim iki yolla ortaya konur. İlk olarak tüm insanların sahip olduğu, kendilerine uygun düşen bir politik yapı kurma hakkında ve ikinci olarak hukuk ve erdemle bağlantılı olarak saldırgan bir savaşı önlemek için sınırlanmış politik yapı ilkesinde. (...) Çok iyi biliyoruz ki bu iki öge de, yani insan tarafından özgürce seçilen politik yapı ve savaşı önleyen politik yapı Aydınlanma'nın beraberinde getirdiği bir süreçtir. Bir başka deyişle devrim Aydınlanma sürecinin bir devamı ve doruğudur ve bu yüzden de Aydınlanma ve devrim asla unutulamayacak olaylardır. (...) Devrim eski haline tekrar dönme tehlikesiyle karşı karşıyadır; ama içeriği önemli olmayan bir olay olarak, varlığı unutulmayacak sürekli bir potansiyeli doğrular: gelecek tarih için bu gelişmenin garantisidir."* ***(Foucault, 2000. s: 79-80)***

Böylece ilerleme ideali ile devrim arasında bir sebep-sonuç ilişkisi kurulmakta; Aydınlanma'nın değerlerinin sürekli devrimle sürdürülebileceği savunulmaktadır.

B5. Eğitimde reform

Aklın doğuştan değil sonradan kazanılan bir edim olduğunun kabulü eğitimin önemini arttırmıştır. Aydınlanma Devri'nde bilgisizliğe savaş açılmış; eğitimde sekülerleşmeye gidilmiş, eğitim bilimselleşerek skolastik tutumdan özgürleşmiş ve tüm topluma yayılmıştır.

Kartezyen düşüncenin doğuştan gelen idealar tezine karşılık Aydınlanma Locke etkisiyle "tabula rasa" fikrini öne sürmüş; çevresel faktörlerin gelişimi yönlendirdiğini savunmuştur. Bu durum insanın gelişimini biçimlendirebileceği olanağını ortaya çıkarmış; bu bağlamda eğitim önem kazanmıştır. Kurumlaşmış dinin çözülmesi kilise dışında bilimsel ve özgür eğitim veren kurumların açılmasını sağlamıştır. Eğitimin ilerlemenin ve bireyler arasındaki eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasının başlıca aracı olduğu görülmüştür. Bu gelişmeler tüm Aydınlanma ülkelerinde görülmektedir.

3.1.1.2 Modernizm

BİRİNCİ DOGMA: Monarşi

Modernizmin Aydınlanma Devri özelliklerine monarşi dogmasıyla mücadelede getirdiği değerler cemaatten topluma geçiş (kurumlaşma), yeni toplumsal sınıflar, sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfının doğuşu, toplumsal kitle hareketleri, demografik hareketler, kent nüfusunda artış, hızlı kentleşme, kapitalizm, bireycilik, liberallik, dışa açılma, dünya pazarı kavramı, ulusal ve uluslararası ölçekte üretim, refah seviyesinde yükselme olarak sıralanmaktadır. Bu özelliklerin toplumsal ve ekonomik alanlarda ağırlık kazandığı gözlenmektedir.

Kapitalizm, dışa açılma ve dünya pazarında yer kapma isteği, daha çok kar elde etme düşüncesi modernleşme ile gelişen bir döngüdür. Satış ağırlıklı bu düşünce modernliğin özgürleştirici tutumundan simgelerin kolay satılabilirliğine dönecek; modernliğin yarattığı kapitalizm modernizmi bozacal ve yeniden yaratacaktır.

Timur bu çelişkiye Batıda Aydınlanma'nın belli değerler yaratırken bunları ezen mekanizmaları da yarattığını belirterek dikkat çekmektedir.

> *"Kapitalizm, toplumsal formasyonlara egemen üretim biçimi olarak bilimi ve özgürlüğü değil, karı, sermayeyi ve bunlara dayanan iktidarları yüceltmiştir. Özgürlük, eşitlik, demokrasi gibi değerler paradoksal olarak kapitalizmin sömürü mekanizmaları ve yarattığı sınıf çelişkileri dolayısıyla daha da hızlı gelişme dürtüsü bulmuşlardır."* ***(Timur, 1998. s: 29)***

Modernliğin tasarım alanındaki ilkeleri toplu tüketime sunulmayan nesnelerde, örneğin medikal aletlerde, teknik konuların geliştirdiği araç gereçte yalın işlevsellik ve malzemenin doğasına uygunlukla kendini göstermektedir.

Baykam modern sanatın kapitalizmle elele ilerlediğini ve satış amaçlı tasarımlarda modern sanatın metinle birleştiğini ortaya koymaktadır.

> *"Sanat son yirmi-otuz yılda aşırı bir kavramsallaştırmadan geçti, bunun sonucuysa yeni sanat eserleri oldu, ancak bunların çoğunun yeni olmasının tek nedeni, onlara eşlik eden metindi. (...) Öyle bir noktaya geldik ki, metnin olanca ağırlığıyla sağladığı bağımsızlık, salt üretilen işleri kavramamızı değil, sanatla olan bütün ilişkimizin sağlığını da tehdit eder oldu. (...) (Küratör ve galeri sahipleri) anlaşılması güç bir makale eşliğinde sunulduğu sürece halkın herşeyi alacağı varsayımıyla piyasaya peşpeşe hazır-yapım sürülmesine bir son verip, gerçek heyecanı sanat sahnesine çekebilirler."* ***(Baykam, 1999. s. 306-307)***

İKİNCİ DOGMA: Kurumlaşmış Din

Modernizmin Aydınlanma değerlerine kurumlaşmış din dogmasıyla mücadelede getirdiği özellikler akıl ve çevre arasındaki farktan doğan zihniyet değişimi, aklını kullanmanın neden olduğu ve çözeceği sorunlarla uğraşma, eylem ve duyguda ayrılık ve ikilik, yerden kopma, gelenekten kopma, tarihten kopma, eylem ve duygu ikiliğini aşmada aklı kullanma, bedel ödeme, yabancılık hissi, hareketi sürdürme, hız ve hız karşısında ayakta durabilme, yetişememe duygusu, yıkma ve yeniden yapma, akışkanlık, uçuculuk, geçicilik olarak sıralanmaktadır.

Kant'ın ilerleme ve insanlığın gelişimi için sürekli devrimin zorunluluğu fikri modernleşme ile yıkım ve yeniden yapıma, sürekli değişim ilkesine varmıştır. Heynen, Paz'dan bildirerek eleştirel mantığı değişimle birleştirmektedir:

> *"Hiçbirşey kalıcı değildir. Mantık değişim ve öteki ile özdeşleşir. Kimlikle, onun büyük ve monoton genellemeleriyle değil, öteki ve zıtlıkla, eleştirinin başdöndürücü oluşumlarıyla hareket ederiz. Geçmişte eleştirinin amacı "gerçek"ti; modern devirde gerçek eleştiridir. Sonsuz bir gerçek değil, değişimin gerçeği…"* ***(Heynen, 1999. s: 9)ü***

ÜÇÜNCÜ DOGMA: Metafizik Düşünce

Modernizmin metafizik düşünce ile mücadelede Aydınlanma değerlerine getirdiği özellikler sanayileşme (bilimsel bilgi + teknoloji), fabrikalarda yeni iş örgütlenmesi, seri üretim, işbölümü, yaygın okur yazarlık, uzmanlaşma, makineleşme, teknoloji, ulaşımın gelişmesi, kitle iletişimi ve yarattığı kitle kültürü ile medya olarak sıralanmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi metafizik düşünceyle mücadelede modernizm, bilim ve teknolojinin evrensel insan boyutuyla birleşerek ekonomik alanda gelişmeler gerçekleşmiştir.

3.1.2 Mimari Ürün Alanında Aydınlanma Ülkeleri

3.1.2.1 Aydınlanma Öncesi Mimarlık

Aydınlanma öncesi Avrupa mimarlığında seçmeci ve diriltmeci bir tutum sergilenmiştir. Rönesans ve Reform'un etkisiyle düşünsel alanda görülen Antik Çağ'a dönüş eylem alanına da yansımış; mimaride Yunan ve Roma oran ve kuralları yeniden gündeme gelmiştir. Bu dönemin en önemli özelliği hümanizma ile insanın tekrar merkezdeki konumuna kavuşması ve dinsel baskının azalmasıyla da dünyasal yaşantıya yönelinmesi olmuştur. Her iki durum da mimarlıkta dinsel yapıların dışında köşkler, kasırlar, saraylar, bahçe düzenlemeleri gibi yaşanan dünyaya yönelik eserler verilmesini sağlayacaklardır.

3.1.2.2 Aydınlanma Devri

Aydınlanma devri düşünce sistemi toplumsal yönlerinin baskınlığı nedeniyle kentsel düzenleme yolunda kentin kentlinin kullanımına açılması olarak niteleyebileceğimiz bir gelişmenin önünü açmıştır. "Kentli" sınıfın doğuşu, aydınların kent – toplum etkileşimini yönlendirmeleri, siyasal alanda özgürlük ve refah düzeyinin yükselmesi, insanları hayattan zevk almaya, dolayısıyla kentsel mekanı sahiplenmeye, benimsemeye ve dönüştürmeye sevketmiştir.

Aydınlanma'nın temsilcisi Fransa kentsel planlama ve mimari ürün alanlarında da üstünlüğünü korumuştur. Aydınlanma'nın ilk dönemlerinde henüz Fransız Devrimi gerçekleşmeden ortaya çıkan kentsel mekan dönüşümleri, geçmişle bağlarını sorgulayan mimarlar grubu ve bina ölçeğinde gerek işlev gerekse biçim açısından örneği olmayan tasarımlar Aydınlanma'nın mimarlık alanında birşeyleri değiştirdiğini göstermektedir. Fransız Devrimi ise bu dönüşümü bilinçlendirecek ve inşa edilmişlik düzeyine eriştirecektir.

Etlin, XVIII. yüzyıl Fransız devrim mimarlığını araştırdığı çalışmasında bu yüzyıldaki gelişmeleri

- Rönesans ve Barok biçemlerini deviren Yeni klasikçiliğin ortaya çıkışı,
- Bir sonraki yüzyılda yerleşecek yeni eğitim sisteminin temellerinin atılması,
- Özel ve ortak alanlar, özelleşmiş mekanlarıyla modern konut kavramı,
- İngiliz bahçeleri etkisiyle bahçe düzenlemelerinde doğal ve pitoresk olana dönüş,

- Père Lachaise örneğinde olduğu gibi ölüm kavramına devrimci bakış,
- Düzenli, altyapılı, güzel, sağlıklı, akılcı model çerçevesinde planlanmış modern şehircilik

olarak sıralamaktadır **(Etlin, 1994)**. Ledoux ve Boullée mimari kompozisyonu oluşturan ögelerin birbirleriyle ilişkilerini yeniden tanımlayan tasarımlarıyla, Durand ise mimarlık eğitimine getirdiği yeniliklerle anılmaktadır.

Özer de Yapı dergisinde yayımlanan makalesinde Ledoux, Boullée ve Lequeu'yü "Revolüsyon Mimari Trio'su" olarak tanıtmaktadır. Bu mimarlar inşa edilmiş binalarından çok uygulanmamış hatta uygulanamayacak tasarımlarıyla dikkat çekmişlerdir. Bu konuda Boullée "Mimarlık herhangi bir binayı yaratma ve mükemmelliğe ulaştırma sanatıdır. (...) Böylece inşa etme sanatı sadece ikincil bir sanattır ve bize bunu mimarlığın bilimsel tarafı olarak adlandırmak uygun gelmektedir." sözleriyle mimarlık inşa edilme şartının olmadığına dikkati çekmiştir **(Rosenau, 1993)**.

Hitchcock bu üçlüyü Romanesk Klasisizm içinde, Frampton, Yeni Klasikçilik'le, Pevsner ise Klasik Diriltmecilikle tanımlamakta; genel olarak üçünün de Barok ve Rokoko'nun yayılmasına bir tepki biçiminde ortaya çıktıklarında uzlaşmaktadırlar. Özer bu tutum açısından İngiltere'de Sir John Soane Almanya'da da Friedrich Gilly mimarlığını örnek göstermektedir **(Özer, 1989)**.

Ledoux ve daha sonraki devrim mimarlarını ortaya çıkartan yolu, Yeni Klasikçiliği kuran ve kendi okulunda eğitim veren Blondel ile Barok üslubu eleştirerek akılcı-işlevsel mimarlığı savunan Laugier açmışlardır. Bu yolda Piranesi'nin Antik Roma mimarisini konu alan gravürleri de rol oynamıştır. Ledoux Petit Larousse'ta işlevselciliğin öncüsü olarak tanıtılmaktadır **(Augé, 1968)**.

Ledoux Blondel'in öğrencisi olmuştur. XV. Louis devrinde saray çevresinin dünyevi zevklerine hitap eden binalar tasarlayan mimar zamanla bu sınıfın fakirleştiğini fark etmiş ve daha geniş imkanlara kavuşan finans sektörüne yönelmiştir. Hatırlı tanıdıkları sayesinde Doğu Bölgesi Tuz İşletmeleri'nin yenilenmesi işinin başına getirilen Ledoux gerçek kimliğini Arc-et Senans'da Chaux tuzlası tasarımında ortaya koymuştur. Ledoux burası için beş senede geliştirdiği projelerden İdeal Kent tasarımına yönelecek; endüstri devrinin ilk tasarlanmış şehir örneğini verecektir. Bu tasarımda Aydınlanma düşüncesinin akılcılık, işlevsellik, yararcılık gibi ilkelerinin yanında mimarlıkla toplumu dönüştürme fikri de cisimleşmektedir. Ayrıca bu tasarım tuzla gibi önemli bir gelir kaynağının da akılcı örgütlenmeyle daha verimli

çalıştırılması yönünde de devrimci çözümler getirmiştir. Toplumu dönüştürme fikri ise birebir simgelerle kendini göstermektedir.

Ledoux, kendi zamanında bugünkü kadar kabul görmemiştir. Bunu Christ de Ledoux üzerine araştırmasında belirtmektedir. Zamanında olumlu karşılanmayan projeleri daha sonra gerçeküstücüler tarafından baştacı edilecektir. Christ daha da ileri giderek Ledoux'nun İdeal Kent'ini Le Corbusier'nin "Ville Radieuse"üyle karşılaştırmaktadır; iki mimarı "kendilerini harekete geçiren kahinsel coşku"da birleştirmektedir **(Ledoux, 1971)**.

Ramée ise Ledoux'yu uygulamadan çok kuram adamı olarak tanımlamakta; gelenekleri sorgulama ve sarsma alışkanlığını vurgulamaktadır. Ledoux'nun ilk eserlerinin Vitruvius tarzında olması daha sonra da düz yüzeyler ve saf geometrik kompozisyonlara yönelmesini Ramée soğuk ve monoton bularak yüzyılın havailiğiyle açıklamakta; Ledoux'nun bu özgür tutumunu eleştirmektedir **(Ledoux, 1983)**. Ramée'nin bu eleştirisinde XVI. Louis ve Direktuvar mimarlığını yönlendiren biçemi yarattığını eklemesine rağmen, mimarın Chaux Tuzlası ve İdeal Kent projelerinden hiç söz etmemesi, bunların toplumsal yönlerini hiç açmaması dikkat çekicidir.

Ledoux'nun büyük kısmı inşa edilebilmiş bir projesi olan Paris kapıları simgesellikten paylarını almışlardır. Aydınlanma fikirlerinin toplumsal değişime etkisi ise Besançon Tiyatrosu tasarımında kendini göstermektedir. Binada mimarın getirdiği yenilik geniş ve yüksek sahne arkası, orkestra çukuru ve seyircilerin yerleşim tarzıdır. Ledoux çeşitli koltuk seçenekleriyle tüm halka tiyatroda yer vermiştir. Aboneler parterde koltuklarda oturmaktadırlar; asilzadeler birinci burjuvalar ikinci localara yerleşmiştir; memurlar birinci balkonu doldururken sıradan insanlar da amfitiyatroya (basamaklı oturmalar) alınmışlardır. Bu şekilde katı bir hiyerarşi içinde birliktelik sağlanmıştır.

Ledoux'nun tasarımlarında akılcı yaklaşımın yanında ütopik olarak nitelendirilen ve o devirde inşa edilmesi mümkün olmayan simgesel binalarını Özer de makalesinde küre biçimli korucu evi ya da fıçının halkalarını betimleyen fıçı atölyesi projelerini örnek göstererek yorumlamaktadır:

> *"Bu, stilistik bir olgunun geliştirilmesi, değiştirilmesi ya da başkalaştırılması anlamına gelmeyip beklenen yepyeni bir dünya ve toplum düzenine yaraşabilecek yaşama sisteminin çevresel ögelerini belirlemeye yönelmektir. (...) İnsan haklarını, özgürlüğü, eşitliği tanıyan bir düzende toplumun ihtiyaç duyabileceği yepyeni tesislerin mimari kimliklerine ve biçimlerine kavuşturulmaları yukarıda söylediklerimizin direkt kanıtıdır. Ayrıca basit bir mahalle meyhanesiyle sarayın mimari ifade bakımından aynı öneme sahip kılmak düşüncesi de Ledoux'ya aittir."* ***(Özer, 1989. s: 42)***

Aynı çalışmasında Özer Ledoux'nun "Geometri yoluyla eşitlik" düşüncesini de ele almıştır. Tasarımda süslemeden saf geometriye dönmek ve tasarımın ana kaynağına inmek Ledoux'nun mimarlığının belirleyici özelliği olmuştur. Diğer devrim mimarlarıyla da paylaştığı bu ilke, sadeleşmek için Antik Çağ diriltmeciliğine yönelmeyi de gereksiz kılmaktadır. Bu yaklaşıma getirilebilecek eleştiri geometrik kompozisyonların kütle olarak büyüklüğü ve o devirde inşa edilmelerinin olanaksızlığı olabilir; ancak bu gerçek tasarımın doğruluğunu gölgelememektedir.

Geometriye yönelme aynı zamanda Ledoux'nun "konuşan mimarlık" düşüncesinin de bir sonucudur. Mimar geometrik biçimleri bir alfabe gibi kullanmakta, toplumun mimarlığı bu alfabe yardımıyla okumasını beklemektedir. Bu nedenle Loüe ırmağı gözetmenlerinin silindirik konutlarının ortasından ırmak akmakta, fıçı atölyesi fıçı halkalarından oluşmaktadır. Kaufmann bu tür geometrik tasarımları "özerk mimarlık" biçiminde adlandırmakta ve Rönesans ve Barok hiyerarşik kompozisyonundan bağımsız olarak geometrik prizmaların bir araya getirilmesi olarak tanımlamaktadır **(Etlin, 1994)**.

Ledoux'dan sonra Boullée de geometriden yararlanmış; bu aracı akılcılıkla birleştirerek kullanmıştır. Mimar Aydınlanma felsefesi, geometri sevdası (basit geometrik biçimler) ve devasa ölçekleri (kütlelerin birlikteliği) birleştiren düşsel tasarımlar yapmıştır. Boullée işlevini yansıtan mimarlık eseri düşüncesini savunmuş; XIX. yüzyıl sonlarında Güzel Sanatlar Akademisi'nde okutulacak olan işlevselliğin temellerini atmıştır. İşlevine göre binaların belli karakterlerinin olması fikri de buradan kaynaklanmaktadır. Bu açıdan bazı binalar neşeli, bazıları ciddi, bazıları da karanlık olabilmektedir. Boullée Newton Anıt Mezarı tasarımıyla da Aydınlanma düşüncesinden sonra düşünürlerini de konu edinen ilk mimar olmuştur.

Özer devrim mimarları arasında üçüncü olarak Lequeu'den bahsetmektedir. Bu mimarın çalışmaları sadece proje olarak bulunmaktadır; bunların uygulanma durumları bilinmemektedir. Lequeu de Ledoux gibi bir kent tasarlamıştır ancak onun yola çıktığı veriler tamamen hayalidir. Özer mimarın Rousseau'dan etkilenerek tasarımını yüceltici doğa düşüncesiyle geliştirdiğini, kente hakim mimarinin de kendini doğal figürlerle birebir anlatan bir tutum sergilediğini belirtmektedir **(Özer, 1989)**.

Özer'in saydığı bu üç mimarın dışında tasarımdan çok eğitim alanında getirdiği yeniliklerle Durand'dan da bahsetmek gerekmektedir. Boullée'nin öğrencisi olan Durand, Ecole Polytechnique'te mühendislik öğrencilerine mimarlık dersi vermiştir. Bunun için mimari birikimi ögelerine ayırarak sistemleştirmiş ve öğrencilerin kolayca anlayarak kompozisyonlara geçebilecekleri bir yöntem haline getirmiştir. Durand

bina çözümlemesinin detaydan bütüne, bina tasarımının ise bütünden detaya yapılmasını savunmaktadır. Kullandığı analiz ve sentez yöntemi Aydınlanma Devri'nin bilimsel düşüncesine de uygundur. Mühendislik öğrencileri için geliştirdiği bu sistem olumlu karşılanmış; Ecole des Beaux-Arts'da da kullanılır olmuştur. Böyle bir sistemi yaratma düşüncesinin arkasında çağın yükselen akılcılık akımı ile mimar-mühendis arasındaki – mühendis yönünde ağır basan – iktidar savaşı da vardır. Böyle bir dünyada Durand mimarlığın kaynaklarını rasyonelleştirerek özerkliğini korumaya çalışmıştır **(Durand, 2000)**.

Devrimci mimarlar, gelenekleri sorgulama, değiştirme, yerine akılcı, analitik, tümevarımcı başka araçlarla tasarım olanakları getirme, tasarımın toplumla ilişkisini yeniden düzenleme gibi sayabileceğimiz düşüncelerinden başka, gelişen ekonomi, sanayileşmeye doğru giden bir düzen içinde inşa etmenin sermaye ile olan bağlantısını da fark etmişlerdir. Ledoux, Boullée ve Durand bir tasarımın güzelliğini ekonomisine da bağlayarak işlevsellik ve yararcılığa vurgu yapmaktadırlar.

Aydınlanma Devri mimarlık alanına, mimari ürün haricinde eğitim ve meslek anlayışında da yenilikler getirmiştir. Geleneklerden bağımsız, akılcı ve sistemli eğitim veren mimarlık okullarının yanısıra mimarlığın bir meslek olarak kabulü de büyük bir ilerlemedir. Çıkartılan yeni yasalar iş anlaşmalarını düzenlediği gibi mimarlığı da mesleki yeterliğin gerektiği bir alan olarak tanımlamıştır. Mézières bu konuda "mimar bir hukukçu ya da doktor gibi müşterisine uygulama tavsiyeleri veren bir uzmandır" demektedir. Bu gelişmeyle birlikte inşaat sürecinin denetlenmesi gündeme gelmiş; bu konuya geniş yaklaşan Virtuvius geleneğinden kopulmuştur **(Durand, 2000)**.

BİRİNCİ DOGMA: Monarşi

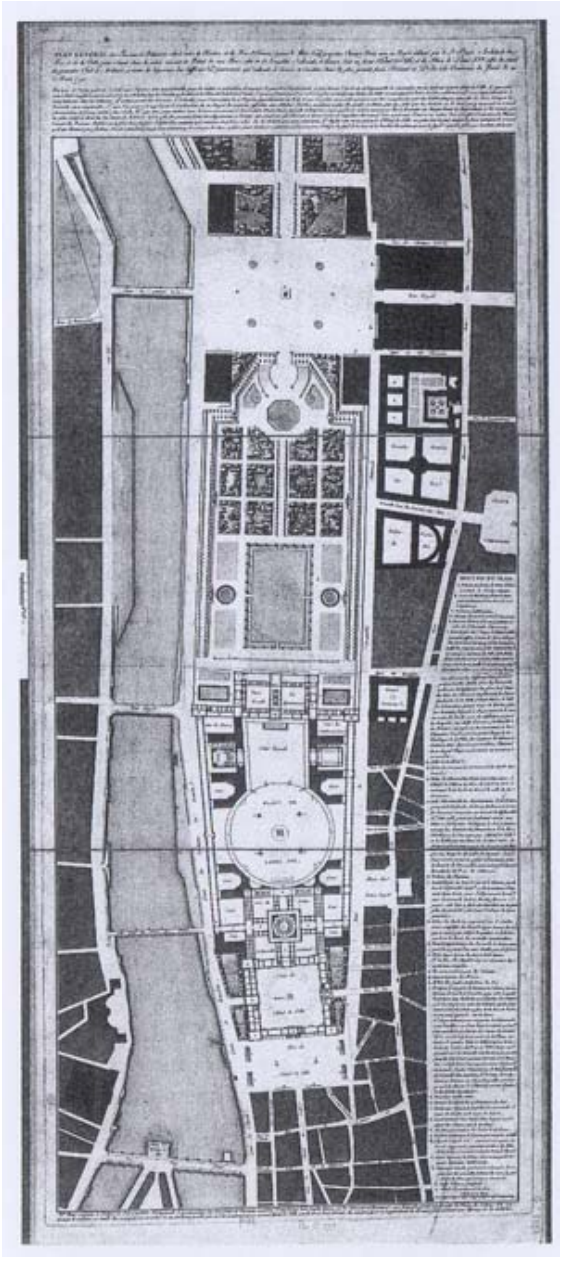
Aydınlanma, mücadele ettiği ilk dogma olan monarşiye karşı halk egemenliği, genel istem fikri, insan hakları ve anayasa gibi alanlarda geliştirdiği yeniliklerle karşı koymuştur. Mimarlığın müşterisi değişmiştir; hedef artık tüm toplumdur. Bu değişim halk için tasarımlar, toplumun mimarlıkla geliştirilmesi gibi konuları gündeme getirmiştir. Aydınlanma ayrıca büyük ölçekli planlamaların ve yeni bina tiplerinin ortaya çıktığı bir dönemdir.

Büyük Ölçek Tasarımlar: Kent Planlaması – Başkent Tasarımı

1789 Devrimi'nden sonra başkent sorunu ortaya çıkmıştır. Boullée herhangi bir ülkede yerleşim kuracak bir büyük toplum için işlemleri sıralamakta; tüm bireylerin güvenliğini sağlamak amacıyla yerleşeceği toprağı her türlü kötülüklerden

arındırmak ve tarıma uygun tüm toprağı koruma altına alarak verimi arttırmak şartlarından sonra üçüncü sırayı başta başkent olmak üzere kentlerin kurulmasına vermektedir **(Rosenau, 1953)**.

Devrimcilere göre değil Paris, mevcut hiçbir Fransız kenti erdemli bir cumhuriyet için gereken saflığa ulaşamamaktadır. Bu kentlerin herbiri Fransız halkının geçmişteki baskılanmışlığının amblemlerini taşımaktadırlar. Buna çözüm olarak Fransa'nın coğrafi merkezinde inşa edilecek "Özgürlüğe adanmış" yeni bir kent tasarlanıp inşa edilmesi ortaya atılmıştır. Bu planlı kent bir başkent olmanın ötesinde eş merkezli halkalara yerleşmiş anıtlar ve meydanlarla merkezden çevreye doğru tüm ülkeyi kutsayarak mekansal bir kamu dersine dönüştürecektir **(Etlin, 1994)**.



Şekil 3.1 Louvre-Tuileries arasında yol ve meydan düzenlemesi, 1790 (Etlin, 1994)

Böyle bir tasarı gerçekleşmemiştir. Var olan başkent Paris'te kalınmış; kentin devrim mekanına çevrilmesi projeleri hayata geçirilmiştir. Bu mekansal dönüşüm çerçevesinde kentsel planlama ölçeğinde çeşitli yol ve meydanların birleşimiyle bir sistem yaratılması düşünülmüştür. Aydınlanma kavramları ve devrimci coşkuyu yansıtan duygular bu yolda kullanılmışlardır (Şekil 3.1). Bu yol ve meydan sisteminde Louvre Sarayı Tuilleries'ye anıtsal meydanlar, heykeller, binalar kompleksi ile birleştirilirken aynı zamanda belediye binası, meclis gibi gerekli idari binalar da burada sıralanacaktır. Bu sistemin simgeselliği çizdiği aks ve binalarla sınırlı değildir; Sertlik, Tarafsızlık, Kanun gibi cadde isimleriyle de kendini göstermektedir.

Etlin'e göre Aydınlanma'nın kente yansıyan ideali güzelleştirmedir. Paris için ilk yapılanlar kenti sağlıklı hale getirilmesi ve halkına kazandırılması olacaktır.

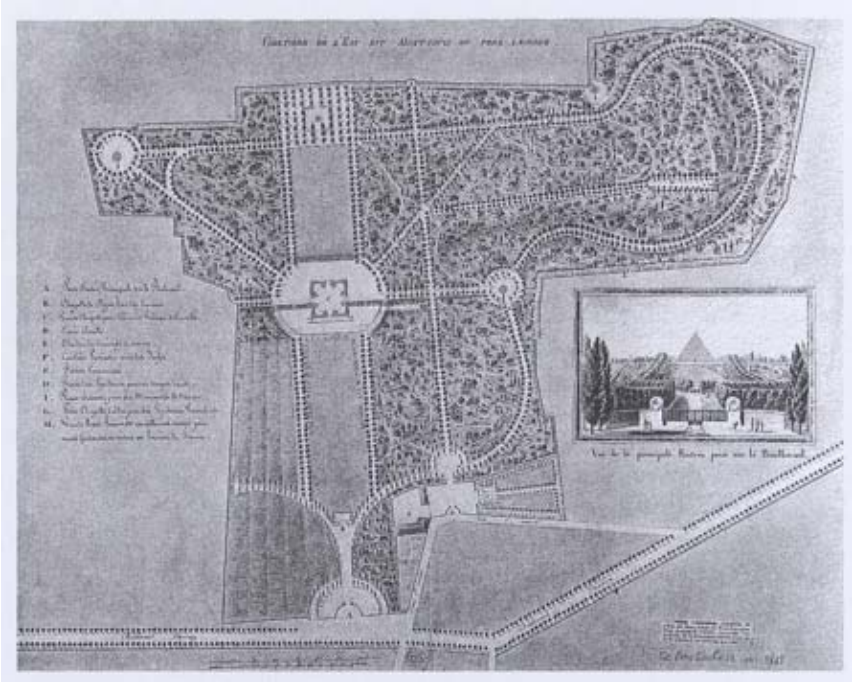
> *"Kamusal sağlıkla ilgilenen doktor, bilim insanı ve mimarlar kentin sağlıklı bir yerleşime dönüşmesi için, mekanda eylemlerin doğru dağılımı, açık mekanlar ve binaların ileri tasarım ilkeleriyle (mekanik, kimyasal yardımcı ögelerle) ve yeni belediye hizmetleri desteğiyle tasarımı gibi etkenlerin gerekliliğine inanıyorlardı."* ***(Etlin, 1994. s: 9)***

Bu yolda serbest hava akımının sağlanması için düzgün parselasyonlara ayrılma, "Sefalet, hastalık, ölüm dolu pis hastalıklı çukurlar" olarak tanımlanan gotik yapılanmaların kaldırılması, yerlerine "Heryere yerleştirilen cumhuriyetçi erdeme adanmış anıtlar"ın yerleştirilmesi öngörülüyordu.

Bu sağlıklılaştırma çalışmalarında Ledoux da hastane ve mezarlıkların kent surları dışına taşınmasını öneriyordu. VII. ve VIII. yüzyıllardan beri ölüler kentin içinde mahalle kiliseleri bahçelerinde ya da bitişik mezarlıklarda gömülüyorlardı. Kemikler görünüyordu. Bu durum biraz da ölümün ne kadar yanıbaşınızda olduğunu hatırlatmak içindi. Aydınlanma ise, insanı hem dinsel korku ve baskılardan kurtararak bu tür düşünceleri silmiş (kent dışında tasarlanan mezarlıklar bahçe görünümündeydi); hem de akılcı bir yaklaşımla bu yerlerin kent sağlığı açısından tehdit oluşturduklarını görebilen aydınlar yetiştirmiştir (Şekil 3.2). Etlin XIX. yüzyılda Baron Haussmann'ın Paris'te gerçekleştirebildiği dönüşümleri de Aydınlanma'nın kentsel ideal alanında getirdiği bu düşüncelere bağlamaktadır **(Etlin, 1994)**.

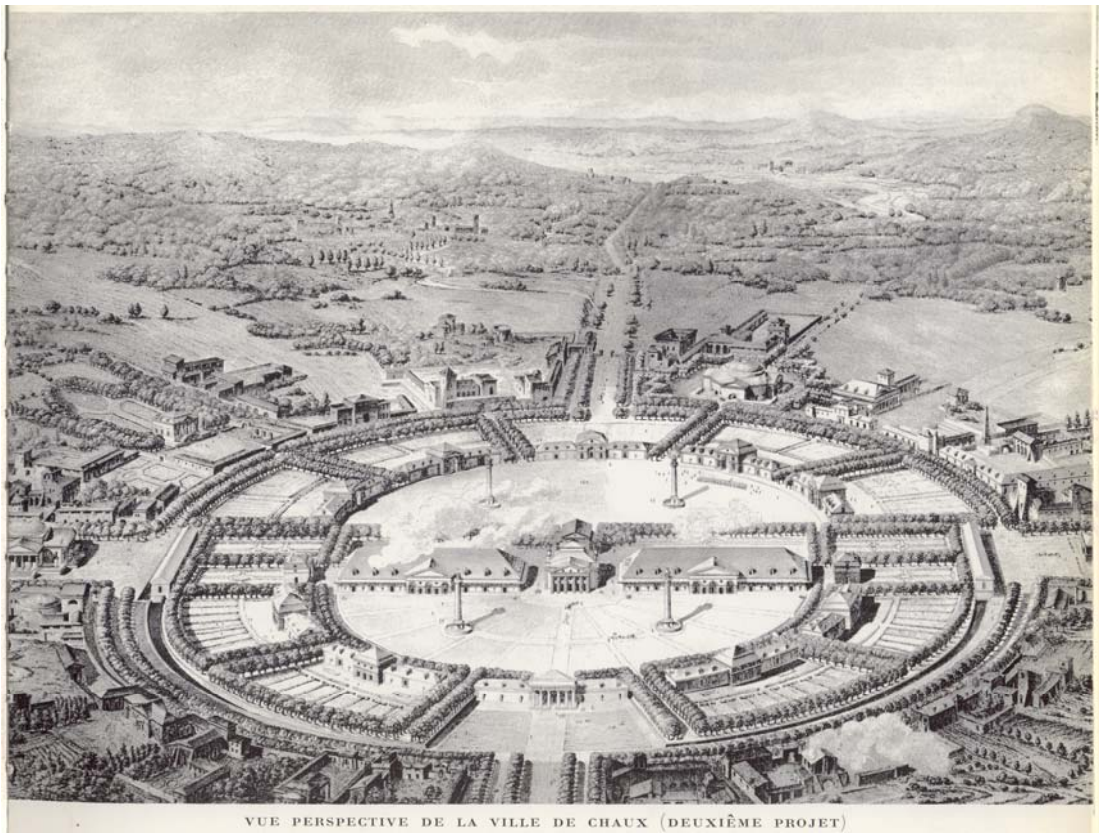
Paris'in düzenlenmesinin dışında kentsel planlama ölçeğinde Ledoux'nun Chaux Tuzlası ve buradan yola çıkarak tasarladığı İdeal Kent projeleri vardır. Bu tasarımı Schein Tony Garnier'nin "Cité Industrielle"iyle kıyaslamaktadır:

> *"Bildiğim kadarıyla kimse Ledoux ve Tony Garnier arasında bir benzerlik kurmamıştır; aslında Arc-et-Senans ile Cité Industrielle arasında ideolojik düzeyde benzerlikten öte birşeyler vardır. İkisi de devirlerini ilerlemesinin bilincinde olan mimarlardı ve var olan olanakların ötesinde açıklık ve kuvvetle kendilerini ifade etmişlerdir. Şehircilik terminolojileri aynıdır; fark sadece kullandıkları mimari biçimlerdedir. İkisi için de kent bir sosyal sistemdir. Bu Fransa'da unutulmuş olan büyük bütünlükler geleneğine götürür."* ***(Ledoux, 1971.s: 33)***



Şekil 3.2 Père Lachaise Mezarlığı, 1812 (Etlin, 1994)

Ledoux'nun tasarımında zonlama, alt gruplara ayıran bir yol ağı, yeni biçimde peyzaj planlaması ve kentsel yaklaşım göze çarpmaktadır (Şekil 3.3). Kentsel planlama konusunda Boullée daha net yerleştirilmiş birimler, duru bir program tercih etmekte; sosyal ve kolektif hassaslıklarda Ledoux ile birleşmektedir.



Şekil 3.3 Chaux Tuzlası, Ledoux (Ledoux, 1971)

Boullée'yi konu alan çalışmasında Rosenau Fransız Devrimi ve mimarlık ilişkisini karamsar bir sonuçla ortaya koymaktadır:

> *"Devrim, krallık karakterine karşıt olarak, sivil ve demokratik laik binalar ısmarlamış ve yeni iş alanları yaratmıştır. Aslında eski yönetimde de var olan kentsel tasarım ve merkezi devlet eğilimi devam etmektedir. Karşıt umutlar boşa çıkmıştır. Devrim, David ve çağdaşlarının resmettikleri ilerlemeci planları gerçekleştirememiştir. Resimde bu durum XIX. yüzyılda bireysel burjuva gerçekçiliğine dönüşmüştür. Mimarlıkta Ledoux'nun Hosten yerleşmesi (1792) kapitalist arazi spekülasyonunun prototipi haline gelmiş; Haussmann'ın bulvarlarına yolu açmıştır."* ***(Rosenau, 1953. s: 11)***

Aydınlanma kentinden burjuvazi kentine doğru gelişme aslında modernleşmenin kaçınılmaz sonucudur. Berman da bunu Baudelaire'in Haussmann yönetiminde geçirdiği değişiklikleri tanımladığı eserleri aracılığıyla anlatmaktadır:

> *"Baudelaire Paris'te çalışırken bile şehrin modernleştirici çalışmaları onun yanıbaşında, kafasının üzerinde ve ayaklarının dibinde sürüp gidecektir. Kendisini sadece bir seyirci olarak değil aynı zamanda bu süregiden işe katılan ve başrol oynayan biri olarak görür; kendi Paris yazıları da bu drama ile travmayı ifade eder. Baudelaire başka hiçbir yazarın bu kadar iyi göremediği birşeyi gösterir bize: Şehrin modernleşmesinin, hemşehrilerinin ruhlarının modernleşmesini nasıl esinlediğini ve zorladığını."* ***(Berman, 2002. s: 202)***

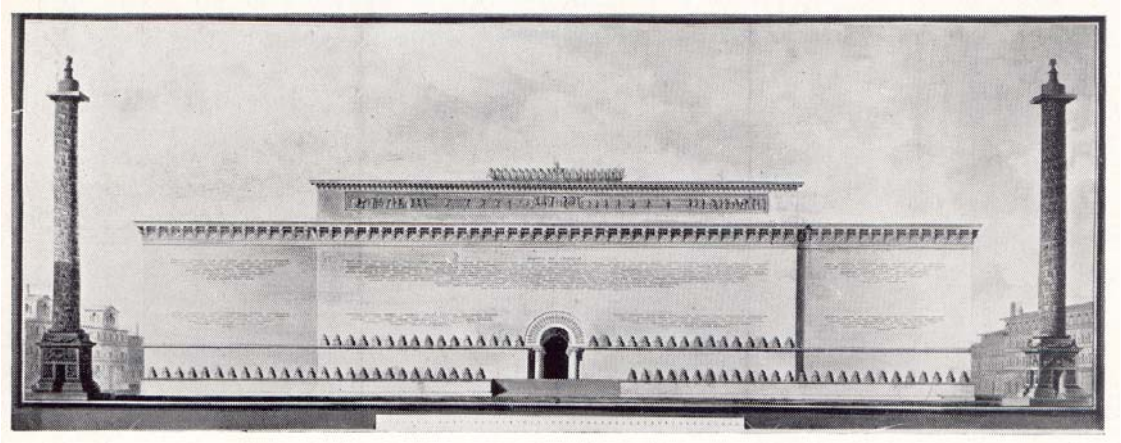
Berman buradan hareketle kentsel dönüşümde Aydınlanma devriyle başlayan kentin kentlinin kullanımına verilmesi düşüncesini Paris'te açılan yeni bulvarları, hem toplumun karşılaşma mekanları, hem ulaşımı sağlayarak kenti kentliye kazandıran araçlar, hem de kentin sağlıklılaştırılmasında etkin kanallar olarak tanımlamaktadır.

> *"Yeni Paris bulvarı XIX. yüzyılın en gösterişli kentsel icadı ve geleneksel şehrin modernleşmesinde en belirleyici kopuş noktasıdır. (...) Yeni bulvarlar şehrin trafiğin şehrin merkezinden akmasını sağlayacak ve bu nedenle bir uçtan bir uca uzanacaktı (...). buna ilaveten kenar mahalleleri temizleyecek, karanlık ve boğucu iltihaplı yığınlar arasında "nefes alacak yer" açacaklardı."* ***(Berman, 2002. s. 206, 207)***

Bu durum aynı zamanda "yeni kamusal ve özel iş imkanları ile kitleleri pasifize etmek" ve "ayaklanmalara karşı asker müdahalesini kolaylaştırmak" gibi bir art niyet de taşımaktaydı. Geniş yollar ve kaplamalı caddeler dönemin atlı araçlarının hareketini kolaylaştırmış; aynı zamanda yine modern zamanların göstergesi olacak "hız" kavramını da kentlinin hayatına katmıştır.

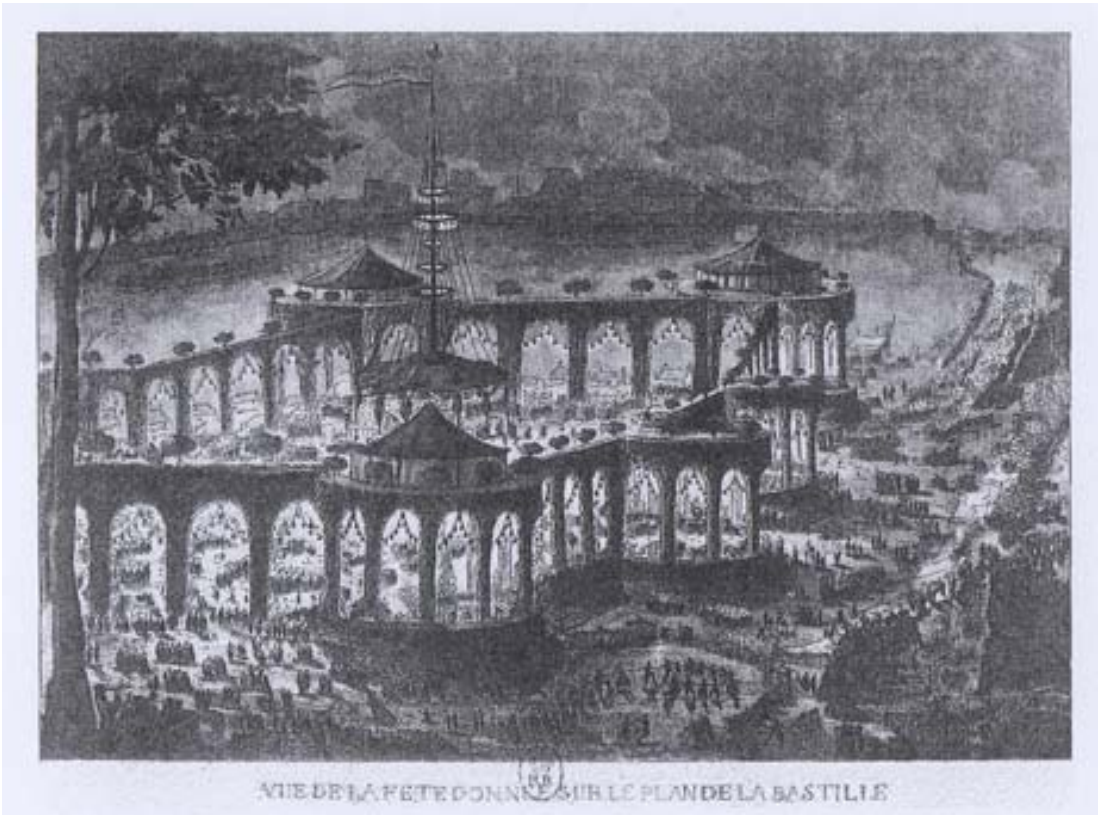
Küçük Ölçek Tasarımlar: Yeni bina tipleri

Devrimle birlikte ilan edilen cumhuriyet özellikle yönetim alanında yeni bina tiplerinin gündeme gelmesine neden olmuştur. Devrim mimarları devrimi ve cumhuriyeti tanımlayacak bu binalar için birçok proje hazırlamışlardır. Özellikle Boullée "karakter" kavramına bu binalarla çarpıcı örnekler getirmiştir (Şekil 3.4).



Şekil 3.4 Meclis projesi, Boullée (Rosenau, 1953)

Fransız Devrimi'nin mimari ürün açısından ilgi çekici bir getirisi de geçici festival yapıları olmuştur. Bunlar aydınlatma, dekor ve sökülebilen yapılardır. Mimarlar, 1930'larda gece ışıklandırmasını düşünerek tasarımlarını yapmalarından çok önce Fransız Aydınlanma mimarları kamu binaları cephelerini geçici ışıklandırmalarla kaplamışlardır. Çeşitli kutlamalar için kurulan bu açık hava yapıları kentsel dönüşümleri etkilemekle kalmamış; toplumsal bilinci yükseltmek ve devrimi görselleştirmek amaçlarına da hizmet etmiştir (Şekil 3.5).



Şekil 3.5 Bastille Meydanı'nda festival pavyonu, 1790 (Etlin, 1994)

Etlin bu yapıların basit ya da muazzamlığını yansıttıkları fikrin büyüklüğüyle ölçmektedir. Buna örnek olarak Bastille meydanı için önerilen tasarımları vermektedir.

> *"Tüm Fransa zalim bir despotizmin barınağı olmuş bu araziyi Özgürlük Tapınağı temeli biçiminde hizmet vererek asilleştirmek için istemektedir."* ***(Etlin, 1994. s. 37)***

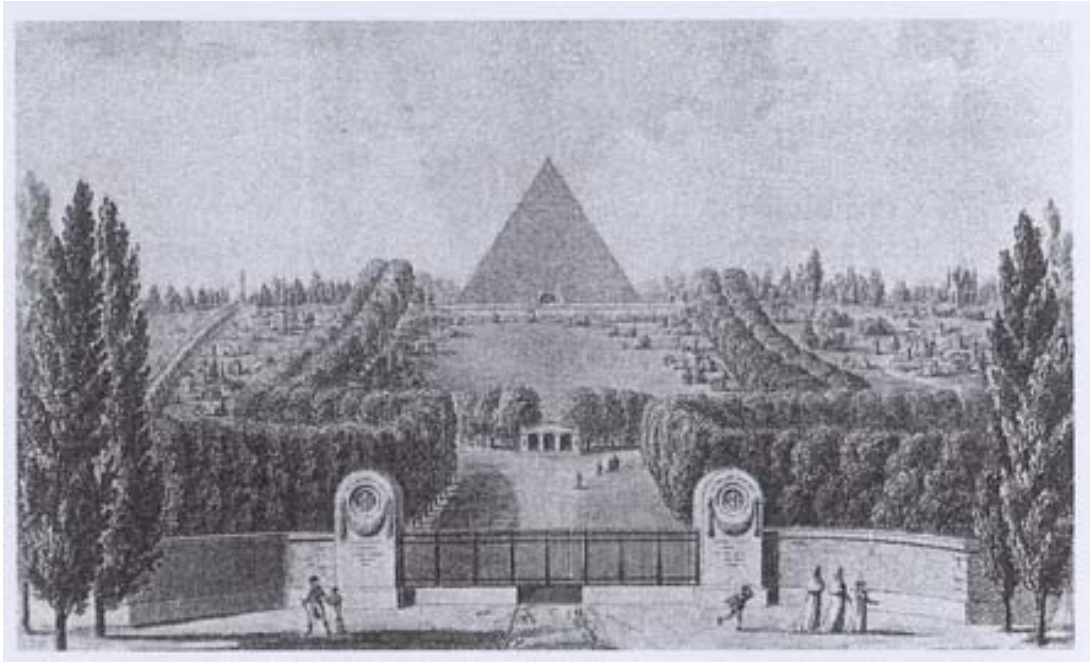
Devrim kutlama yapılarından başka Aydınlanma'nın etkisiyle değişim gösteren bir yapı tipi vardır: konut. XVIII. yüzyıl konut anlayışında da devrim yapmıştır. Toplumda özel hayat kavramı başlamış; konutlarda mahremiyet isteği gündeme gelmiştir. Bu tutum o devre kadar aranmayan odaların farklı işlevlere göre tasarlanması düşüncesini gündeme getirmiştir. İşlevin ön plana çıkmasıyla odalar optimum boyutlara getirilmiş, aynı konut alanı içinde daha fazla oda yerleşimi sağlanmıştır. Odanın özelleşmesiyle tefriş de gündeme gelmiştir. Plan şemasında da akılcı ve bilimsel tutum görülmekte, odalar arası ilişki bu doğrultuda kurulmaktadır. Ayrıca planın cepheye yansıtılması (her ne kadar hala belli bir biçim birliği aranıyorsa da) söz konusudur; daha önceki biçimci alışkanlıklarda önce cephenin tasarlanması yönteminden vazgeçilmiş, plandan yola çıkarak tümevarım tercih edilmiştir. Bu sistem mimarlık eğitimine de yansıyacaktır.

Sistemli planlama, işlevlere göre gruplaşma ve cephenin plandan çıkması biçiminde özetleyebileceğimiz bu devrimci yaklaşım konutların haricinde cezaevleri (cinse ve suça, yaşa göre gruplama), hastaneler (hastalığa göre gruplama), kiliseler (üst kilisede hayatın kutlanması, alt kilisede ölümün karanlığı), mezarlıklar (vatanına hizmetine göre gruplama) gibi her alandan binada uygulanmıştır.

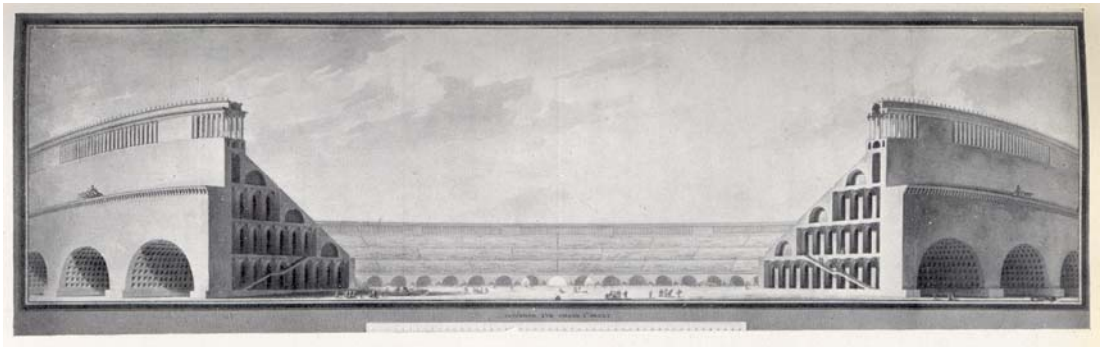
Mezarlık tasarımı da devrimci gelişme içindedir. Artık asalete değil vatan hizmet ve topluma katkılarına göre dağılım yapılmakta; farklı dinden olanlar da kabul edilmektedir. Burada hem tümtanrıcılığın hem de ulus-devletin geliştirdiği vatandaşlık kavramının etkisi görülmektedir. Ayrıca mezarlıklar İngiliz bahçeleri biçeminde manzara parkları gibi tasarlanmakta; böylece kasvetli ve korkutucu olmaktan çıkıp hayatın içine katılmaktadırlar (Şekil 3.6). Kilise mülkü olmaktan kurtulan mezarlıkların bu düzenlenmesiyle ölüm düşüncesi artık korkutuculuğun kaybetmiştir **(Etlin, 1994)**.

Kent yaşantısında dinlence ve eğlence mekanlarına yer vermek yine Aydınlanma düşüncesinin sonuçlarındandır. Uhrevi hayattan dünyasal hayata dönen insan bugünü yaşamak istemektedir (Şekil 3.7). Ayrıca bu mekanların sosyal iyileştirici rolleri de vardır. Ledoux'nun "Guinguettes" adını verdiği banliyö kabareleri bunlara örnektir. Ledoux, halk için boş zaman değerlendirme binalarının, vatansever ulusal binalardan daha değersiz olduğunu asla kabul etmemiştir (Şekil 3.8). Bu binalar

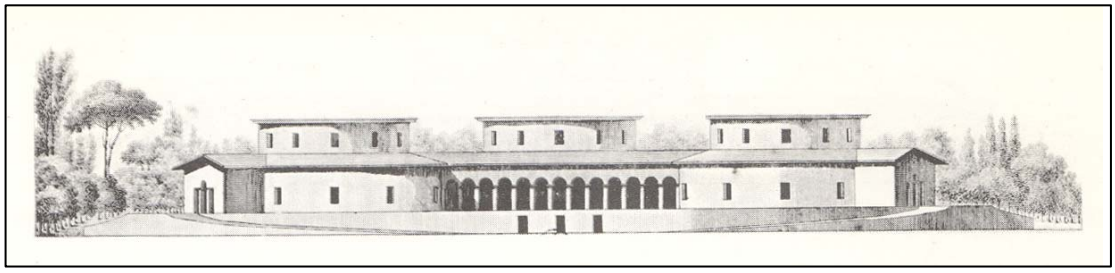
ahlakı saflaştırmak ve kollamak ile onaylanmayan davranışları engellemek biçiminde kente katkıda bulunmaktadırlar **(Ledoux, 1971, 1983)**.



Şekil 3.6 Père Lachaise Mezarlığı, 1812 (Etlin, 1994)



Şekil 3.7 Coliseum – Circus projesi, Boullée (Rosenau, 1953)



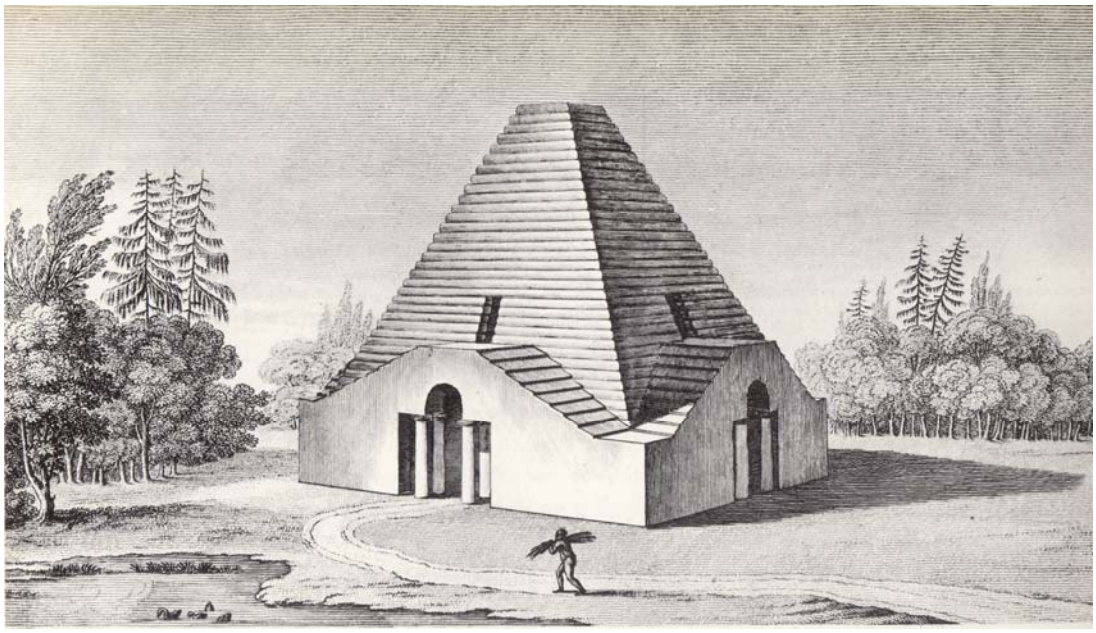
Şekil 3.8 Guinguettes – Halk Tiyatroları, Ledoux (Ledoux 1971)

Halk için tasarımlar

Ledoux kamu mimarı olarak Burgundy ve Champagne'da mahalle kiliseleri, çeşmeler, kuyular, okullar ve papaz evleri inşa etmiştir; ancak halk için yaptığı asıl tasarım Chaux Tuzlası ve İdeal Kent projeleridir. Burada Ledoux halk için tasarlarken tasarımın gereği üretimi de gözardı etmemiştir:

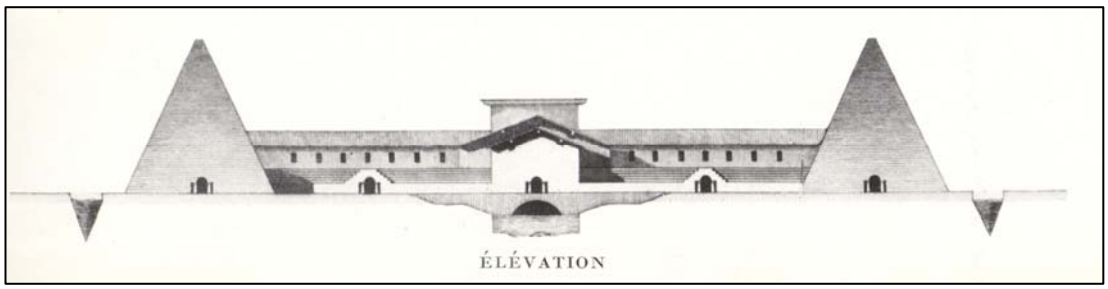
> *"İdeal kent Chaux'nun ilk ve en önemli ögelerinin kırsal işgücünün yerleştiği ya da kullandığı yerler olması rastlantı değildir: kömürcüler, ağaç kesiciler, fıçıcılar, bıçkıcılar, kiracı çiftçiler. Ledoux'nun kırsal yerleşmesi mutluluğa yol açmaktadır ama bu manzara 1780'ler civarında yaratılmış sayısız cennetlerdeki mutluluk filozofları tarafından lirik biçimde tasvir edilen manzaradan oldukça farklıdır. Bahçe ortak alanı sanat yerine üretim gücüyle güzelleştirilmiş bir peyzaja dönüşmüştü."* ***(Ledoux, 1983. s: ix)***

Ledoux bu projede akılcı ve işlevsel gruplaşmalar, üretim ve çalışanların yaşantılarının düzenlenmesi, birarada olmanın getirdiği toplumsal iyileştirme gibi düşüncelerden yola çıkmıştır. Üretimle ilgili binaların yanısıra çalışanlara hiyerarşik bir düzen içinde prototip konutlar da tasarlamıştır (Şekil 3.9). Aynı zamanda tuzlaya odun sağlayan ormanda yaşayan korucu ve ormancıları da bu tasarımın bir parçası yaparak yaşantıları düzeltme, iyileştirme yoluna gitmiştir. Bu tutum yerleşmedeki güvenliğin sağlanmasını da olanaklı kılmıştır **(Ledoux, 1983)**.



Şekil 3.9 Chaux Tuzlası oduncuların evi, Ledoux (Ledoux 1971)

Atölye, yönetim ve konut yapılarının üstlendikleri işleve özgü biçimleri vardır. Bu simgeselliği Ledoux kullanıcıların toplumsal düzeni benimsemeleri, kendilerini belli bir göreve ait hissetmeleri için kullanmıştır (Şekil 3.10). Ayrıca gelişen işçi sınıfındaki gerilimi de bu yolla önlemeyi düşünmektedir.



Şekil 3.10 Chaux Tuzlası Demir döküm atölyesi, Ledoux (Ledoux, 1971)

İdeal Kent tasarımı Ledoux'nın hümanist ve toplumsal yanını ortaya koymaktadır. Kentte çok farklı binalar tasarlanmıştır: resmi binalar, kilise, borsa, hastane, çarşı, halk hamamları, sanatçılara, tüccarlara, zanaatçılara ayrılmış evler, sosyal tesisler (Birlik Evi, Hafıza Tapınağı, Kadınların Yüceltilmesine Adanmış Tapınak, Uzlaşma Tapınağı, Ahlak Okulu, Mutluluk Sığınma Evi, Boş Vakit Evi, Zevkler Evi, Aşk Tapınağı vb. dönemin şifreli duvar örgüsü eğilimini tatmin eden binalar), eğitim ve boş zaman değerlendirme tesisleri, tophane, mezarlık **(Ledoux, 1971)**.

Ledoux binalarına güçlü simgesellikler yüklerken kullanıcılar arasında bilinçli bir ayrım yapmaktadır (Şekil 3.11):

> *"(...) çifte simgeli niteliklerle donatılmış bu tasarımlar dizisi İdeal Kent projeleriyle sınırlıdır: bunlar arasında, "fıçı konut"taki en açık resimsel hiyerogliften, küp biçiminin sonsuz dengeyi işaret ettiği "Pacifère"deki en soyut sembolizme ya da Mauperthuis' için yapılan küresel çoban evi gibi genel koruyuculuk işlevleri ötesinde birşey ifade etmeyen binalara kadar belirli bir hiyerarşi bulunmaktadır. Gerçekten bazı binalar birşey söylemezler – örneğin Yazlık Evler'in büyük çoğunluğu. Ledoux'nun herkese ayırım yapmadan hitap etmediği açıktır; o daha çok dinleyicisinin doğasına göre yaklaşımını ayarlamaktadır. Kendi içlerinde eğitimli ve sosyalleşmiş olan kentinin soylu ve burjuvaları, genelleştirilmiş bir mantık ve geometrik güç simgesinin ötesinde kendilerine rollerini anımsatacak herhangi birşeye ihtiyaçları yoktur. Ancak işçiler, zanattçiler ve köylüler kendi konumları, yerleri ve rollerinin etkin simgelerine daha çok muhtaçtırlar. Mimarlık onların okuyamadıkları kitaplar ve anlayamadıkları hatipler yerine geçecektir." **(Ledoux, 1983. s. x)***

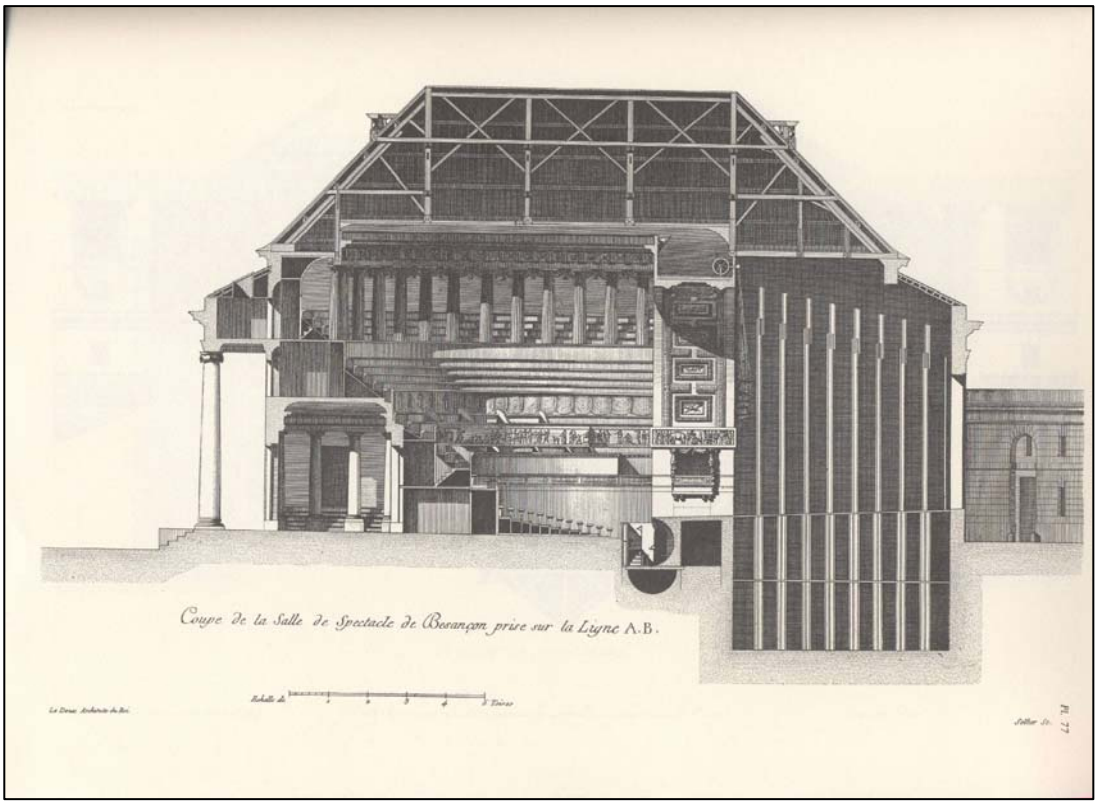


Şekil 3.11 Loüe Irmağı bekçilerinin evi, Ledoux (Ledoux, 1971)

Ledoux toplumsal dönüşümün farkındadır; buna bilinçli bir aydın olarak yaklaşmaktadır:

> *"Brenta ırmağının duru sularına yansıyan bu saraylar; can sıkan mevsimler tarafından saygıyla karşılanan saraylar; kayıtsız vicdanlarla düzeltilen bu kütleler; barbar tufanlardan kurtulmuş, mutlu çağlar eğitimi için yeniden diriltilmiş bu detaylar: bunlar sayısız sınıf için ne ürettiler? Hiçbirşey. Artık sanatın yararlı rüzgarı hareketlenmelidir; sanat heryerde iyilik için şu anda orada bulunmayan olanakları görecektir, çünkü onun gözüne göre herşey eşittir; herşey tasarlanmıştır; herşey harekete geçirilmiştir. Kötü olan kendi kendine yok olur: iyi olan eleştirilere karşı hayatta kalır. Herkes bilir ki çekişecek kadar iyi birşeyin olmadığı yerde tartışma olmaz."* ***(Ledoux, 1983. s: 15)***

Ledoux sınıfsal farklılıkları yıkmak düşüncesiyle Besançon Tiyatrosunu tasarlamıştır (Şekil 3.12). Burada Ledoux kapalı localardan oluşan aristokrat tiyatro geleneğini yıkmış ve salonunu amfi biçiminde düzenlemiştir. O devirde Fransa'da ilk defa görülen bu tasarımda bütün seyirciler parterde oturabilmekte; salonun arka kısmında ise fakir halk basamaklardan oyunu izleyebilmektedir. Ledoux böylece iyi yerlere oturma şansına sahip olamayanları da toplumsal eğitime katmayı sağlamıştır **(Ledoux, 1971)**.



Şekil 3.12 Besançon Tiyatrosu, Ledoux (Ledoux, 1983)

Tasarımla Toplumun Dönüştürülmesi

Aydınlanma Devri'nin toplumsal proje düşüncesi hem hukuksal alanda hem de toplumsal yaşantıda halkı eğitmek, daha ileriye götürmek amacındadır. Bunu

sağlamak için eğitim, yasalar, basın yayın gibi araçların yanısıra toplumsal yaşantının geçtiği kentsel mekanın dönüştürülmesinden yararlanılmıştır. Mimar ve toplumsal plancının tutumları çoğu zaman birleşmiştir. Ledoux ve Boullée de mimarlıkla toplumsal dünüşümü birleştirmiş mimarlardır.

> *"Fransız devrimci düşüncesinde ortak fikir sadece kanunların özgür insanların yüzyılların monarşik ve aristokratik yönetiminin yerini alan bir cumhuriyette başarıyla yaşamaları için gerekli düşünce sistemi ve alışkanlıkları hazırlayamayacağı yönündeydi. Kurumların da bu hizmete yönlendirilmeleri gerekiyordu. İnsan girişiminin binalar, açık mekanlar, bahçeler, parklar, mezarlıklar olarak biçimlendirdiği fiziksel çevre de bu amaca hizmet edecekti. 1789 döneminin öncesini karakterize eden güzelleştirme projelerinin bolluğu sadece yeni bir hızla değil akılda yeni amaçlarla devam etti. Mekan ve yerin çok katmanlı simgesel amaçları ve okumaları ile aşılanmış bir kültür için bu geçiş zor olmadı."* ***(Etlin, 1994. s: 30)***

Paris örneğinde görülen değişimler bu amacı doğrulamaktadır. Mezarlık düzeni değişmiştir; kişilere topluma yararlarına göre değer verilmektedir. Erdemli olanı yücelten mezarlıkların karşısına da suçlu olanı cezalandıran hapishaneler çıkartılmıştır. Hapishaneler karanlık mimarileriyle baskı oluşturmakta; topluma bu yolla mesaj vermektedirler. Ayrıca belli bölgelerde kurulan tribünlerde halk toplanmakta; aydınlar onlara buradan seslenmektedir.

Ledoux'nun Chaux Tuzlasında kurduğu üretim ve yaşam düzeni de bir toplum oluşturma, dayanışma, aidiyet duygularını desteklemektedir.

> *"İşçinin ailesinin de yanına yerleştirilmesi tüm toplumun ahlakının güvencesi oluyor ve işgücünün dengesini yükseltiyordu. Temel ihtiyaçların ve barınmanın karşılanması ücretleri düşürüyordu – günde "6 sous" gibi acınacak bir ücret – ama ortak yaşama mekanı işçilerde görülecek ahlak bozulmasının önüne geçiyordu."* ***(Ledoux, 1983. s: xi)***

Aydınlanma Kavramlarının Binalaşması

Aydınlanma kavramları ve devrimle gelen düşünceler yeni kurulan yol ve meydan düzenlerine verilen isimlerde – Sertlik, Tarafsızlık, Kanun – yaşatılmaktadır.

Kentin eski giriş kapıları da devrim sonrası cumhuriyetin zaferini göstermek için isimlendirilmiş, devrimler ya da dönemler üzerlerine kazınmıştır. Sekülerleşmenin getirdiği hızla belediye bölgelerinde bir kilise kendi geçmişine uygun ahlaksal ya da kamusal erdeme adanacaktır. Binaların alınlarına kazınacak "İyi geçinme – Deha – Tarım – Şükran – Yaşlılık – Evlilik – Ticaret – Özgürlük ve Eşitlik – Gençlik – Ulu Varlık – Barış – Zafer – İyilik – Çalışma – Evlat Sevgisi" gibi isimler de her binayı toplum merkezi haline dönüştürecektir. Bu yeni isimler Paris halkının asil ve doğru yansımasını sunacak ve vatansever ateşin ifadesi olacaktır. Bu doğrultuda Boullée'in binaya karakter katma seçeneklerinden olan yazıtlı duvarlardan da bahsetmek gerekir. Mimar meclis binasının dış cephesine anayasanın kazınmasını uygun görmektedir.

Devrimle gelen özgürlüğün kentsel mekanda yansıtılması en uç örnek olarak hayvanat bahçesine yansımış; hayvanların özgürce dolaşabildikleri tasarımlar önerilmiştir **(Etlin, 1994)**.

İKİNCİ DOGMA: Kurumlaşmış Din

Kurumlaşmış dinin Aydınlanma ile yıkılması ve yerine aklın geçirilmesi mimari ürün alanında geleneğin ve dogmaların sorgulanması, aklın dogmalar yerine tasarımda kullanılması, dinselliğin yıkılmasıyla yaşanan büyü bozumu için çözümler üretilmesine neden olmuştur. Mimarlığın sadece kiliseye hizmet etmemesiyle dünyasal konular yönelinmiştir.

Mimari Dogmaların Sorgulanması

Aydınlanma'nın temelinde dogmaları yıkmak vardır; bu tutum mimarlık için de farklı olmamıştır. Rönesans'tan gelen Antik Çağ diriltmeciliği, oran ve kurallar, Vitruvius geleneği sorgulanmıştır. Ledoux takip edilecek yolun doğada olduğunu savunmaktadır:

> *"Başkalarının izinden giden kişi kendinin alim olduğuna inanır: yazarların adlarını andıkça, yurtdışı seyahatlerinden bahsettikçe başkalarının deneyimlerini ödünç almaktadır. Kendi gücünün farkına varan kişi, kendine Doğa'nın kanunlarını prensip edinirse kimseden bir şey ödünç almaz."* ***(Ledoux, 1983. s: 15)***

Boulée de mimarlık öğrencilerine seslenerek "Geniş bilgilerinizle sizler, şüphesiz akla dayanarak, eskileri taklit etmekten başka çaremiz olmadığı kanaatine varmamamız gerektiğine inanmış olmalısınız" demekte; doğanın yanısıra akla önem vermektedir **(Rosenau, 1953)**.

Eskiye dönmeyi, kurallarla tasarlamayı reddeden bu mimarlar doğanın yanısıra geometri (Ledoux) ve işlevden yola çıkan karakteri (Boullée) tasarımlarına kaynak olarak seçmektedirler.

Durand ise Vitruvius'tan kaynaklandığı için doğaya sırtını dönmüştür. İnsan vücudundan türeyen oran ile Laugier'nin tanımladığı ilkel konut dogmalarını yıkmaya; analitik bir yöntem geliştirmeye çalışmaktadır. Tutum olarak Durand böylece mimarlığın köklerini arayan devrimci mimarlara da meydan okumaktadır **(Durand, 2000)**.

Aydınlanmacı tutum olan sorgulama mimari alanda dogmaları eritirken akılcılık, sekülerleşme, işlevcilik, yararcılık, bilimsellik, toplumsallık ve eğitim gibi sıralayabileceğimiz değişiklikler getirmiştir. Bu sorgulama devrimci mimarların kuramsal eserlerine de yansımıştır. Ledoux 1804 yılında "L'Architecture Considérée

Sous Le Rapport de L'Art, Des Mœurs et De La Législation – Sanat, Gelenek ve Yönetmeliklere Göre Ele Alınan Mimarlık" isimli çalışmasını yayımlamıştır. Boullée'nin "Treatise on Architecture – Mimarlık Üzerine", Durand'ın da "Précis of The Lectures on Architecture – Mimarlık Dersleri Üzerine" isimli çalışmaları vardır.

Ledoux'nun yüzyirmibeş gravür ve metinden oluşan çalışması bir mimarlık ansiklopedisi olarak nitelenmiştir. Kitap, öncelikle mimarlık ve estetik üzerine bir bilimsel çalışmaydı (düşüncelerde birlik, biçimsel çeşitlilik, zevkler, terbiye, sahiplik, benzeşim, yöntem, karakter, oran, güzellik, dağılım, süsleme...) ve bilimsel bir el kitabıydı (kentlerin, kasabaların, köylerin, yerleşmelerin sağlıklılığı ve sıcaklık), aynı zamanda kırsal teknik bilgiler raporuydu (büyük kentlerin kaynaklarında uzak kırsal yerleşim sakinleri için) ve sanatçı ve yöneticilerin okuması için siyasal ekonomi, ticaret, endüstri ve toplumsal refah üzerine bir araştırmaydı. Bu nedenle daha çok Rousseau'vari bir toplama gibi görülmüştür. Annales des Arts'daki eleştiri, kitabı bir tür ansiklopedi olarak tanımlamaktadır:

> *"Bu sosyal sıralama ile her tür binanın sunulduğu bir çeşit mimari ansiklopedidir. Ulusların kaynaklarını geliştiren, değerlendiren temel, ahlaki ve felsefi bir dizidir: tüm çalışma doğanın prensiplerine dayanmaktadır ve çoğunluğun refahını sağlayan evrensel sistemi korumaktadır."* ***(Ledoux, 1983. s: xi)***

Böylece bu çalışma, alfabetik düzen yerine doğal bir düzene, mimarlığı topluma ve doğaya bağlayan bir varoluş zinciri olarak, Diderot ve D'Alembert'in büyük ansiklopedisine bir mimari yanıt olmaktadır. İdeolojisinde Rousseau'dan daha pragmatik ve ilerlemeci, Boullée'den daha işlevci, kendinden öncekilerden daha fazla halkın ihtiyaçlarının bilincinde olan bu metin, aslında kendi başlığına bir toplumun gelenek ve kurallarını da dahil eden ilk mimari metin olmuştur.

> *"(...) biçimi düşünülmüşlükten çok ister tesadüften ister karmaşadan dolayı kesinlikle arkaik olsa da, içeriği pozitivisttir. Kararsızca ortaya çıksa da Ledoux'nun felsefesi yaradancıdır: siyasal ekonomi anlayışı da agronomisi (çiftçilik anlayışı) gibi paternalist (dengeleyici devletçi) ancak reformcudur. Mimarlık ve toplum arasında kurduğu ilişkiler, yarı Barok simgelerin varlığına rağmen, didaktik ve sansasyonalisttir; tasarım biçimleri az çok belirli simgeler ideolojisi gereklerine göre hesaplanmıştır."* ***(Ledoux, 1983. s: xi)***

"Précis" isimli Durand'ın analitik yönteme dayanan çalışması ise mimarlığı binalara referans göstermeden ele alan ilk çalışmadır. Durand'ın diğer çalışması "Recueil (1801)" aynı ölçekte çizilmiş grevürlerle karşılaştırma imkanı sağlamakta; "Précis"nin (1805) analitik mantığıyla birleşerek mühendislik öğrencilerine mimarlık dersi için kaynak oluşturmaktadır **(Durand, 2000)**.

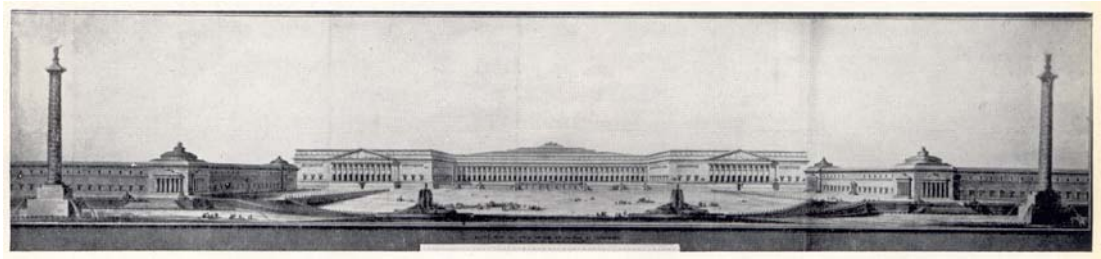
Akılcı Tasarımlar

Akla dayalı dünya görüşü mimarlıkta akılcı planlama ve tasarımın yanısıra tip kavramını da ortaya çıkarmıştır. Devrimci mimarların belli binaların belli ögelerle

tasarlanması düşüncesi tipoloji kavramını gündeme getirmiştir. Laugier ve Soufflot tarafından geliştirilen bu sistemde, Boullée farklı işlevlere göre boyutlandırdığı – yüksek biçimler yücelik hissi (kilise, anıt mezar), alçak biçimler sıkıntı (mezarlıklar), yatay bloklar asillik hissi (idari binalar) yaratıyor – prizmatik ögeler kullanmış; Ledoux ise tüm geometrilerden yaralanmıştır. Durand da Boullée ve Ledoux ile mimarlığın tipolojik düzleminde buluşmakta; analitik yöntemi ona biçimden önce işleve dayalı (revak, ocak, galeri, koridor, avlu, odalar) bir tipoloji sağlamaktadır. Bu sistemini eğitim alanında kompozisyonlarda kullanacaktır **(Etlin, 1994)**. Picon Durand'ın tipolojisini eleştirmektedir:

> *"Durand'ın çalışması, devrimci mimarlığa şaşırtıcı biçimde sadık kalmasına rağmen bu yeni bağlamın işaretlerini taşır. Mimarlığın temel ögelerini tanımlarken ya da mimari tipleri kuramlaştırırken Boullée ve Ledoux'nun başladıkları işi tamamlar. Ödenen bedel "sanatın şiiri"nin yok olmasıdır. Yerine hiç de bu kadar baştan çıkarıcı olmayan yöntem geçmiştir."* ***(Durand, 2000. s: 24)***

Tipolojiden başka akılcılık sorunların çözümünde de rol oynamaktadır. Boullée tiyatro tasarımında yangın tehlikesine karşı taş gibi yanmaz malzemelerin kullanılmasını; izleyicilerin en kısa sürede binayı terk edebilecekleri bir sistem kurulmasını; yangını söndürmek için de tüm tiyatronun altını kaplayacak bir havuz tasarlanmasını önermektedir. Ayrıca "Egemenin Konutu" projesinde (Şekil 3. 13) genç prenslerin eğitiminin önemine dikkat çekerek bina içinde akademileri yerleştirmeyi tasarlamaktadır.



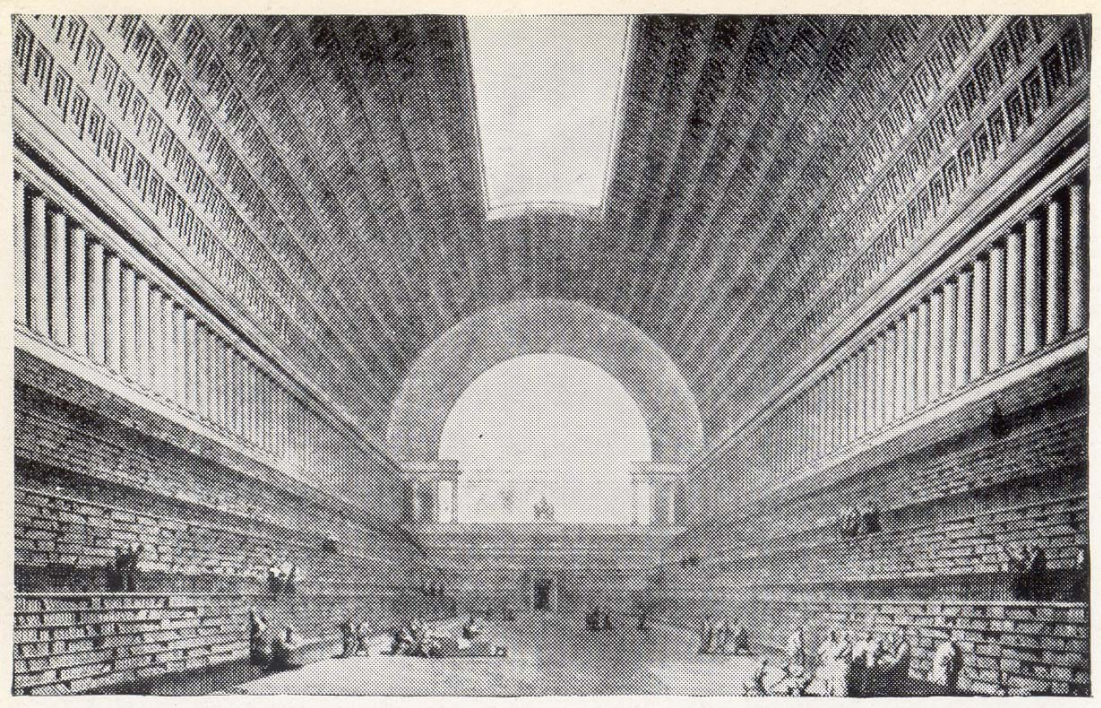
Şekil 3.13 Egemenin Konutu, Boullée (Rosenau, 1953)

Boullée'nin modern zamana çok uygun bir düşüncesi de kamu projelerinde yarışma yoluna gidilmesini savunmasıdır. Böylece hem mimarların üstünlük yarışmasını hareketlendirmek hem de her birini kendi yetenekleri içinde tanımak imkanı doğacak; seçiciler kuruluna birçok öneri gelecek; kıyaslamalar en iyiyi seçmeyi sağlayacak; halk da önerilerden haberdar olacaktır. Boullée'ye göre gerçeğin ışığı çatışmalardan doğmaktadır **(Rosenau, 1953)**.

Büyü bozumu: Anlam Arayışı, Karakter

Aydınlanma'nın büyü bozucu gerçekliği mimarları tasarımları için başka dayanaklara yönlendirmiştir. Akılcılık, işlev ve yararcılık en temel tasarım araçlarıdır ancak yine de her binanın işlevinden gelen bir karakteri yansıtması istenmiştir.

Karakter kavramını Boullée geliştirmiştir. Bunu uygun mimari ifade ile sağlanan zihinsel kavranabilirlik olarak tanımlamaktadır. Ondan önce işleve dayandırmadan Vitruvius ve Blondel karakter sınıflandırılması gündemdedir: Güç – Zarafet ya da Karanlıklık – Neşe skalası.



Şekil 3.14 Kütüphane, Boullée (Rosenau, 1953)

Boullée tasarımlarına karakter kazandırmada işlevden yola çıkmaktadır: "Bir çalışmaya karakter katmak, sadece konudan kaynaklanması gereken duygulanımları bize hissettirecek tüm olanakları doğru biçimde kullanmaktır." Tasarımlarından hükümdar sarayını dev boyutlu ama sade kulelerle desteklemekte; adalet sarayını cezaevinin üzerine yerleştirerek adalet-ceza ilişkisini güçlendirmekte; milli sarayın düz duvarlarına anayasayı kazıyarak halka demokrasiyi anlatmakta; anıt mezarlarda çıplak duvarlar, gömülü kolonlar ve karanlık atmosferle ölümün korkunçluğunu hissettirmektedir. Belediye sarayında ise herkesin evi olarak kabul ettiği binayı zemin katta serbestçe giriş çıkışa olanak verecek biçimde tasarlamıştır. Binanın subasmanında dört köşeye koruma güçlerini yerleştirerek toplumun tabanının kamu güçleri üzerinde yükseldiğini tasvir etmektedir. Kolizeum ulusun mutluluğunun ilanıdır; halk kütüphanesi (Şekil 3.14) hatıra ve hafızanın mabedidir;

aydınlanmış bir hükümdar bilim ve sanatın ilerlemesi için her türlü olanağı seferber etmelidir. Kentin girişlerini belirleyecek binalarda ise dışarıdan gelene kentin korunduğu mesajı verilmektedir **(Rosenau, 1953)**.

Boullée tasarımında yaratmak istediği karakteri kütle oyunlarının ötesinde ışık ve gölge dengesiyle vermektedir:

> *"Etkiyi ışık yaratır. Bu etkiler bizde ışığın parlak ya da karanlık olmasına göre farklı ve karşıt duygulanımlar yaratır. (...) Işığın doğrudan gelişinden kaçınabilir ve nereden geldiğini izleyiciye farkettirmeden içeri sokabilirsem, büyülü bir günün oluşturduğu etkiler daha önceden tasarlanamaz bir biçimde sihirli etkiler oluşturacaktır."* ***(Rosenau, 1953. s: 51)***

Ledoux ise büyü bozumuna "Konuşan mimarlık" ile yanıt vermektedir. "Karakter prensipten çıkmalıdır... herbiri kendilerine uygun bir karaktere sahiptir" diyen Ledoux karakteri bir ifade aracı olarak kullanmaktadır. "Bir ifade kuramı olarak karakter, bu son anlamıyla bir görsel dil, hiyeroglif ya da heraldik (arma) araçlar gibi, anidenlik ve aynı andalık özellikleri sayesinde okuyucu-izleyicilerin zihin ve ruhunu kuvvetle etkileyebilecek bir işaret ve simgeler dili kuramı"ydı.

> *"Mimarlığı konuşturma girişiminde Ledoux, evrensel yazı olasılığı üzerinde bir önceki yüzyılda yapılan tartışmaların belirlediği birçok temayı biraraya getirmiştir. Fakat Descartes'tan Leibniz'e kadar birçok filozofun bu yazının biçimi üzerinde soyut hesaplama ile yazısal hiyeroglif arasında gidip gelerek kararsız kalmalarına rağmen Ledoux'nun hiçbir şüphesi yoktu. Kullandığı geometrik biçimler alfabenin harfleri gibiydi – bunlar ifadenin iskeletini oluşturmaktaydılar; aynı zamanda simgesel ve temsili mesajlar da gönderebiliyorlarsa ne ala! Böylece, sürekli fıçı üretimine olanak vermek için plan ve kesitte akılcı yaklaşımla yerleştirilmiş olan Fıçıcıların Atölyeleri ve Konutları kendi dairesel cephelerinin meziyetlerini biraraya getiriyordu; bu, kesişen varillerin üç boyutlu simgesiyle çemberin kendi simgesi idi. Kıvrımlı geometri, varillerin birinci kattaki üretim yerinden aşağı indirilmelerine yarayan işlevsel görünen rampalarda da devam etmektedir. Aynı şekilde, müfettişlerin dinlenme odasının ırmağın üzerinde köprü kurduğu Irmak Müfettişleri Evi de kelime anlamıyla ırmağı içine alarak gözetim altında tutmaktadır; aynı zamanda devasa kanal biçimiyle sakinlerinin işlevini de ifade etmektedir."* ***(Ledoux, 1983. s: xii)***

ÜÇÜNCÜ DOGMA: Metafizik Düşünce

Aydınlanmanın metafizik düşünceyle hesaplaşması mimari ürün alanında bilimsellik ve teknoloji olarak kendini göstermektedir. Aynı zamanda kurumlaşmış dinin yerini özgür ve özerk akıla bırakmasıyla da bağlantılı olduğu mimarlık eğitiminde devrim gündeme gelecektir.

Bilimcilik – İşlevcilik – Yararcılık

Devrim mimarlarını birleştiren ortak nokta işlevcilik ve yararcılıklarıdır. Ledoux "işe yaramayan herşey gözü yorar, düşünceye zarar verir ve bütüne hiçbirşey katmaz" demektedir; Boullée tasarımını dayandırdığı karakter kavramını işlevden çıkarmaktadır; Durand geliştirdiği analitik yöntemde ögeleri işleve göre ayırmıştır. Ledoux Chaux Tuzlasını işlevsel gruplaşmalara dayanarak tasarlamıştır. Boullée'nin bireyselliği bile işlevin akılcı yüceltilmesinde yatmaktadır.

Durand işlevin yanında mimar-mühendis çekişmesinden de kaynaklanan yararcılığa vurgu yapmaktadır. Bu onu diğer devrimci mimarlara bağlayan unsurdur. Yararcılık işlevine uygunluk ve optimum ekonomi ile tasarıma yansıtılmaktadır. Zamanla yararcılık ahlaksal bir değer kazanmış; özel ve kamusal alana da yayılmıştır.

Bilimsel düşüncenin temeli analitik yöntem devrimci mimarların mimarlığı temel ögelerine ayırmaya yaramıştır. Bu ögelerin akılcı biçimde biraraya getirilmesi Aydınlanma'ya yakışır bir mimarlık ortaya çıkartacaktır ancak bu yöntem basit hacimler ve temel işlevler ile mimarlık arasında büyük bir uçurumun varlığını da ortaya koymuş; arada bağlayıcı eleman olarak "tip" ve "karakter" kavramları geliştirilmiştir **(Durand, 2000)**. Bu kavramlar Vitruvius'tan farklı biçimde, yine işlev, kütle, biçim kombinasyonu olarak tanımlanmıştır.

Bilimciliğin diğer cephesi eğitim alanında kendini göstermektedir. Aydınlanma Devri eğitimin öneminin anlaşıldığı, tüm toplumun eğitime hakkı olduğunun kabul edildiği, eğitim kurumu ve programlarının da özgürleştiği bir dönem olmuştur.

Özgür eğitim veren okullardan ilki, diğer devrimci mimarları da yetiştiren Blondel'in okuludur.

> *"Filozof D'Alembert'in Ansiklopedi'sinin önsözünde hakkını teslim ettiği gibi bu ilk "özgür" mimarlık okulunun varlığı mesleğe girmek isteyen birçok mimar adayının yolunu açmıştır. Okul eğitimde bir boşluğu dolduruyor; yükselen burjuva müşteriler ve artan kamusal, yönetsel ve kurumsal roller için mimarları hazırlıyordu."* ***(Ledoux, 1983. s: xiii)***

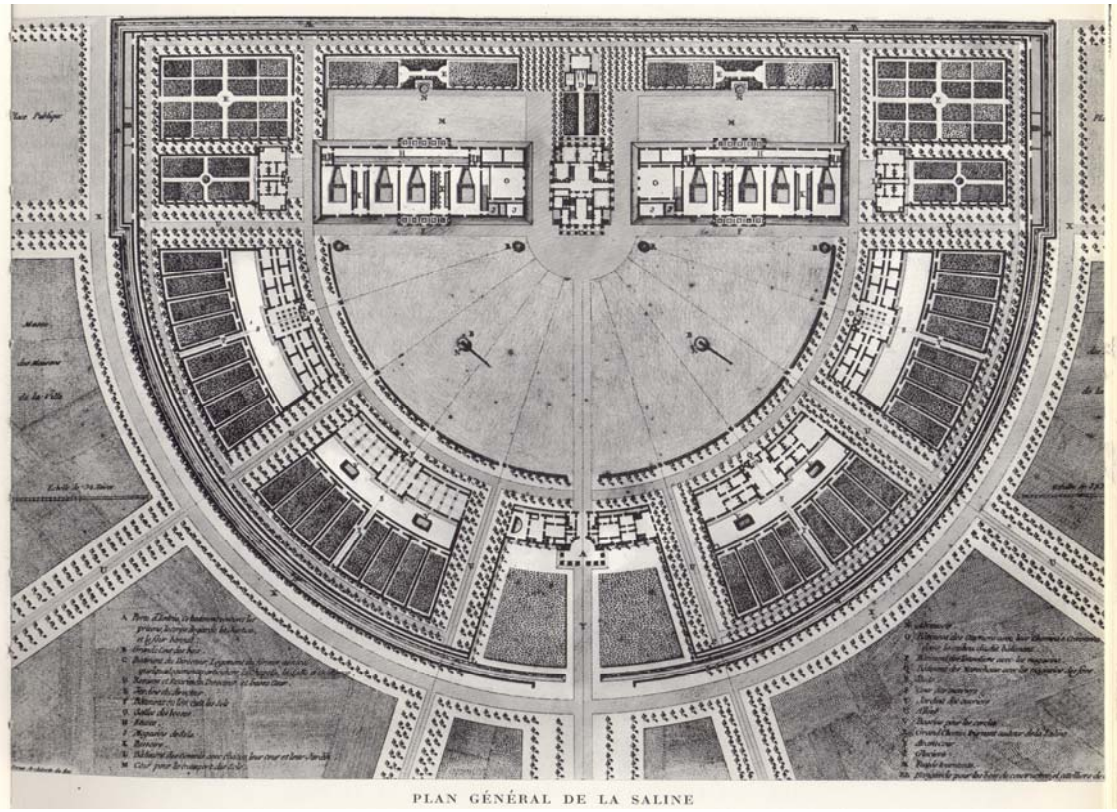
Ecole Polytechnique'te Durand mühendislik öğrencilerine mimarlık dersi vermektedir. Onun devrine kadar teknik resim dersi gibi geçen bu eğitim Durand'ın geliştirdiği anlaşılır, basitten karmaşığa doğru sıralanmış örneklerden oluşan sistemiyle mimari kompozisyon karakteri kazanmıştır. Bu yöntem daha sonra Ecole des Beaux-Arts'da da uygulanacaktır. Durand mimari tasarımın parçalarını tanımlamış; öğrencilere önerdiği milimetrik kağıt üzerinde bu parçaları belli akslar doğrultusunda birleştirme yoluyla bir sistem geliştirmiştir. Durand mimarlık eğitimini kısaltma, gereksizlikleri atma taraftarıdır; ayrıca sanatsal dehaya da inanmamaktadır: "Yetenek bilginin uygun ve becerikli biçimde kullanılmasından öte birşey değildir."

Ecole des Beaux-Arts, XVIII. yüzyılın üç ana akademik tasarımını, Blondel'in büyük mimarlık fikrini, Boullée'nin karakter kavramını ve Durand'ın tasarım yöntemini Aydınlanma Devri'nin en kalıcı mirası olarak birleştirmiştir **(Etlin, 1994)**.

Boullée de Ecole des Ponts et Chaussées'de hocalık yapmıştır. Durand gibi o da basitten karmaşığa doğru giden bir sistem tercih etmiştir. Bu yöntem Marais'nin

Ansiklopedi'de "eğitim" başlığında bahsettiği görüşlere dayanmaktadır: "Düzineden bahsetmeden önce adamınızın "bir"in bilincinde olduğundan emin olun." **(Rosenau, 1953)**

Yeni konular: Sanayi Binaları, Teknik Yapılar



Şekil 3.15 Chaux Tuzlası planı, Ledoux (Ledoux, 1971)

Aydınlanma'nın bilimsel alanda getirdiği değişim sanayi yapıları olarak mimariye yansımıştır. XVIII. yüzyıl Fransız mimarlığında bunu en önemli örneği Ledoux'nun Chaux Tuzlası projesidir. Bu proje devrimden önce işletmeye katılan Ledoux'nun verimliliği arttırıcı birtakım değişiklikler yapmasıyla başlamış; kısa zamanda tüm yerleşimin tasarlanmasına, oradan da İdeal Kent projesine ulaşmıştır.

Daha önce bahsedilen simgesellik ve Ledoux'nun "konuşan mimarlık" düşüncesinden başka, bir sanayi yeri olan tuzla "üretim makinesi" mantığıyla tasarlanmıştır. Ledoux en son bilimsel ve ekonomik buluşlar doğrultusunda üretim tekniklerinin yenilenmesinin gerekliliğine inanmaktadır. Başkaları gibi o da bilimsel kurumların çalışmalarını savunmaktadır ve Ferme Générale yöneticilerinin desteğini kazanmıştır. Ledoux'nun sadece tuz üretimini değil tüm üretim toplumunun yeniden inşasıyla üretim yönetiminin de yenilenmesi düşüncesi, zamanının her alanda en ileri görüşü olarak değerlendirilmiştir.

"Chaux Tuzlası krallık yönetiminin akılcı planlama ve sosyal ilerlemeye duyulan teknolojik inanç ile tüm Fransız büyük endüstrisinin yapısını yeniden kurmakla ilgilendiği bir dönemde inşa edilmişti; tuzla, yeni bir çalışma disiplini kavramına uygun yönetimsel çevre paradigması gibi tasarlanmıştı. Bu bağlamda tasarım modern kapitalizmin üretim toplumunu biçimlendirme denemesini temsil etmektedir. Özel değerleri ne olursa olsun, her ne kadar yüklenicinin endişe ettiği gibi pahalı olsunlar, binalar bu amaç için planlanmışlardı: üretimin teknik ve sosyal biçimini yenilemek; bu sayede tuz elde etme işlevini son bilimsel buluşlara, çalışma usullerini de matematiksel olarak bu denkleme uygun hale getirmek." ***(Ledoux, 1983. s: viii)***

Fabrika bir düzeyde işgücü düzeni ve işletme verimliliğini arttıracak bir makine gibi düşünülmüştü. Diğer düzeyde, yüksek mimarlık düzeyinde, binalar yeni sanayi düzeninde ortaya çıkan rolleri için "konuşmaktadırlar". Bu tür bir sanayi mimarisi yaratma girişiminde Ledoux görevlerinin itibarını işi kontrol eden yöneticiler adına işçilere öğretici tarzda ve doğrudan anlatacak bir lisan geliştirmeye çalışmıştır. Ledoux, sanayinin müfettişi olarak, fabrikayı hiyerarşik bir aygıt gibi tasarlamış ve idare ile gözetim ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Ayrıca Ledoux'nun tasarımında işçi ve işveren biraraya gelmektedir:

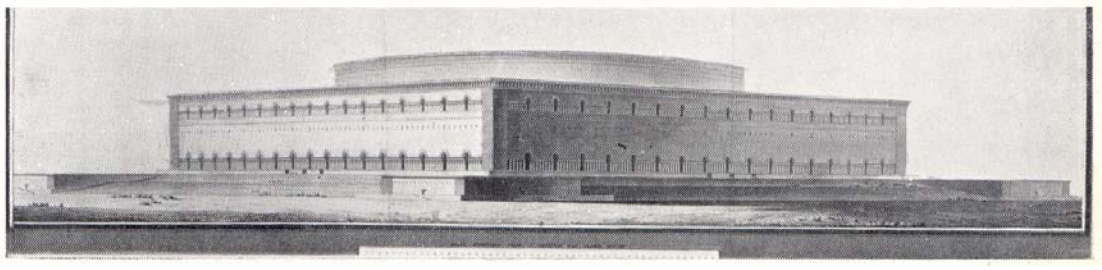
"Diderot Ansiklopedi'deki "manufacture" adlı makalesinde efendi ve işçinin yanyana mutlu kırsal şartlarda çalıştıkları yayılmış üretimin yararlarını hayal etmektedir; bu düzen daha verimli ancak işçileri köle durumuna indirgeyen birleşmiş üretimin karşıtıydı. Ledoux iki modeli de uzlaştırmaya çalışmaktadır." ***(Ledoux, 1983. s: viii)***

Sadeleşme

Mimarlıkta sadeleşme XVIII. yüzyılda Blondel ile gündeme gelmiştir:

"(...) güzel bir mimarlık kendine yeter. Mimar çıplak kütle ile işe başlamalı ve herhangi bir süsleme eklemeden önce bundan memnun olmalı. Bu (süsleme) mimarlığın bağrından doğmalıdır. Yoksa yanlış yere konmuş bir aksesuvardan öteye gidemez." ***(Etlin, 1994. s: 14)***

Onun öğrencisi olan Ledoux ve Boullée de aynı doğrultuda basit, süslemesiz, prizmatik hacimler kullanarak mimari kompozisyonda devrim yaratmışlardır. Boullée Rokoko devrinde büyümüş, sonra süssüz duvarlar ve kubbelerin hakim olduğu daha cesur ve sade biçimlere doğru gelişmiştir; binanın konusu ya da amacının özel konutlardan, saraylardan, kiliselerden, kentsel tasarım ile toplumsal ve ortak özelliklerin öne çıktığı mimarlığa döndüğü sırada süsleme de seyrek ve simgesel bir duruma gelmiştir. Boullée'nin biçemi duru, kesin, süsten uzaktır (Şekil 3.16). Bu nedenle çoğunlukla yapılarına modern bir görünüş veren düz çatılar tasarlamıştır.



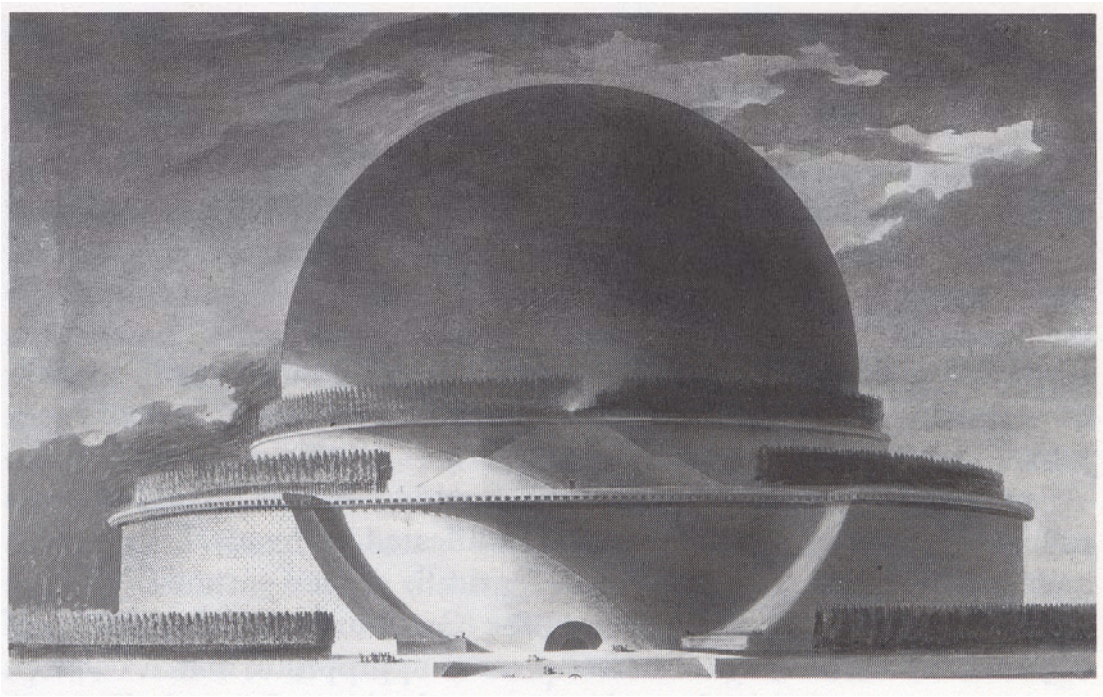
Şekil 3.16 Belediye binası, Boullée (Rosenau, 1953)

Geometri, Matematik ve Fizikten Tasarımda Yararlanma

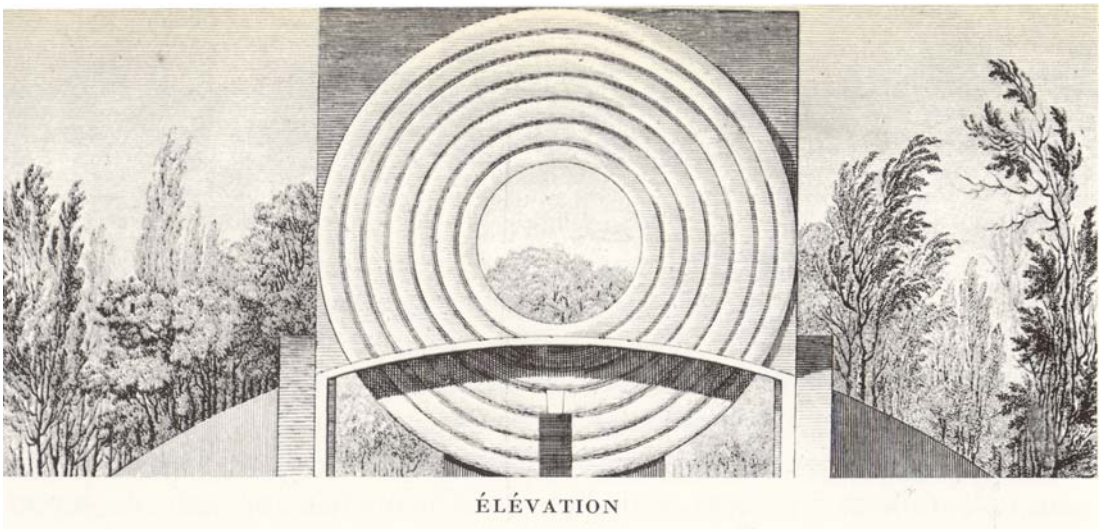
Mimari tasarımda gelenekten koparak akıl ve bilime dayanma pozitif bilimlerin yöntemlerinden yararlanmayı, araçlarını kullanmayı getirmiştir. XVIII. yüzyılda en belirleyici araç geometri olmuştur.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında dinden uzaklaşarak ilkel kulübe ölçeğine indirgediği mimarlığı serbest kolon, döşeme ve çatı ögelerine bölen Laugier, Rousseau'nun ilkel insan teziyle örtüşerek seküler bir örnek vermektedir. Daha sonra devrimci mimarlar Laugier ve kulübesini eleştirmiş; doğanın taklitçiliğini yermişlerdir. Burada önemli olan Laugier'nin Barok'un süslemeciliğini reddederek basit geometrik biçimlerin kullanılmasını savunmasıdır.

Boullée'de ise daha net bir geometrinin kullanıldığı görülmektedir. İşleve dayanan bir karakter yaratmak peşinde olan Boullée, Newton Anıt Mezarı'nda (Şekil 3.17) küreyi kullanmıştır. Yapay bir sonsuzluk yaratan küre biçimi, odaklanacak birşey olmadığından iç yüzeyde gözün sonsuz olarak hareket etmesine neden olmaktadır. Boullée izleyiciyi kürenin tabanına yerleştirmiştir; buradan sonsuz iç mekan algılanırken vücudun mekanda yayılma duyumu hissedilmektedir. Mekandaki tek sabit nokta Newton'un katafalkıdır **(Etlin, 1994)**.

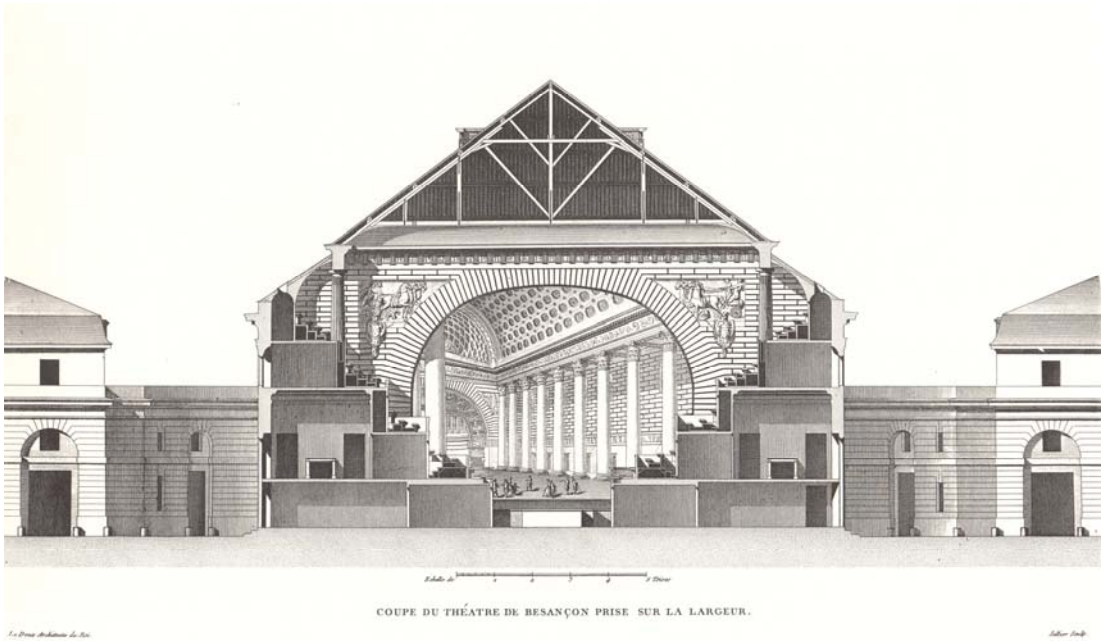


Şekil 3.17 Newton Anıt Mezarı, Boullée (Etlin, 1994)



3.18 Chaux Tuzlası fıçı imalathanesi, Ledoux (Ledoux, 1971)

Ledoux ise geometrinin yanısıra (Şekil 3.18 – 3.19) akustik biliminden de yararlanmıştır. Besançon Tiyatrosu'nun tasarımında akustik endişelerle kıvrımlı tavanı reddetmiş; binanın dik çatısıyla da yerel iklimsel özelliklere dikkat etmiştir **(Ledoux, 1971)**.**Şekil**



Şekil 3.19 Besançon Tiyatrosu, Ledoux (Ledoux, 1983)

Boullée net bir evren anlayışı ve basit stereometrik biçimlerin güzelliğinden esinlenmiş; bunlardan simetri ve ışık-gölge oyunları gibi ressam arayışlarının ötesinde teknik konularda fikirler türetmiştir. Ledoux'nun fıçıcılar evinin tersine, küre ile büyüklük, sonsuzluk ve sınırsızlığı ifade etmek istemiştir. Ledoux'nun tasarımı ise

bir oyun gibidir. Boullée bir ileri görüşlü mimarken Ledoux daha pratik kalmaktadır **(Rosenau, 1953).**

3.2 Geç Aydınlanma Ülkeleri: Düşünce ve Eylem Alanında Gelişmeler

3.2.1 Aydınlanma Devri

Geç Aydınlanma ülkeleri olarak Batı Avrupa'da değişim hızla ilerlemişken buna ayak uyduramamış Almanya, Prusya ve Rusya gibi Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri kastedilmektedir. Bu ülkelerde tabandan gelen bir itici güç oluşmamıştır. Almanya'da sıkı feodal düzen, lonca sistemi ve geleneksel bağlar dönemin devrimci gücünün etkisini geciktirmiştir. Uygarlık yolunda geride kalındığı Prusya'da II. Friedrich (1712-1786), Rusya'da ise I. Petro (1672-1725) tarafından farkedilmiş ve diğer ülkelerdeki gelişim çizgisi "aydınlanmış despot" olarak nitelenen bu monarklar eliyle hayata geçirilmiştir. Çiğdem geç aydınlanan ülkelerdeki gelişmeyi entelektüel ve iktisadi bir girişim ile bir despotum siyasal hedeflerinin sonucu olarak yorumlamaktadır **(Çiğdem, 1993)**.

Berman da geç Aydınlanma ülkelerinden Prusya (Almanya) ve Rusya hakkında saptamalar yapmaktadır:

> *"Goethe'nin çağında yaşayan Alman aydınları toplumlarını İngiltere, Fransa ve büyüyen Amerika ile kıyaslayıp "azgelişmiş" gören ilk aydınlardı. Bu "azgelişmişlik" kimliği kimi zaman bir utanç, kimi zaman (Alman romantik muhafazakarlığında olduğu gibi) bir gurur kaynağı, çoğu zamansa ikisinin gevşek bir karışımıydı. Bu karışım (...) XIX. yüzyıl Rusya'sında da ortaya çıkacaktır. XX. yüzyılda Üçüncü Dünya aydınları, geri toplumlardaki bu avant-garde kültürün taşıyıcıları bu Faustvari bölünmeyi özel bir yoğunlukla yaşamışlardır. İç kaygıları çoğu kez devrimci tasavvurlar, eylemler ve yaratılar doğurmuştur (...). Ama bunların çaresizlik ve umutsuzluğun çıkmaz sokağına götürdüğü pek vakidir."* ***(Berman, 2002. s: 69-70)***

Alman Aydınlanması akılcı bir idealizm çerçevesinde gelişmiştir. Akılcılık ve deneycilikten yola çıkılmış; otoriter bir toplum düzeni kurulmuştur. Fransa'daki gibi bir burjuvazinin olmayışı ve diğer Aydınlanma ülkelerindeki toplumsal dinamiklere sahip olmaması onu geç Aydınlanma ülkeleri arasına sokmaktadır. Alman idealizmi ideal toplum düşüncesinden ideal felsefe, devlet ve din anlayışına varmaktadır. Bu tutum varolan gerçekliğin bu yolda dönüştürülmesini gerektirecektir. Toplumu oluşturan bireyler de bu idealin çizdiği kalıba göre hareket etmek durumundadırlar. Bu toplum projesi Alman milliyetçiliğine yol açacaktır. Böylece Aydınlanma irrasyonalizm, muhafazakarlık, milliyetçilik, romantizm gibi kendisiyle çelişen sonuçlara ulaşacaktır.

Çiğdem Almanya ile Fransa'yı karşılaştırarak Fransız Aydınlanması'nın "toplumsal sınıf olarak Burjuvazinin, medyanın, locaların ve salonların ürünü olarak ortaya çıktığını; Alman Aydınlanması'nın ise "üniversitede gelişen ve orada kendisini

geliştiren bir akım" olduğunu belirtmekte; Fransa'da dine karşı eleştirel düşünce gelişirken Almanya'da dinsel tutumun değişmediğini söylemektedir **(Çiğdem, 1993)**. Alman rasyonalizmi akla uygun bir toplum projesi yerine var olan gerçeklerin, dinin, güç odaklarının rasyonelleştirilmesine çalışmakta; böylece Aydınlanma'nın işlemeyen düzeni yıkarak yerine yenisini kurma gücünü dönüştürmüş olmaktadır. Almanya Aydınlanma'nın sınırlarını çizmiş; geliştirdiği romantik ve idealist karşı hareketlerle onu aşmıştır.

Almanya'nın toplumsal yapısı böyle bir gelişmede rol oynamıştır. Uzun süren savaşlar, merkezileşemeyen devlet, bürokratik yapının güçlülüğü, sermaye birikiminin azlığı, burjuva sınıfının gelişmemesi ve aydın sınıfının yaptırım gücünün olmaması Aydınlanma'nın diğer ülkelerdeki gibi gelişmesini engellemiştir.

II. Friedrich zamanı aydınlanmış despot eliyle Aydınlanma kazanımlarının topluma sunulduğu bir dönemdir. Onun sayesinde toplumsal kıpırdanma sağlanmış; belli bir özgürlük ortamı doğmuştur. Kant bile reformun tabandan değil yukarıdan geleceğini öngörmektedir.

Aydınlanmış despot kavramında bir çelişki barınmaktadır. Despot her ne kadar toplumunu ileriye götürmeye niyetli olsa da halkına tanıdığı özgürlüğün bir sınırı vardır. Aydınlanma devrinin arka arkaya gelen devrimci hareketleri, özellikle siyasal alanda yaşanan değişimler despotun konumunu sarsacağından kendi eliyle gerçekleştirdiği değişimde buna izin vermeyecektir. Bu amaçla Aydınlanma deneyimi her alanda uygulanmayacak, despot halkını belli konularda "koruma" yoluna gidecektir. Berman bu çelişkiye dikkati çekmektedir:

> *"(...) halkların iyiliği için onları modernizmden korumaya kalkışanların amaç ve çıkarlarını bir incelememiz gerekiyor. Eğer bu kültür çoğu yönetimin dediği gibi sadece Batıya mahsus ve dolayısıyla Üçüncü Dünya ile alakasız ise neden bunu engellemek için bu kadar enerji harcıyorlar? Yabancılara yükledikleri ve "Batılı yıkım" diye suçladıkları şey aslında kendi halkının enerji, arzu ve eleştirel ruhlarından başka birşey değil hükümet sözcüleri ve propagandacıları kendi ülkelerinin bu yabancı etkilerden azade olduğunu ilan ederken aslında halklarını bir siyasal ve tinsel cendere altında tutmayı becerebildiklerini söylüyorlar. Bu cendere kalktığında ya da parçalandığında ilk ortaya çıkan şey modernist ruh olacaktır: Bastırılanın geri dönüşüdür bu."* ***(Berman, 2002. s: 174)***

Rusya'da XV-XVII. yüzyıllar arasında toprak köleliğinden özgür köylülere doğru gelişen, iç göçler ve isyanlarla yönlenen bir toplumsal evrim yaşanmaktadır. XVIII. yüzyıl ise aydınlanmış despotlar devri olmuştur.

Rus çarı I. Petro Aydınlanma yolunda düzenli ordunun kurulması, Petersburg'da yeni başkentin inşası, devlet kurumlarında reforma gidilmesi, kilisenin devlete bağlanması, laik ve Batı Aydınlanması izinde okul, akademi ve enstitülerin açılması olarak sıralanan bir dizi yenilik gerçekleştirmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında

eğitim kurumlarının yaygınlaşması, Moskova Üniversitesi, Bilimler Akademisi, Güzel Sanatlar Akademisi'nin kurulması aydın sınıfını yetiştirecektir. Bu aydınlar Batı akılcılığının yöntemlerini Rus gerçeklerine uygulamaya başlamışlardır.

Rus Aydınlanması'nın da sınırları vardır. Modernleştirilmiş de olsa monarşi devam etmektedir; toplum düzeni buna uymamakta ve isyanlara neden olmaktadır. Sanayileşme yolunda I. Petro halkına baskı uygulamış; geliştirdiği zorunlu çalışma sistemi ayrıcalıklı bir sınıf yaratarak toplumun bölünmesine neden olmuştur.

XIX. yüzyılın başlarında Alman felsefesinin de etkisiyle gelişen geleneksel Rus kurumlarına dönüş fikri Batı ülkelerindeki gelişimi uygulama fikriyle çatışma halindedir. Toplumdaki farklı sınıflar, aydınlar, reformcu yüksek memurlar, Slavseverler ve Batıcılar toplumu değiştirmek isteği çevresinde birleşmişlerdir. Bu hareket II. Alexander'ın köleliği kaldırması, toprak dağıtımı, eğitimde reform gibi alanlarda yenilikleri kabul etmesine yol açmıştır **(Benk, 1992)**. Böylece Aydınlanma'nın ruhu düşünürlerin farklı fikirlerde de olsalar toplum için bir araya gelmeleriyle canlanmıştır.

Rusya'daki I. Petro'nun aydınlanmış despotluğu devrindeki aydınlanmadan sonra XIX. yüzyıl sonlarında ulaştıkları düzeyi de Berman "azgelişmişliğin modernizmi" olarak adlandırmakta; bunun nedenini ekonomik geride kalmışlıkla açıklamaktadır:

> *"Bu yüzden 1890'ların gösterişli sanayi atılımına kadar XIX. yüzyılda yaşayan Ruslar modernizmi esas olarak gerçekleşmeyen ya da çok uzaklarda olup biten birşey olarak algıladılar."* ***(Berman, 2002. s: 235)***

BİRİNCİ DOGMA: Monarşi

A1. Siyasal Alan

Geç Aydınlanma ülkelerinde siyasal değişim görülmemektedir. Almanya, Prusya ve Rusya'da monarşik yapı değişmemiştir. Aydınlanmanın monarklar eliyle yapılması böylesi bir değişimi olanaksız kılmaktadır.

A2. Hukuksal Alan

Aydınlanma ülkelerine kıyasla sınırlı olmakla beraber hükümdar halkın bazı üzgürlüklerini tanımıştır.

A3. Toplumsal Alan

Yeni toplumsal sınıflar asiller ya da askerler arasından ortaya çıkmaktadır. Geç Aydınlanma ülkeleri aydınları gizlenmek zorunda kalmışlardır çünkü Avrupa'daki

benzerleri gibi halkı bilinçlendirmek peşindedirler. Hükümdarlar aydın olsalar da kendi düzenleri tehlikeye gireceğinden izin vermemektedirler.Bunun yanısıra kentleşme, nüfusun artışı ve göç özellikleri Aydınlanma ülkeleriyle paralellik göstermektedir.

A4. Ekonomik Alan

Ekonomik dönüşüm biçim değiştiren asil ve asker sınıflarını olumlu yönden etkilerken daha alt gelir gruplarının oluşturduğu sınıfların yaşantısını daha da zorlaştırmıştır.

İKİNCİ DOGMA: Kurumlaşmış Din

A5. Düşünsel Alan: Akılcılık ve Hümanizma

Alman akılcılığı Kant ve Mendelssohn'un aklını özgürce kullanma çağrısından romantizm ve idealizmin etkisiyle özellikle din konusunda büyük tartışmalara varan akıl tanımına ulaşmıştır. Bu tartışmalardan irrasyonel inancılık ve panteizm doğmuş; Alman Aydınlanması farklı bir yöne sürüklenmiştir. Çiğdem'in de belirttiği gibi Kant "aklın sınırlarını çizerek metafiziğin olabilirliğine yönelik bir kapıyı aralamış"; din, ahlak ve bilim arasında bir senteze ulaşmaya çalışmıştır **(Çiğdem, 1993)**.

Geç aydınlanma ülkelerinde akılcılığa paralele gelişen eleştirel düşünce ve hümanizma Avrupa'daki benzerlerine kıyasla sınırlı kalmıştır.

A6. İnançsal Alan

Geç Aydınlanma ülkelerinde bilime değer verilmesine rağmen Aydınlanma ülkeleri çapında bir bilimselleşme, sekülerleşme ve laik devlet anlayışı görülmemektedir.

A7. Dilsel Alan

Alman Aydınlanması'nda felsefe dilinin Latince'den Almanca'ya dönmesini Thomasius (1655-1728) gerçekleştirmiştir. Düşünür ayrıca alman felsefe sözlüğünün hazırlanmasına da öncülük etmiştir **(Çiğdem, 1993)**.

ÜÇÜNCÜ DOGMA: Metafizik Düşünce

B1. Bilimsel Alan

Alman Aydınlanması'nda Thomasius deneyciliği, Wolff de matematik yöntemi savunur. İkisi de yararcılık ilkesinde birleşirler.

B2. Bilimin Araçları: Deneycilik, Olguculuk, İşlevcilik

B3. Dünya Görüşü: Maddecilik, Mekanikçilik

B4. İlerleme ve Gelişme Fikri

Alman Aydınlanması'nın tarih anlayışı, tarihin insan türünün evrimini doğrulayan ve başarılarını sergileyen bir alan olduğu yönündedir. Buna muhalif seslerden Herder tarihin her anının kendi içinde değerlendirilmesi gerektiğini; dolayısıyla geçmişin geri, bugünün en ileri olduğunun kabul edilemeyeceğini iddia etmekte ve ilerleme fikrine, insanın belli bir tarihsel döneme ilişkin yüceltilmesine karşı çıkmaktadır.

B5. Eğitsel Alan

Aydınlanma Devri'nde özellikle üzerinde üzerinde durulan eğitimde bilimselleşme ve halka yayılma düşüncesi geç Aydınlanma ülkelerinde de görülmektedir; ancak eğitim bilimselleşmesine rağmen tüm halak yayılmamış; asilzadeler, askerler ile üst ve orta dereceli devlet görevlileri ile sınırlı kalmıştır.

3.2.2 Modernizm

Rusya'da kapitalist gelişme hızlı sanayileşmenin getirdiği toplumsal değişimle 1917 Devrimi'ne kadar varmıştır. Kapitalizmin gelişmesi soylu toprak sahiplerini zayıflatırken varlıklı bir köylü azınlık ortaya çıkmıştır. Aydın sınıfının da yetişmesi ve güçlenmesiyle Batıda Aydınlanma devrinde görülen durumu sorgulama, değiştirme için program yapma ve eyleme geçme geleneği Rusya'da da görülmeye başlanmıştır. Çarın öldürülmesi, 1902 eylemelri, terör devri, 1905 ayaklanması adımlarıyla ilerleyen hareket 1917'de Rus Devrimi'yle sonuçlanmıştır. Devrim çeşitliklik gösteren halktan ulusal bir bilinç yaratmıştır. Sovyet Rusya'nın siyasal olarak birleşmesi 1922 yılını bulacaktır **(Benk, 1992)**.

4. EVRENSELLİK ÖLÇÜTÜ PERSPEKTİFİNDEN TÜRK DEVRİMİ

4.1 Düşünce ve Eylem Alanında Türk Devrimi Analizi

Türk Devrimi bir Aydınlanma Devrimi'dir. Aydınlanma Devri'nde tanımlanan Evrensellik değeri perspetifinden ele alınınca 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılışıyla başlayan hareket tüm özellikleriyle XVIII. yüzyılda Avrupa ülkelerinde yaşanan Aydınlanma ile paralellik göstermektedir. Yine aynı perspektif bize Osmanlı İmparatorluğu devrinde XVIII. yüzyıldan beri girişilen iyileştime hareketlerinin Aydınlanma ile tek ortak yönlerinin zaman skalası olduğunu göstermektedir. Bu zaman benzerliği Osmanlı islahat çabalarını Aydınlanma olarak değerlendirme yanlışına düşülmesine neden olmuştur. Batıdaki gelişme ve devrimlerin Osmanlı yönetimi ve toplumunda yaşanmaması da bu girişimlerin temelsiz olarak nitelenmesine ve "Batılılaşma" olarak adlandırılmasına neden olmuştur.

Bir ölçüt olarak kullandığımız evrensellik değeri zaman skalası hakkında bir gerçeği ortaya koymaktadır. Matbaanın Batıda icadı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın kullanımı arasında ikiyüzelli senelik bir fark vardır. Bir faz kaymasına neden olan bu fark aynı zamanda Osmanlı devrinde girişilen iyileştirme çabalarını da uygarlık yolundaki yerine oturtmaktadır.

Uygarlığın yazının bulunmasıyla başladığı kabul edilse de bu yolda matbaanın icadı büyük bir dönüm noktasıdır. Kilise kurumlarının dışında yetişen düşünürler yeni fikirlerini matbaa sayesinde yayma imkanı bulmuşlardır. Bu yeni fikirler XV. yüzyılda Rönesans'a, XVI. yüzyılda da Reform'a yol açacaklardır. XVII. yüzyıl tarısal aklın egemenliğinin devriyken, XVIII. yüzyıl yönetsel, dinsel ve bilimsel dogmalardan kurtuluş ile aklın özgürce kullanılması cesaret ve gücünden doğan evrensel insan ve evrensel bilimin yüzyılı olacaktır.

XIX. yüzyıl bilimsel ilerlemenin yönetsel, toplumsal, kütürel her türlü alana yayılmasıyla ilerlemenin hız kazandığı ve somut sonuçlarının görüldüğü Sanayi Devrimi zamanıdır. Bu değişimlerin ortak adı olan modernleşme, modernleşme deneyimini niteleyen modernlik ve modernleşme ile başa çıkmak için gelişen modernizm XX. yüzyılı biçimlendiren kavramlar olacaklardır.

Kısaca özetlediğimiz bu uygarlık yolu, bu yola Avrupa ülkeleriyle birlikte çıkanlar ya da daha sonra katılanlar için aynı adımları içermektedir. Farklı miletlerin bu yoldaki ilerlemelerini ele alarak Türk Devrimi ve devrim mimarlığını evrensel tarih içinde yerine yerleştime amacındaki bu çalışma, bu yola erken ve geç giren ülkeler arasındaki düşünme ve gelişme farkından hareket etmekte; bu kıyaslamaları sağlıklı yapabilmek için de evrensellik değerine başvurmaktadır.

Uygarlık yolundaki en büyük sıçrama XVIII. yüzyılda yaşanmıştır. Bu sıçrama evrensellik değerini tartışma konusu yaparak yolun nereye varacağını da göstermektedir. Bu nedenle evrensellik değerinden bir ölçüt çıkartırken Aydınlanma Devri özellikleri temel alınmıştır. Uygarlık yolunun sonu evrenselliktir. Evrensellik tüm dogmalardan bağımsızlaşmadır. Aydınlanma'dan sonra yaşanan Sanayi Devrimi ve ulaşılan modernlik evrensellik değerine de kendi özellikleri çerçevesinde katkıda bulunmuşlardır. Aydınlanma'nın etkisi evrensel insan boyutunda ağırlık kazanırken, yine Aydınlanma'da temelleri atılan bilimsel düşüncenin XIX. Yüzyılda da güçlenmesi, buluşların çoğalması ve hızı katlanarak artan ilerleme ile XX. yüzyıl modern çağına evrensel bilim egemen olmuştur. Aydınlanma siyasal, toplumsal ve düşünsel alanları dönüştürürken Modernleşme ekonomik ve teknolojik alanları biçimlendirmiştir.

Evrensellik ölçütü Osmanlı iyileştirme hareketleri ile Türk Devrimi'ni uygarlık yolundaki doğru yerlerine yerleştirmektedir. Bu ölçütün maddeleri üzerinde Osmanlı dönemi ile Türk Devrimi'nin getirdikleri kıyaslandığında Osmanlı gelişiminin Avrupa Rönesans ve Reform hareketleri çerçevesinden değerlendirilebileceği; Türk Devrimi'nin ise Aydınlanma Devrimi olduğu ortaya çıkmaktadır. Türk Devrimi bir Aydınlanma hareketi olarak başlamış, devlet eliyle yapılan girişimlerle sanayileşme yoluna girmiş ve modernleşmeyi hedeflemiştir.

4.1.1 Osmanlı İmparatorluğu'nda İyileştirme Çabaları

XVIII. yüzyılda Avrupa ülkeleri ile ilişkiye geçen Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa hızla kalkınırken gerileme ve çöküş devrini yaşamaktadır. Kurulan ilişkiler geri kalmışlığı ortaya çıkardığı için yüzyıl sonlarına doğru reform denemelerine girişilmiştir. Her türlü refom toplumdaki güç ve çıkar grupları tarafından – ulema ya da yeniçeriler – şiddetle karşılanmış; ayaklanmalar çıkmış; isyanlar kanlı biçimde bastırılmıştır. Avrupa ulusları Aydınlanma'yı bir bütün olarak gerçekleştirilerken Osmanlı yönetimi bazı kısımlarını almayı tercih etmiştir. Aydınlanma hareketi birbiriyle ilişki içinde değerlerle, birbirini geliştirerek ya da dönüştürerek ilerlemektedir. Kısmı reformlar bu

bütünlüğü sağlayamazlar; bu nedenle XVIII. yüzyıl sonlarındaki bu girişimler bir Aydınlanma olarak değerlendirilemez.

Avrupa ulusları da Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı bu uyanma döneminden geçmişlerdir. Onların uyanması Orta Çağ gibi baskıcı bir dönemin sonunda olmuştur. Belki de Osmanlı uygarlığı böylesine karanlık bir devirden geçmediği için gelişimin yönünü görememiş; hızını hesaplayamamıştır. Klasik dönemde siyasal, toplumsal, kültürel her alanda üstün olan Osmanlı uygarlığının XVI. yüzyıl sonlarına doğru duraklaması; takip eden yüzyıllarda da iyice geride kalmasının sebebi budur. XVIII. yüzyıla kadar kapalı Orta Çağ toplum düzeninde yaşayan Osmanlılar Avrupa devletleriyle ilişkiye geçince kendi durdukları düzlemin bilincine varmışlardır. Bundan sonra iyileştirme çabaları başlayacaktır.

XVIII. yüzyılda Batılılaşma olarak nitelenen bu çabaları tanımlamak için evrensellik değerinin dönüştürdüğü alanlara bakmak gerekmektedir. Aydınlanma'nın mücadele ettiği üç dogma genel olarak bu farklılığı ortaya koymaktadır.

1. Monarşiye karşılık Aydınlanma halk egemenliği ve demokrasi fikrini savunmuştur; ulus devletler kurulmaktadır; tanrısal kral yerini dünyasal yönetime bırakmıştır; anayasal düzen esastır; insan hakları kabul edilmiştir; insanın sadece insan olmaktan gelen değeri tanınmaktadır; mülkiyet hakkı güvence altına alınmıştır; bireysel girişim hakkı sonucunda ticaret burjuvazisi gelişmektedir; lonca sistemi yıkılmış, meslekler tanımlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu gelişmeleri görmemekteyiz. XIX. yüzyıl ortalarına doğru bir takım siyasal ve hukuksal reformlara gidilmişse de bunlar kalıcı olmamış; toplum yaşantısını değiştirecek etki ve kararlılığa erişmemişlerdir.

2. Kurumlaşmış dine karşılık akılcılık, eleştirel düşünce, siyasal, hukuksal ve eğitim alanlarında sekülerleşme, inanç özgürlüğü temelinde geliştirilen Aydınlanma değerlerine XVIII. yüzyıl Osmanlı reformlarında rastlanmamaktadır. Yönetimi, hukuğu ve toplumsal hayatı yine din ve gelenekler belirlemektedir. Batıda XVI. yüzyıldan beri ortaya çıkan kilise dışında yetişmiş aydın sınıfına karşılık Osmanlı'da hala ulema hakimdir. Aydınlanma'nın halkı muhatap alan, toplumsal sorunlarla ilgilenen, durumu değiştirmek için eyleme geçen ve sorumluluk alan aydınına kıyasla ulema halkını baskı altında tutan, kendini eğitme ve geliştirmesini engelleyen, gelenek ve batıl inanç yoluyla istediği gibi yönlendiren; kısacası halkına karşı çalışan bir sınıf olmuştur.

3. Aydınlanma metafizik düşünceye karşılık bilimsel düşünceyle ortaya çıkmıştır. Akılcılık ve buluşlarla gelişen bilimsel düşünce her türlü önyargı ve

dogmadan uzak, olgulardan yola çıkan, deney ve gözleme dayanan, analiz ve sentez yönetemini kullanan, evrensel geçerliği olan bir değerdir. Aklın herkeste aynı biçimde çalıştığı ve bir miras değil edinim olduğu bilinci eğitim konusunun da önemini ortaya çıkarmıştır. Aydınlanma Devri'nde eğitim de dogmaların baskısından kurtularak sekülerleşmiş; devlete bağlı kurulan laik okullarda herkese açık eğitim bilimsel eğitim programları ile hayata geçirilmiştir. Osmanlı devri ile kıyasladığımızda yaşam ve dünya görüşünde böyle bir bilimsel egemenliğe rastlanmamaktadır. XIX. yüzyıl sonlarında kurulan eğitim kurumları askeri düzeyde kalmış; halk yine mahalle mekteplerine yollanmıştır.

Timur Osmanlı kimliği üzerine yaptığı araştırmada Batıda görülen gelişme ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iyileştirme çabaları arasındaki farkı ortaya koymaktadır:

> *"Modern anlamıyla bilimler 17.yüzyılda ortaya çıkmaya başlamış ve Batıda bu yüzyılda skolastik düşünce ile bilimsel düşünce birbirinden ayrılma yoluna girmişlerdir. Osmanlı devleti bu ayrımı gerçekleştiremediği ve skolastik zihniyeti devam ettirdiği için Avrupa ile birlikte "Batılılaşamamış" ve yerinde sayarak "Doğululaşmıştır". (...) 17. yüzyıl düşünürleri yeni bir modernizm yarattılar. (..) Osmanlı devletini çağdaşlıktan uzaklaştıran olgu budur."* ***(Timur, 1998. s: 48)***

Aydınlanma Devrin'nde tanımlanan üç dogma ile mücadele çerçevesinde yaptığımız kısa değerlendirme, Osmanlı iyileştirme çabalarını uygarlık yolunda Aydınlanma Devri'nden önceki aşamalara yerleştirmemize yol açmaktadır. 1718 - 1730' arası Lale Devri ile başlayan bu gelişmeler ancak bir Rönesans olarak niletenebilir. XIX. yüzyılın Tanzimat ve Meşrutiyet denemeleri de dinsel düzenin yönetim, hukuk ve toplumsal yaşantıdan uzaklaştırılması; hukuğa dayalı bir düzen kurma çabaları olarak görülmelidir. Aydınlanma'nın temelinde olan bu gelişmeler kararlı ve sürekli olmamış; savaşlar ve baskıcı yönetim tarafından kesintiye uğratılmıştır. Yine de askeri alanda gerçekleştirilen eğitim reformu meyvalarını vermiş; Türk Devrimi'ni hazırlayacak kadro bu sayede yetişmiştir.

4.1.2 Aydınlanma ve Türk Devrimi

Bir Aydınlanma Devrimi olan Türk Devrimi de XVIII. yüzyıl Avrupa aydınlarının savaştığı dogmalarla savaşmıştır. Monarşi, kurumlaşmış din ve metafizik düşünce olarak grupladığımız bu dogmalara halkın egemenliği, akılcılık ve bilimsel düşünce ile karşı çıkılmıştır. Atatürk akıl ve bilimi kendi manevi mirası olarak göstermektedir:

> *"Ben, manevi miras olarak hiçbir ayet, hiçbir dogma, hiçbir donmuş ve kalıplaşmış kural bırakmıyorum. Benim manevi mirasım bilim ve akıldır... Zaman süretle ilerliyor, milletlerin, toplumların, kişilerin mutluluk ve mutsuzluk anlayışları bile değişiyor. Böyle bir dünyada asla değişmeyecek hükümler getirdiğini iddia etmek aklın ve ilmin gelişimini inkar etmek olur... Benim Türk milleti için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadadır. Benden*

sonra beni benimsemek isteyenler bu temel eksen üzerinde akıl ve ilimin rehberliğini kabul ederlerse manevi mirasçılarım olurlar." ***(Giritli, 2006. s. 3)***

Atatürk bu sözleriyle Türk Devrimi'nin akıl ile bilime dayanması ve dogmaları yıkan karakteriyle Aydınlanma'ya, kalıplaşmaya karşı sürekli değişim özelliğiyle de Modernizm'e bağlantısını ortaya koymakta; gelecekte de izlenmesi gereken yolu bu doğrultuda çizmektedir.

Türk Devrimi Atatürk ilkeleri (Cumhuriyetçilik, Ulusçuluk, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik, Devrimcilik) ve bunlar çerçevesinde yapılan devrimlerle gerçekleşmiştir. Bu ilkelerle tanımlanan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal yapısı ile dünya görüşünü oluşturan Atatürkçülük, Aydınlanma düşüncesi çerçevesinde gerçekçi bir lider ve devrimci bir eylem adamı tarafından hazırlanan bir eylem felsefesidir. Bu ilkeler 1937 yılında anayasanın devletin niteliğini tanımlayan ikinci maddesinde sıralanmıştır.

Türk Devrimi aynı zamanda sömürgeci Batıya karşı girişilen bir savaş olmakla beraber sömürgeciliğe karşı koymanın tek yolunun Batı uygarlığına ulaşmak olduğunu **(Alsaç, 1976)** da göstermiştir. Kili de devrimi bir çağdaşlaşma modeli olarak nitelerken Atatürk'ün tam bağımsızlık ilkesinden yola çıkmakta; tam bağımsızlığın da çağdaşlaşmakla korunabileceğini savunmaktadır **(Kili, 2000)**. Çağdaşlaşmayı engelelme çabalarını "koruma" maskesi altında gizleyen Batının oryantalist bakış açısını Hülya ve Ferhan Yürekli de ortaya çıkarmaktadırlar:

"Kavga burada bir üst basamağa ulaşma kavgasıdır. Gelişmiş toplumlar daha az gelişmiş olanları mevcut durumlarını korumaya ikna etmeye çalışarak rakip olmaktan çıkartırlar." ***(H ve F. Yürekli, 2005. s: 86)***

Tekeli Cumhuriyet'in kurulmasından sonra Aydınlanma geleneği içinde bir modernite projesinin izlendiğini belirtmektedir. Bu projenin dört boyutu vardır: Bilgi, ahlak ve sanat alanlarında akılcı ve evrenselci tutum; ekonomide kapitalist gelişme, sanayileşme ve özel mülkiyetin kurumsallaşması; siyasal alanda ulus devlet ve temsili demokrasinin kurumsallaşması; toplumsal alanda da kanun karşısında eşit, toplumsal hak ve sorumluluklarının bilincinde, özgür yurttaşların oluşturulmasıdır **(Tekeli, 1998)**. Bu maddeler evrensel bilim ve evrensel insan boyutlarında tanımladığımız Aydınlanma düşüncesiyle ve mücadele ettiği dogmalar çerçevesinde sıraladığımız adımlarla da örtüşmektedir.

BİRİNCİ DOGMA: Monarşi

Monarşiye karşı girişilen hareket siyaset, hukuk, hümanizma, toplum ve ekonomi alanlarında değişimler getirmiştir. Atatürk ilkelerinden Cumhuriyetçilik, Ulusçuluk, Halkçılık ve Devletçilik bu alanda etkin olmuştur.

A1. Siyasal Alan

Cumhuriyetçilik ilkesi ulusal iradenin egemenliğini tanımlamaktadır. Türk Devrimi Osmanlı İmparatorluğundan bir Cumhuriyet yaratmıştır. Bunun ilk adımı İzmir'in işgalinden sonra 19 Mayıs 1919'da Samsun'dan Anadolu'ya çıkan Mustafa Kemal Paşa tarafından Amasya genelgesi, Erzurum ve Sivas Kongrelari sonrasında Ankara'da 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasıyla atılmıştır. Böylece gücünü tanrıdan alan halife padişah yerine milletin egemenliği kabul edilmiş; üç yıl sonra ilan edilecek Cumhuriyet'in yolu açılmıştır.

Merkezileşme – Ulus devlet: XVIII. yüzyıl Avrupa'da merkezi yönetimlerin ve ulus-devletlerin güçlendiği bir dönemdir. Türk Devrimi de siyasal alanda ulus-devlet fikrini benimsemiş; Osmanlı devrinin ümmet anlayışı yerine vatandaşlık bağıyla birleşmiş ulus kavramını getirmiştir. Ulusçuluk ilkesi bu gelişmeyle örtüşmektedir.

Anayasal monarşi, demokrasi – Kuvvetler ayrılığı: Montesquieu devlet yönetimini üç kuvvetin, yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin kimin elinde olduğuna göre sınıflandırmaktadır. Buna göre kuvvetler ayrılığı demokrasiyi tanımlamaktadır. Bazı XVIII. yüzyıl aydınları toplumdaki eğitim ve toplumsal bilinç eksikliği nedeniyle demokrasiyi tehlikeli bulmakta; anayasal monarşiden vaz geçememektedirler. Büyük Millet Meclisi de kurulduğu özel şartlarda kuvvetleri kendi bünyesinde toplamıştır, ancak savaş durumu sona erdikten sonra Cumhuriyet ilan edilmiş; kuvvetler meclis, bakanlıklar ve mahkemeler arasında dağıtılmıştır.

Çok partili demokrasi Cumhuriyet'in ilk kurulduğu yıllardan beri geçilmek istenen bir rejimdir ancak 1924 tarihli Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (muhalefet tarafından kurulmuştur) ve 1930 tarihli Serbest Fırka (Atatürk'ün kendisi kurdurmuştur) denemeleri rejimi tehdit edici olaylara neden olduklarından kapatılmışlardır.

Tanrısal kraldan söz sahibi insana, halka: Saltanatın 1922'de kaldırılmasıyla Osmanlı halife padişahının egemenliği Büyük Millet Meclisi'ne, yani halka geçmiştir.

Genel istem fikri: Demokrasi çoğunluğun dediğinin olmasıdır. Toplumsal yönü de olan bu madde, bireycilik düşüncesinin denetçisi olarak toplumun çıkarlarını gündeme getirmektedir.

Laik devlet: Locke ile ortaya atılan devletin inanç işleriyle ilgilenmemesi fikrinin hayata geçirilmesinde 1924'te halifeliğin kaldırılmasıyla ilk adımlar atılmış; 1928'de devletin dini İslam'dır maddesi anayasadan çıkartılmış; 1937'de ise ikinci madde olarak, diğer ilkelerle birlikte Laiklik ilkesi de anayasaya değiştirilemez madde eklenmiştir.

A2. Hukuksal Alan

Anayasa – Yasalar: Türkiye Cumhuriyeti anayasal düzende bir hukuk devletidir. Bu düzende kişisel özgürlükler, onur ve refahın, düşünce, ifade ve inanç özgürlüğü, mülkiyet, serbest girişimler güvence altına alınmış; insan hakları, özgürlük ve barış toplumsal anlaşmalara bağlanmıştır. Ayrıca hukuk Medeni Kanun'un kabulüyle (1926) toplumsal düzenlemede de rol oynamıştır.

Victor Hugo "XVIII. yüzyıl İnsan ahkları'nın tanındığı ve ilan edildiği çağ olmuştur; XIX. yüzyıl ise Kadın Hakları'nın yüzyılı olacaktır." demiştir. Öngürülerinin doğruluğuyla tanınan yazar bir yüzyıl fakrla haklı çıkmıştır. Türkiye ise Avrupa ülkelerinden önce kadın hakları için harekete gemiştir. Bu konuda hukuksal değişim 1926'da Madeni Kanun ile başlamış; 1930'larda seçme ve seçilme hakkı,1934'te de milletvekili seçme ve seçilme hakkı ile en geniş kapsamına birçok Batı ülkesinden önce ulaşmıştır. Kadın hakları basit bir hukuksal kazanım değildir. Kadının toplumsal hayata katılması ve aile içinde yerinin yeniden tanımlanması yaşamsal önem taşımkatadır. Ayrıca kadın hakları konut tasarımını doğrudan etkileyecektir. Kadının toplumsal hayatta yerini alması, Aydınlama dönemi kentsel yaşantının tanımlanmasıyla paralellik gösterirken, kadının çalışma hakkı onun evişlerine geleneksel yapıdaki kadar vakit ayıramamasına neden olmakta ve Modernizmde konut tasarımında görüldüğü gibi pratiklik, kolaylık, teknolojiden yararlanma, akılcı çözümler doğrultusunda bir değişime yolaçacaktır.

Hukuksal değişimin mimarlık mesleğinin tanınmasında önemli rolü vardır. Tekeli 1930-1935 yılları arasında çıkartılan beş yasayla Osmanlı'lardan kalma mevzuatı değiştirilerek yeni bir kurumsal düzenlemeye gidildiğini bildirmekte; mimarlık ve mühendislik hizmetlerinin meslek adamlarının tekeline bırakıldığını söylemektedir. Her ne kadar yasa tam olarak uygulanamamışsa da bina yapımının gelenekten kopartılması açısından önemli bir adımdır. Tekeli ayrıca dernek ve oda boyutunda mimarlık pratiğinin örgütlenmesini çalışmalarını, Osmanlı devrinde böyle bir girişim olmadığını vurgulayarak, Cumhuriyet devrinin Aydınlanmacı tutumuna bağlamaktadır **(Tekeli, 1998)**.

Aslanoğlu hukuksal değişimi belli başlı köşetaşlarıyla açıklamaktadır. 1927'de Mimarlık ve mühendislik hakkında yasa çıkartılmıştır; yine bu yılda Türk mimarları ilk defa uluslararası bir yarışmaya katılmışlardır. 1931 yılı Türkiye'de ilk mimari yarışmanın düzenlendiği ve aynı zamanda ilk mimarlık dergisinin yayımlanmaya başladığı yıldır **(Aslanoğlu, 1980)**. 1934'te Yüksek Mimarlar Derneği'nin İstanbul Şubesi açılmış; 1954'te ise TMMOB yasası doğrultusunda mimar odaları kurulmuştur **(Alsaç, 1976)**. Bu gelişmeler meslek kavramının kabulü ve mimarlar arasında sınırları aşan ilişkilerin kurulması açısından Batıdaki gelişmelerle de paralellik göstermekte; Modernizmin zeminini hazırlamaktadır.

A3. Toplumsal Alan

Aydın Sınıfının Doğuşu (Düşünen aydından eyleme geçen aydına): Osmanlı devrine hakim olan ulemanın Cumhuriyet devri aydınıyla ilgisi yoktur. İmparatorluğun son döneminde askeri eğitim alanında yapılan reformlar sonucu yetişen aydın sınıfı, Aydınlanma aydınlarıyla benzer biçimde toplumsal sorunlara eğilmekte, durumu düzeltmek için hareket geçmekten çekinmemektedir. Türk Devrimi'ni gerçekleştiren kadro da büyük ölçüde bu aydınlardan oluşmuştur.

Burjuvazinin doğuşu: XIX. yüzyılın sonlarında ticaret sözleşmeleri ve hukuksal reformlarla canlanan Osmanlı burjuvazisi genellikle garimüslimler ve yabancı sermaye sahiplerinden oluşmaktadır. Kurtuluş Savaşı'nı ardından bu sınıf ülkeden ayrılmış; savaşın birlikte yürütüldüğü Anadolu burjuvazisi toplumsal bir sınıf olarak gelişmeye başlamıştır. Ankara'nın başkent olarak imarının burjuvazi üzerinde güçlendirici bir etkisi olduğunu Tankut çalışmasında belirtmektedir. Böylece Türk toplumu çağdaş bir kentli topluma dönüşmektedir **(Tankut, 1993)**.

Kamunun oluşumu – Sivil toplum – Vatandaşlık bilinci: Cumhuriyet ve ulusal egemenlik toplumu vatandaşlık tanımı altında birleştirmektedir. Ulusçuluk ilkesi vatandaşlık tanımlamasıyla bu dönüşümü nitelemektedir. Vatandaşlık konusunda Tankut da Osmanlı ile Cumhuriyet devirlerindeki anlayış farkını açıklamaktadır:

> *"Osmanlı devleti uyruğu altındaki tüm unsurlardan bir Osmanlı milleti oluşturamamış, büyük bir ülkenin türdeş olmayan nüfusunun siyasal-kültürel bağlayıcısı olarak "Osmanlı" kavramını vurgulamıştır. Farklı dil, din ve kökenden gelen tebaasını Osmanlı geleneksel hayat görüşünün şemsiyesi altında bütünleştirmek istemiştir. Buna karşın yeni Türk devleti, izlediği Ulusçuluk gereğince Türk dili konuşan, Türk kültürü ile yetişen ve Türk ülküsünü benimseyen her vatandaş hangi din ve kökenden olursa olsun Türk'tür savını benimsemiştir."* ***(Tankut, 1993. s: 45)***

1924 Anayasası'nda da Türk tanımı vatandaşlık üzerinden yapılmıştır.

Toplumsal sorumluluk: Aydınlarla da bağlantılı olarak toplumsal sorunlarla ilgilenme, toplumu dönüştürme ve bu yoda akılcı reform programlarını hayata geçirme olarak ortaya çıkmaktadır.

Bireycilik – Yararcılık – Toplumsal çıkar: Hümanizma çerçevesinden bireyin önceliği kabul edilse de toplumsal çıkar daha üstün tutulmaktadır. Türk Devrimi sınıf kavgası olmayan bir toplum yaratmak istemiştir. Dış tehditin yoğun olduğu savaş döneminde tek cephede halkın birleşmesi zor olmamıştır. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra da sınıf ahengi korunmaya çalışılmıştır. Ulusçuluk ve Halkçılık ilkeleri bu tutumu açıklamaktadırlar.

Ortak kurtuluş inancı: Özellikle Kurtuluş Savaşı'nın da etkisiyle ortak kurtuluşa olan inanç güçlüdür.

Bilim ve düşüncede halka ulaşma çabası: Türk Devrimi aydınları düşüncelerini gelişen basın yayın organları, dergi ve gazeteler aracılığıyla halka yaymaktadırlar.

Zihniyet değişimi: I. Dünya Savaşı'nın yenilmiş, parçalanmış ve işgal altındaki imparatorluğundan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmuş olması tüm toplumda iyimserlik, umut ve geleceğe inanç duygularını canlandırmıştır.

Kent ve toplum etkileşimi: Türk Devrimi'nin kentsel alanda getirdiği dönüşüm hem toplumsal düzlemde hem de kentsel planlamada kentin toplumun kullanımına açılması olarak kendini göstermiştir. Aydınlanma devri ve sonrasında kentlerde gözlenen planlı gelişmeler, Cumhuriyet devrinde öncelikle Ankara'nın başkent olarak düzenlenmesi ile başlamış; işgal zamanında yıkılan Anadolu kentlerinin imarıyla bu harekete devam edilmiştir. Aydınlanma düşüncesi insanların kentsel mekanlarda karşılaşmasını, böylelikle toplumsal bilincin yerleşmesini, insanın sosyal bir varlık olarak hayata katılımını öne çıkarmaktadır. Türk Devrimi'nin imar anlayışı da bunu gerçekleştirme yönünde hareket etmiştir.

A4. Ekonomik Dönüşüm

Lonca sisteminin yıkılması: Lonca sistemi Osmanlı devrinde 1840'ta kaldırılmış; mimarlık hizmetleri saraydan bağımsız olarak Nafıa Nezareti'nce görülmeye başlanmıştır **(Alsaç, 1976)**. Loncaların ortadana kalkmasına rağmen mimarlığın bir meslek olarak örgütlenmesi Cumhuriyet devrinde gerçekleşecektir. Meslekler önce dernekler çerçevesinden tanımlanmış; bu girişim daha sonraki yıllarda meslek odalarıyla yasallık kazanmıştır.

Mülkiyet hakkı – Bireysel girişim – Serbest ticaret: Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Tanzimat Fermanı'yla gündeme gelen mülkiyet hakkı, Cumhuriyet'ten sonra kanunlarla güvence altına alınmıştır. Bireysel girişim ve serbest ticaret desteklenmekte; gerekli görüldüğü hallerde devlet müdahalesine gidilmektedir. 1929 bunalımı bu liberal ekonomi politkasının devletçiliğe dönmesine neden olacaktır. Devletçilik ilkesinde dengeli, hızlı ve planlı sanayileşme hedeflenmektedir. Bireysel girişim desteklenmiş ancak değişen şartlar devlet girişimciliğini zorunlu kılmıştır.

İKİNCİ DOGMA: Kurumlaşmış Din

Kurumlaşmış din Hristiyan inancına uygun bir dogma gibi görünmekte; İslamın kilise benzeri bir sisteminin olmamasından dolayı, dine bir dogma olarak bakmanın gereksiz olduğu da düşünülmektedir. Osmanlı devlet yapısı, hukuk sistemi ve eğitim geleneği incelendiğinde kilise yapılaşması olamaksızın İslamın da kurumlaştığı yani kendi kurallarıyla yaşantıyı, dünya görüşünü ve karar mekanizmalarını yönettiği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Türk Devrimi'nin daha önceki iyileştirme girişimlerinden en büyük farkı bu yolda yaptığı devrimlerdir. Din dogmasıyla mücadelede akılcılık, aydın sınıfı, eleştirel düşünce, inanç özgürlüğü, sekülerleşme, dilde sadeleşme alanlarında faaliyet gösterilmiştir. Laiklik ilkesi tüm bu girişimi tanımlayan ilkedir.

A5. Düşünsel Alan

Akılcılık – Kartezyen düşünce aklından Aydınlanma Devri aklına: Akıl tanrının varlığını ya da kutsal değerlerin doğruluğunu kanıtlamak için değil eylem ve düşünceleri yönlendirmede bir araç olarak kullanılmaktadır. Akıl herkes için aynıdır; aynı biçimde işelmektedir. Eğitim ise aklın özgür kullanımının temelidir. Bu nedenle Cumhuriyet devrinde Aydınlanma aydınlarına paralel olarak önem vermişlerdir.

Akıl insan düşünce ve eylemlerinde tek dayanaktır; doğa, çevre ve toplumu açıklama ve yönetmede akıl ile hareket edilir. Akılla yaşamı kavrama ve düzenleme alışkanlığı aynı zamanda din dışı dünya görüşünü de geliştirmektedir.

Türk Devrimi inanan Osmanlı tebaasından bilen Türkiye vatandaşını yaratmıştır. Bu açıdan aklın özgür kullanımı büyü bozucu, kutsalı dünyasallaştırıcı bir görev üstlenmiştir.

Eleştirel Düşünce – Tanrısal bilgiden eleştirilebilir bilgiye: Akılcılık ve sekülerleşme bireye durumu değerlendirme, eleştirme ve dönüştürme özgürlüğü vermiştir.

Hümanizma – Tanrının kulundan insana geçiş: Osmanlı devrinde kul durumunda olan insan Cumhuriyet devrinde yurttaş olarak tanımlanmış; evrensel insan hakları çerçevesinde sadece insan olmaktan gelen hakları güvence altına alınmıştır.

İnsanla ilgili işlerde aklı temel alma: İnsanın önündeki siyasal, sosyal ya da toplumsal alanlardaki engellerin üstesinden gelmek için Aydınlanma aydınlarının yolundan gidilmiş; sorunun tesbiti, çözümün belirlenmesi ve izlenecek yol için planlama aşamalarında akıldan başka bir araca başvurulmamıştır.

İnsanın kendinin bilincine varması: İnsanın kulluktan kurtulması, hukuk çerçevesinde haklara kavuşması ve yönetimde söz sahibi olması insanı edilgen Osmanı devrindeki durumundan kurtarmış; kendi hayatını yönlendiren bilinçli vatandaş konumuna getirmiştir.

İnsanın ölçü, amaç, hedef alınması: Türk Devriminin her aşamasında insan temel alınmıştır. Duraklama devrinden beri Osmanlı İmparatorluğu'nda insan ögesi ihmal edilmiş, ilerlemesinin önüne çeşitli amaçlarla engeller konmuştur. Türk Devrimi'nin ilk mücadelesi bu engellere karşı verilmiştir. Halkçılık ilkesinin temelinde insana verilen değer ve insanın amaç edinilmesi vardır.

Halkçılık ilkesininin biçimlenmesindeki etkenlerden birini Örmecioğlu Türk direnişinin Anadolu'da örgütlenmesi olarak açıklamaktadır. Kentler işgal altında olduğundan asker ve sivil aydınlar Kurtuluş Savaşı'nı örgütlemek için Anadolu'ya geçmişlerdir.

> *"Şehirlerin baskı altında olması, buna karşılık taşranın serbest konumu, Kurtuluş Savaşı stratejisinin belirlenmesinde ana etken oldu. Kentler özgür değildi; savaşacak gücü kazanabilmek için Anadolu'ya gitmek ve halkla bütünleşmek gerekiyordu. Böylece yeni devlet daha kuruluş aşamasında fiili olarak "halk devleti" haline geliyordu."* ***(Örmecioğlu, 2003. s: 12)***

Anadolu'ya geçen öncü kadro burada dört yıl geçirmiş; halk ile doğrudan ilişki kurmuş; onun durumunu ve sorunlarını, karakter ve davranış biçimini gözlemlemişlerdir. Bu akılcı, olgucu ve nesnel yaklaşım Cumhuriyet'in kurulmasından sonra yapılacak devrimleri de Anadolu halkı temelinde biçimlendirecektir.

A6. İnançsal Alan

İnanç özgürlüğü anayasa ile güvence altına alınmıştır. Laik devlet toplumun dinsel inancına karışmamaktadır. Bu durum Aydınlanma devrinde akılcılık çerçevesinden dinin yorumlanmasıyla ortaya çıkan yaradancılık ve tanrıtanımazlık gibi tutumların bireylerin tercihine bırakılmasını getirmiştir.

Dinin kurumlaşmasına tepki: 1925 tarihli tekke ve zaviyelerin kapatılmasına ilişkin kanun ile onunla bağlantılı olarak bazı kılık kıyafetin giyilemeyeceğine dair kanun bu tepkinin bir sonucudur. Tekke ve benzeri mekanlarda kurumlaşan dinsel görüşler ile bunların bayraktarlığını yapan çeşitli kıyafetler, Aydınlanma'nın kilise kurumu ve ruhban sınıfıyla yaptığı mücadeleye benzer bir tutumla engellenmiştir.

Sekülerleşme: Siyaset, eğitim ve hukuk alanlarında dinin etkisi sona ermiştir. 1924 yılında halifeliğin kaldırılması, devlete bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması siyasal alanda, yine aynı yıl Tevhid-i Tedrisat kanunuyla eğitim alanında, 1926'da ise Medeni Kanun'un kabulüyle hukuksal alanda sekülerleşme gerçekleştirilmiştir.

A7. Dilsel Alan

Anadilde düşünce ve bilim eserlerinin yazımı: XVII. yüzyıl sonlarından itibaren Batı ülkelerinden düşünür ve bilim insanları eserlerini Latince yerine kendi dillerinde yazmayı tercih etmişlerdir. Bu davranış Aydınlanma aydınının halkını muhatap alması ve kendi aralarında tartışmak yerine, daha geniş kitlelere ulaşma isteğini göstermektedir. Aynı zamanda dinsel metinlerin de dili olan Latincenin bırakılmasında sekülerleşme hareketinin de etkisi vardır. Bu tutum Türk Devrimi'nin Osmanlıca karşısındaki tavrıyla da uyum göstermektedir. 1928 Harf devrimi ve 1932'de Türk Dil Kurumu'nun kurulmasıyla Türkiye Cumhuriyeti kendisine geçmişin simgelerinden kurtulmuş, herkesin üzerinde anlaşabileceği yeni bir dil yaratmıştır. Bu devrimin nedeni olarak her ne kadar okuma yazma öğrenme kolaylığı gösterilse de sekülerleşme ve Türk Devrimi'nin evrensel karakterinin tanımladığı temelde birlik oluşturma yatmaktadır.

ÜÇÜNCÜ DOGMA: Metafizik Düşünce

Akılcılık ve sekülerleşmenin bir sonucu olarak metafizik düşünce bilimsel düşünceye, deneycilik, olguculuk ve bilimciliğe yerini bırakmış; eğitimde reform gerçekleşmiş; ilerleme ve gelişme fikri yayılmıştır. Laiklik ilkesi bu aşamayı da nitelemektedir.

B1. Bilimsel Alan

Bilim evrenseldir; herhangi bir ülkenin, ulusun, milletin tekelinde değildir; tüm insanlığın kullanımına açıktır. Türk Devrimi düşünce ve eylemlerini bilime dayandıran bir toplum yaratmak yoluna gitmiştir. Bu açıdan deney, olgu ve gözleme dayanılan, analiz ve sentez yöntemi kullanılan, önceden kabullerden değil verilerden yola çıkılan bilimsel düşüncenin gelişmesi ve yerleşmesi için yaygın ve çağdaş eğitime öncelik vermiştir.

Bilimcilik: Alsaç, Atatürk'ün iki ayrı konuşmasından alıntı yapmaktadır:

> *"...Dünyada herşey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için, en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, delalettir..." 1925*
>
> *"...Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılapların gayesi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen modern ve bütün mana ve şekliyle olgun bir topluluk haline getirmektir. İnkılaplarımızın esas gayesi budur. Bu hakikati kabul edemeyen zihniyetleri perişan etmek zaruridir..." 1925* ***(Alsaç, 1976. s: 56)***

Burada açıkça Türk devriminin bilime dayandığı görülmektedir. Ayrıca Atatürk'ün Cunhuriyet halkını tanımlarken "bütün mana ve şekliyle olgun" ifadesini kullanması Kant'ın 1784'te "Aydınlanma nedir?" sorusunda verdiği yanıtı hatırlatmaktadır. Kant'a göre insanın aklını başka hiçbir yetkinin güdümü olmadan özgürce kullanma cesaretini göstermesi "olgun olma durumu"dur. Aydınlanma felsefesi hakkında bilgi sahibi olan Atatürk'ün bu ifadeyi bilinçli kullandığı düşüncesindeyiz.

Bilime dayalı dünya görüşü: Osmanlı döneminin kaderci, boyun eğen, dinsel dünya görüşü Cumhuriyet döneminde yerini bilimsel görüşe bırakmıştır. Yaşamı düzenleyen araçlarda da devrimler bu dönemde yapılmıştır. 1926 tarihli takvim ve saat, 1931 yılında da uluslararası ölçüler kabul edilmiştir.

Bilime duyulan güvenin yerleşmesinin yanısıra insan mutluluğu, refah ve gelişmesinin de yönlendiricisinin bilim olduğu görüşü kabul görmektedir. Doğa bilim ve yöntemlerinin sosyal alanlara da uygulanmaktadır. Üretim süreçlerinde rasyonalizasyon bu doğrultuda bilim ve teknolojinin ekonomi alanına uygulanmasıyla sağlanmış ve modernleşmenin yolu açılmıştır.

B4. İlerleme – Gelişme Fikri

Bilimsel düşünce ve akılcılığın toplumda yerleşmesi kaderciliği önlemiş; bireylere kendi hayatlarını kendilerinin yönlendirebileceğini göstermiştir. Böylece birey kaderini eline almakta, planladığı yönde ilerlemektedir. Türk Devrimi ile gerçekleştirilen değişiklikler toplumda bvilime duyulan güveni arttırmış; ilerleme ve gelişme fikri benimsenmiştir.

B5. Eğitimde reform

Bilgisizlikle savaş Aydınlanma'da olduğu gibi Türk Devrimi'nin de asıl hedeflerinden biridir. Sekülerleşmenin eğitim alanına yayılması Osmanlı döneminden çok farklı bir eğitim anlayışı getirmiştir. 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat kanunu ve 1928 tarihli harf devrimi bu yönde atılan önemli adımlardır. Öyle ki bunlar değiştirilemez devrim kanunlarından ikisini oluşturmaktadırlar. Bir yıl sonra girişilen okuma yazma

seferberliği ile 1932 tarihli halkevler bilgisizlikle savaş ve eğitimin tüm topluma yayılması konusundaki ciddi tutumun göstergeleridir. Dinsel kurumların etkisinden uzak eğitim 1930'lu yıllarda gerçekleştirilen tedrisat refomlarıyla gelenek ve dogmalardan kurtulmuş ve bilimsel düzeye erişmiştir.

Mimarlık eğitiminde ilk reform hareketleri 1926 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nin güzel Sanatlar Akademisi'ne, 1928'de Mühendishane'nin Yüksek Mühendis Mektebi'ne dönüştürülmesi ile gerçekleşmiştir. Egli'nin 1930-1936 yılları arasında Akademi kadrosuna katılması mimarlık programının modernleşmesini sağlamıştır. Bu konuda Rebii Gorbon "Prof. Egli ile birlikte eğitim programı o devirdeki Almanya'nın eğitim programına eşit hale getirildi" demektedir. Behçet Ünsal da Egli'nin işlevsel mimarlığı savunmasına vurgu yapmaktadır **(Aslanoğlu, 1980)**. Ayrıca Akademi'de Egli'nin yönetiminde modern mimarlık atölyesi de açılmış, kısa zamanda proje tasarımına hakim olmuştur.

4.1.3 Modernizm ve Türk Devrimi

Aydınlanma Devri'ndeki mücadelenin geliştirdiği değerler modern çağda da korunmuştur. İki dönem arasındaki evrensel insan ve evrensel bilime verilen ağırlık açısından görülen farklılık, bunların gelişmesini ve daha çok insan temelinde tanımlanmış Aydınlanma değerlerine, gelişen bilim ve teknolojinin etkisiyle yenilerinin eklenmesini kapsamaktadır.

Timur, Türk Devrimi'ni Aydınlanma ile ilişkilendirnekte ve burjuva devrimi olarak nitelemektedir. Devrimin amacı olan "çağdaş medeniyete ulaşma" girişimini ise bir burjuva devriminin doğal sonucu olan sanayi toplumu haline gelmek biçiminde açmaktadır **(Timur, 2001)**. Buradan da Türk Devrimi'nin Aydınlanma ile başladığı ve modernleşmeyi hedeflediği; bunun için aracın sanayileşme olduğu görülmektedir.

Modernizmde ele alınan Aydınlanma değerleri, monarşiye karşı ulus devlet, siyasal demokrasi, anayasal düzen, insan hakları, hümanizma, kamusal toplum, burjuvazi, kentleşme, bireysel girişim; kurumlaşmış dine karşı akılcılık, büyü bozumu, dünyasallaşma, gelenekçilik karşıtlığı, aydın sınıfı, sekülerleşme; metafiziğe karşı da olguculuk, bilimcilik, evren ve içindeki bireye dair görüşlerin değişmesi, ilerlemecilik, büyük buluşlar olarak sıralanmaktadır. Modernizm de bu üç alanda yeni değerler geliştirmiştir.

Atatürk ilkelerinin sonuncusu Devrimcilik modernizmle yakından ilişkilidir. Devrimciliğin temelinde yeniliğe ve gelişmeye açık olma, ileriye bakma, çağın gereklerine uyum sağlama ve sürekli değişim düşüncesi vardır. Modernleşme ve

modernizm arasındaki yıkıp yeniden yapma üzerine kurulu diyalektik ilişki, Devrimcilik ilkesinin sürekli değişim özelliğini nitelemektedir. Türk Devrimi durağan değildir. Modern çağda durağanlık yok olmanın nedenidir. Herşeyin değiştiği ve kendini yeniden ürettiği bir dünyada Türk Devrimi'ni tanımlayan altı ilkenin en sonuncusu olarak Devrimciliğin sayılması, Aydınlanma Devrimi ile başlayan bu hareketin daha başlangıç yıllarından Modernizmi hedeflediğini göstermektedir.

BİRİNCİ DOGMA: Monarşi

Cemaatten topluma geçiş: Türk Devrimi Osmanlı devrindeki cemaat düzeninden vatandaşlık esasına dayanan bir toplum yaratmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki Aydınlanma devrinden sonra bu toplumsal yapıda kurumlaşmalar, dernekler, odalar, birlikler görülmeye başlanmıştır.

Yeni toplumsal sınıflar: Ekonomi ve üretim alanında modernleşme yani sanayileşmenin toplumsal bir sonucu olarak sanayi burjuvazisi ve işçiler olmak üzere yeni sınıflar ortaya açıkmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında toplumsal sınıflaşma istenmemiş; tek cephede halkı birleştirmek amaçlanmıştır; ancak toplumsal yapının doğal gelişiminde bunu engellemek mümkün değildir. 1930'lu yıllarda devlet öncülüğünde planlı sanayileşme girişimleriyle toplumsal sınıflara yenileri eklenecektir. Yine de sanayileşmiş ülkelerde görülen sınıf çatışmaları Türkiye'de gözlenmemektedir. Bunun bir sebebi sanayileşmenin görece daha küçük çaplı olmasıdır. Kurtuluş Savaşı gibi dış tehdide karşı birleştirici bir güçten gelmenin de etkisi büyüktür.

Toplumsal kitle hareketleri: Aydınlanma'nın topluma kazandırdığı kentsel yaşam modernleşme ile yeni bir harekete sahne olmaktadır. Aydınlanma Devri'nde halkın kentlilik bilinci içinde biraraya gelmeleri, kentsel mekanları benimsemeleri ve kullanmaları istenmiştir. Kentlileşme refah düzeyinin bir göstergesi olduğu kadar, Aydınlanma'nın yıktığı dogmalarla kendini köklerinden kopmuş hisseden bireyi başka bir düzlemde yeniden tanımlamayı da hedeflemektedir. Türk Devrimi'nin ilk yıllarında yaptığı budur. Özellikle Ankara'nın başkent olarak imarı, yeni siyasal düzene cevap verecek kent dokusunu yaratmak yanında kentliyi de yaratmak amacındadır. Modernleşme ise bu kurgunun üzerine toplumsal kitle hareketlerini getirmiştir. Sanayileşmenin yarattığı toplumsal sınıflar, ekonomik değişimler, yaşam deneyimine yabancılaşma gibi modern çağın sorunları, Aydınlanma'nın kentliye sunduğu kenti yürüyüş, toplantı, protesto meknaı haline getirmiştir. Türkiye'de de bu tür kentsel ve toplumsal dönüşümler yaşanacak, özellikle Atatürk'ün ölümünden sonra başlayan baskıcı yönetimin etkisi 1960 anayasasının getirdiği sosyal özgürlük ortamında cadde ve meydanlara taşınacaktır.

Demografik hareketler: Sanayileşme modernleşmenin ayırdedici özelliğidir. Sanayileşen toplumda kırsal kesim de makineleşmeye yani sanayileşmenin tarımsal yoluna girmek durumundadır. Makineleşme toprağa bağlı çalışan sayısını azaltmakta, kentler iş imkanı açısından cazip hale gelmektedir. Cumhuriyet'in kurulmasıyla Ankara'da da başkent olmanın getirdiği imkanlar nedeniyle nüfus hızla artmıştır. 1928-1932 tarihli Jansen'in İmar Planı, veri olarak sunulan nüfus yoğunluğunun gerçekçi olmamasından dolayı bu artışı karşılayamamış; plansız yerleşmelere engel olunamamıştır.

Kapitalizm: Bireycilik ve liberal ekonomi kapitalizmin gelişmesini getirmiştir. Sanayileşme ve yeni toplumsal sınıflaırn ortaya çıkmasıyla da bağlantılı olan bu durum, aile şirketi ölçeğinden ulusal ve uluslararası üretimin yapıldığı kuruluşlar aracılığıyla dışa açılma ve dünya pazarlarına yönelme doğrultusunda gelişecektir. Batıda Aydınlanma döneminin devlet destekli ekonomisinin modernleşme ile liberalleşmesi biçimindeki gelişimin aksine Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk döneminde bireysel girişim desteklenmiş; 1930'lu yıllarda devlet eliyle sanayileşme yoluna gidilmiştir. Bu karşıtlığın nedeni 1929 tarihli dünya buhranıdır. Türkiye'deki burjuvazi her ne kadar teşvik ve yasalarla desteklense de Batıdakine eşdeğer bir ticaret ve sanayi burjuvazisine dönüşememiştir.

Batıda üretim süreçlerinde rasyonelleşme, kapitalizmin gelişmesi, dünya pazarlarına açılma biçiminde ilerleyen sanayileşme refah seviyesinin yükselmesini sağlamıştır. Üretimin artması üretilenein satılacağı pazarın da yaratılmasını ya da var olanın ele geçirilmesini gerektirmektedir. Bu nedenle sanayileşmiş ülkeler sömürgecilikten kalan alışkanlıklarıyla kendilerine pazar aramaktadırlar. Ekonomik alanda da Batıya yönelen Türkiye sanayieşme sürecinini tamamlayamamıştır ancak sanayileşmiş ülkelerin açık pazarı durumuna gelmekten de kendini koruyabilmiştir. 1930'lu yıllarda kurulan KİT'lerle ağır sanayide Batı ile yarışilabilecek düzeye gelinmiştir.

İKİNCİ DOGMA: Kurumlaşmış Din

Modernleşme hızlı değişimleri, yıkım ve yeniden yapım döngüsünü getirmiştir. Bu hareket duygu ve düşünce ayrılığını yani akıl ile çevre arasında farklılığın doğmasına neden olmaktadır. Eylem ve duygudaki bu ikilik yabancılık hissini körüklemekte; modernliğin neden olduğu yerden kopma, tarih ve gelenek bağlarından çözülmeyi körüklemektedir. Modernleşmenin insanlar üzerinde yarattığı bu sorunlar yine modernleşmenin bedelidir. Bu sorunlar evrenseldir ve her birey için geçerlidir. Aynı biçimde çözüm de evrensel olacaktır. Aklın neden olduğu bu eylem ve duygu ikiliğini aşmada birey yine aklını kullanacaktır.

Modernleşmenin yarattığı yabancılık ve ikilik hissindan başka hızlanma ve yıkım-yeniden yapım döngüsü hız karşısında ayakta kalabilme ile hareketi sürdürme çabasını ortaya çıkartmaktadır. Modern insan hıza ayak uydurmakta, hızın bir parçası olmaktadır. Hareketi sürdürme de hızla bağlantılı olarak asla durmama anlamındadır. Durmak yok olmaktır.

İkilik, hareket ve sürekli değişim akışanlık, uçuculuk ve geçicilik olarak ortaya çıkmaktadır. Modern insan bu duyguları aklını kullanarak tasarımına yansıtmakta, modernleşme ile modernizm arasındaki birbirlerini besleyen ve değiştiren diyalektik ilişki de bu biçimde kurulmaktadır.

ÜÇÜNCÜ DOGMA: Metafizik Düşünce

Sanayileşme bilimsel bilgi ve teknolojinin üretimde kullanılmasıyla hızlanmıştır. Fabrikalarda yeni iş örgütlenmesi, seri üretim ve işbölümü gibi akılcı tutumlar teknolojinin olanaklarından da yararlanılmasıyla modernleşmenin en önemli itici gücü ortaya çıkmıştır.

Türkiye'de özellikle KİT'lerle sanayileşmede önemli adımlar atılmıştır. Uzmanlaşma, makineleşme ve teknolojinin kullanıldığı KİT'ler akılcı ve gerçekçi planlı kalkınmanın örnekleridir. Tankut, uzmanlaşma konusuna dikkati çekerek Cumhuriyet'in ilk döneminin kurucu aydınlarını "jeneralist" olarak tanımlamakta; teknik alanlardaki uzmanlık bilincinin daha yeni yeni oluşmaya başladığını belirtmektedir **(Tankut, 1993)**.

Örmecioğlu da köycülük hareketlerini kalkınma çeçevesinde değerlendirmektedir. Buna göre kalkınma köyden başalayacak; köy ve köylüye yatırım yapılacaktır.

> *"Köycülük, bu dönemde yalnızca köyün geliştirilmesi çalışması değil, bilimsel bir kırsal modernleşme hamlesidir."* ***(Örmecioğlu, 2003. s: 14)***

Yaygın okur yazarlık: Eğitim reformu ve seferberlikle toplumun eğitim seviyesi yükseltilmiştir.

Ulaşımın ve altyapının gelişmesi: Bilimsel bilgi ve teknoloji ulaşım alanında da kullanılmıştır. Cumhuriyet'in ilk döneminde gerçekçi ve akılcı bir yaklaşımla kentiçinde yollara kentler arasında ise demiryolu ulaşımına ağırlık verilmiştir. Aslanoğlu Cumhuriyet'in erken dönemi mimarlığını ele aldığı çalışmasında bu konuya değinmektedir:

> *"İlk on yıl içinde demiryollarına yapılan masraf genel harcamaların beşte dördünden fazlaydı; yine aynı süre içinde yıl başına dört yeni köprü düşmekteydi. Bu dönemde nafıa siyaseti "demiryolu siyaseti" yani büyük ulaşım siyaseti demekti."* ***(Aslanoğlu, 1980. s: 11)***

4.2 Mimari Ürün Alanında Türk Devrimi Analizi

Türk mimarlık tarihinde XVIII. yüzyılda başlayan iyileştirme çabaları aynı devirdeki Avrupa Aydınlanma hareketi çerçevesinden değerlendirilemez. Evrensellik perspektifi bu girişimin bir Rönesans olarak nitelendirilebileceğini göstermektedir. Uygarlık yolunun aynı evrensellik perspektifinden okunması mimarlık alanında da ilginç sonuçlar vermektedir. XVIII. yüzyıldan beri Osmanlı Aydınlanması olarak adlandırılan akım Rönesans mimarlığı çerçevesinden ele alınmalıdır. Avrupa mimarlığında Aydınlanma öncesi biçimci yaklaşımlar ile XVIII. yüzyıl Osmanlı mimarlık ürünleri hem biçem, hem de konu ve program olarak benzerlikler göstermektedir. Aynı paralellik Aydınlanma zihniyeti ve mimarlığı ile Türk Devrimi'nin erken dönem mimarlığı arasında görülmektedir. Sanayileşme girişimleri Türk Devrimi'ni ikinci aşamasına, modernleşmeye taşıyacak; bu gelişim mimarlığa da yansıyacaktır.

"Yaşam felsefesi ve düşünce, tasarım ve teknoloji olarak binalara yansır." **(H ve F. Yürekli, 2005).** Bu doğrultuda yaşam felsefesi evrensel insan üzerinden tasarımı, düşünce de evrensel bilim üzerinden teknolojiyi oluşturmaktadır. Evrensel perspektif bize mimarlığın, kaynağı olan toplumsal, bilimsel ve siyasal gelişmelerle de uyum içinde olduğunu kanıtlamakta; Türk mimarlık tarihine zaman skalası ve milliyetçilik perspektifi dışında bir bakış açısı kazandırmaktadır.

4.2.1 Aydınlanma Öncesi Mimarlık

Bir Aydınlanma hareketi olan Türk Devrimi öncesinde Osmanlı İmparatorluğu devrinde girişilen iyileştirme çabaları Avrupa Rönesansı ile paralellikler göstermektedir. Aynı paralelliğin mimarlığa da yansıdığı açıktır. Avrupa mimarisi Orta Çağ'dan sonra buluş ve keşiflerle ulaştığı yeni dünya görüşü doğrultusunda uhrevi hayattan uzaklaşmış; dünyasal değerlere dönmüştür. Her alanda insanı temel ve merkez alan Rönesans mimarlığı dinsel binalardan çok saray, kasır inşasına ağırlık vermiş; meydan çeşmeleri, bahçe düzenlemeleri ile iz bırakmıştır. Bu devirde Hristiyan doktrini yerine Yunan uygarlığındaki evrensel insan düşüncesi ağır basmış; kolaylaşan seyahat imkanları, arkeolojinin bilim olarak gelişmesi ve matbaa sayesinde eski uygarlıklar hakkında kitap ve gravürlerin basılması Antik Çağ'a sadece düşünce alanında değil tasarım alanında da yönelinmesine neden olmuştur. Evrensel insan perspektifinden bu uygarlıkların mimari birikimi de evrensel olarak kabul edilmiş; antik düzen, Vitruvius kuralları mimarlığa geri dönmüştür.

XVIII. yüzyıl Osmanlı mimarlığında da geleneksel olandan uzaklaşma, yeni konular ve biçemler deneme girişimleri gözlenmektedir. Daha sonraki yüzyılda Antik Çağ

diriltmeciliği doğrultusunda gelişecek bu seçmeci akım Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar mimari repertuvarında bazı değişiklikler yaparak – Avrupa mimari mirasından Osmanlı ve Selçuklu mimari mirasına kadar – sürecektir.

Amacımız Rönesans mimarlığının birebir Osmanlı mimarlık tarihine uygulandığını kanıtlamak değil; XVIII. yüzyıldan itibaren görülen iyileştirme çabalarının siyasal, hukuksal ve toplumsal özellikleriyle örtüştüğünü gördüğümüz Avrupa Aydınlanması öncesi girişimlerin mimarlık alanında da konu ve tutum olarak ortaya çıktığını göstermektir. XVIII. ve XIX. yüzyıllar Osmanlı mimarlığı, Röensans'ta olduğı gibi dünyevi yaşantıya yönelmiş; kasırlar, sahilsaraylar, meydan çeşmeleri inşa etmiştir. Mimari biçem olarak klasik düzenden uzaklaşılmış; seçmeci biçem benimsenmiştir. Bunların ötesinde yine iktidar halife padişahındır; halk hala cemaat durumundadır; aydın sınıfı ulemadan oluşmaktadır; bilimsel ve eleştirel düşünce ile sekülerleşme yolunda herhangi bir ilerleme söz konusu değildir.

Hülya ve Ferhan Yürekli, Seyfi Arkan üzerine yazdıkları makalede Osmanlı uygarlığının geri kalmışlığı ile Batı devletlerinin sömürgeciliğini bir arada değerlendirmektedir:

> *"Kuruluşundan belli bir zamana kadar kendi özellikleri doğrultusunda iyi bir sistem oturtmuş olan Osmanlılar, zaman içinde yenileyemedikleri bu sistemin işlerliğini yitirdiğini görmüş olsalar bile birşey yapamamışlar (göğüs göğüse kaba kuvvet savaşlarındaki başarı, savaş veya ekonomi olsun – akıla dayalı uzaktan vurmalara karşı koyamamıştır); Avrupa'nın sömürgecilik anlayışı ile zenginliklerimize sahip çıkmasına göz yummuşlardır. Avrupalılar da bu sömürü sırasında kendileri için gerekli düzeni sağlamak dışında bu topraklarda yaşayanlar için hiçbir yatırımda bulunmamışlardır. Yani bir anlamda Batı hümanizminin izlerine bu topraklarda rastlanılmamıştır."* ***(H ve F Yürekli, 2002. s: 98)***

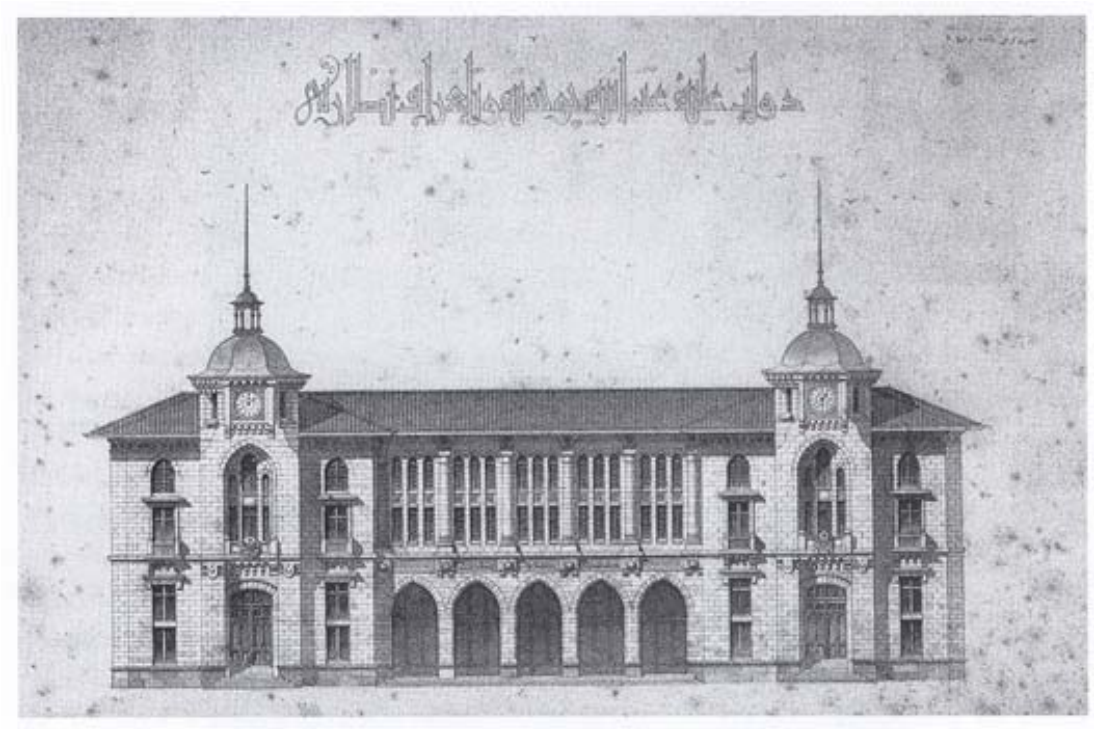
Özer ise rejyonalizm ve üniversalizm konulu çalışmasında Batı ve Osmanlı dünyasındaki gelişmeleri kıyaslamakta; aradaki faz kaymasına dikkat çekmektedir:

> *"Şehirleşme, toplumun hayat standardında yükselme ve bunu izleyen yeni talepler, yeni yapı malzemeleri, yeni konstrüksiyon metotları, vs. gibi elle tutulur, somut problemler Osmanlı alemi için varlığı düşünülemeyecek şeyler olduğundan Batı'da görüldüğü üzere toplumsal, teknik ve ekonomik yönlerden herhangi bir zorlamanın gelebilmesi maddeten imkansızdır."* ***(Özer, 1963. s: 46)***

XVIII. yüzyıl İstanbul mimarlığında "Batılılaşma" sürecini incelediği çalışmasında Arel Lale Devri'nin (1718-1730) bir özelliği olan çeşme ve sebillerden hareketle mimari tutumdaki değişimi yorumlamaktadır:

> *"Duvarlardan kurtulan çeşmelerin meydan ortalarında bayındır kütlelere dönüşmesi, külliye köşelerinden kopan sebillerin kendi ölçeklerine uygun yapılarda özerklik kazanması XVIII. yüzyılın üzerinde durulması gereken bir özelliğidir. Bu durum, Osmanlı mimarisinde temel bir dönüşümü, kente, sokağa, dış çevreye, gelene geçene çevrik, işlevini dışsal ilişkilerinde belirleyen bir yapı anlayışına geçişi ifade eder. (...) Çeşme ve sebillerin bir başka özelliği, meydan ve sokaklarda kutuplaşmalar yaratan, kentsel düzeni birey ölçeğine indiren, bina / sokak karşıtlığında uzlaştırı biçimler getiren unsurlar olmalarıdır. Bu durum kentin yapısal*

düzeyiyle ilgilenen bir bilinçlenmenin oluştuğunu, kent yapısının kendi özgül koşulları içinde düşünüldüğünü gösterir." ***(Arel, 1975. s: 47)***



Şekil 4.1 Sirkeci Merkez Postanesi, Vedat Bey, 1909 (Bozdoğan, 2001)

Bu yorumdan da anlaşılacağı üzere, XVIII. yüzyıl İstanbul mimarlığı ile dünyasal yaşantıya dönüş, dış çevreye açılma ve kentsel yaşantıya katılma cisimleşmektedir. Arel III. Osman devri (1754-1957) mimarisinde saray ve köşklerden bahsetmekte, XIX. yüzyıl III. Selim döneminde ise görülen zihniyet değişimine dikkat çekmektedir:

> *"Bu yıllarda Osmanlılar ilk kez uygarlık kavramının zamana uyma zorunluluğuyla koşullu olduğunu kabul ediyor uygarlığu ise toplumsal kurumların yapısında görüyorlardı. (...) XVIII. yüzyılın sonlarına doğru gerek iktidar kesimi gerekse iktidarın izin verdiği ölçüde aydın kesimi Osmanlı ve Avrupa uygarlıklarını biçim, koşul, verim bakımından yüzleştirmeye başlamış; bu yüzleştirmeden de bazı sonuçlar çıkarmaya yürek göstermiştir."* ***(Arel, 1975. s: 82)***

Bir önceki yüzyıl Osmanlı elçilerinin eserlerini XIX. yüzyıl elçilerininkilerle karşılaştıran Arel, bu zihniyet değişimine, elçilerin sefaretnemelerinde çağdaş kent tasvirlerinin yanısıra bunları oluşturan toplumsal ve ekonomik durumun incelenmesine yer vermelerini de kanıt olarak göstermektedir.

XVIII. yüzyıl yaşantısının dünyasal değerlere yönelmesi ve dış çevreye açılması ile başlayan Osmanlı Rönesansı XIX. yüzyılda Aydınlanma Devri öncesi Batı toplumlarının ulaştıkları düzeye gemiştir. İyileştirme çabaları, eğitimin bir kısmının laikleşmesi ve yurtdışında eğitim imkanının ortaya çıkmasıyla laik bir aydın sınıfının da yetişmesini sağlayacaktır. Asker ağırlıklı bu aydınlar Türk Devrimi'nin önder kadrosunu oluşturmuşlardır.

Tümer, Ahmet Hamdi Tanpınar'dan aktararak XIX. yüzyıl Tanzimat mimarisinin karışık tasarım anlayışını konu etmektedir:

> *"İşte Tanzimat İstanbul'a devlet eliyle bu karışık anlayışı getirdi. Bunların içinde Aziz devrinin cephesi greko-romen taklidi karakollarıyla, Taksim'deki yıkılan kışlanın Endülüs usülü kule ve pencereleri, Kuleli mektebinin Venedik sarayı tarzı dikkat edilecek noktalardır."* ***(Tümer, 2005. s: 92)***

Burada Tümer aslında Aydınlanma öncesi Yunan ve Roma canlandırmacılığının yanısıra oryantalist seçmeciliğe de vurgu yapmaktadır. Bu tutum Aydınlanma öncesi mimari seçmecilikle de paralellik göstermektedir.



Şekil 4.2 Birinci Meclis binası, İsmail Hasif Bey, 1915 (Bozdoğan, 2001)



Şekil 4.3 İkinci Meclis Binası, Vedat Tek (Aslanoğlu, 1980)

Alsaç da bu dönem mimarlığına farklı bir açıdan yaklaşmakta; savaş ve yıkımların getirdiği psikolojiye karşı yıkılma devrindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda birleştirici bir güç olarak görmektedir (Şekil 4.1 – 4.3) **(Alsaç, 1976)**.

Özer adı geçen doktora çalışmasında Kemalettin ve Vedat Beylerden bahsederken onların XIX. yüzyıldan beri süren yapay tutumu devam ettirdiklerini söylemekte ve "yalnızca davranışın yönünde esaslı bir değişiklik vuku bulmuştur ki biz bu değişikliği 'milli ya da rejyonalist bir sübjektivizmin uluslararası ya da üniversalist bir sübjektivizmle yer değiştirmesi' şeklinde ifade edebiliriz" demektedir **(Özer, 1963)**. Aslında tutum açısından değişen birşey yoktur. Sadece kullanılan mimarlık seçkisi yön değiştirmiştir.

Bükülmez ise yüksek lisans tezinde Ahmet Haşim'den yaptığı alıntıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlı ve Selçuklu mimari mirasından seçmecilik olarak tanımlanan bu son dönem mimari tutumu Rönesans olarak nitelemektedir:

> *"İttihat ve Terakki yalnız siyasi bir partinin adı değildi, yarım yamalak tarihi bilgilerin ve ham bir zevkin kaynaklarından akıp gelen ilmi ve estetik bir akımın ismiydi... Bu siyasetin mimarisi türbe ve medreseyi taklit eder. İşte o tarihten beridir ki İstanbul'un her tarafında o biçim binalar inşa etmek ve bu mimariye "Milli mimari rönesansı" adını vermek adet oldu."* ***(Bükülmez, 2000. s: 26)***

4.2.2 Aydınlanma ve Türk Devrim Mimarlığı

Türk Devrimi, Aydınlanma döneminde tanımlanmış dogmalara karşı yeni değerler geliştirmiştir. Siyasal ve toplumsal alanda devrimler gerçekleştiren bu değerler mimari tasarımı ve mimarlık mesleğini de yeniden tanımlamıştır. Türk Devrimi'nin birinci aşaması olarak gördüğümüz Aydınlanma dönemi gerek Ankara'nın başkent olarak imarı ve Anadolu'da kentsel planlama ölçeğinde, gerekse bina ölçeğinde XVIII. yüzyıl Avrupa mimarlığıyla paralellik göstermektedir.

Alsaç doktora tezinde Cumhuriyet dönemi mimarlarının rasyonel-fonksiyoncu olmakla beraber hala duygusal davrandıklarını; mimarlığı güzel sanatların bir dalı, mimarı da bir sanatçı olarak gören düşüncelere sahip olduklarını söylemekte; mimarın hala güzel yapı yapan kişi olduğundan estetik kaygıları ön planda tuttuğunu eleştirmketedir **(Alsaç, 1976)**. Aslında burada Aydınlanma devri mimarlarının tutumu gözlenmektedir. Ledoux, Boullée ve Durand da tasarımın temeline işlevi koymakla beraber hala onu santların birincisi olarak görmektedirler. Mimarlığın bir araç olarak tanımı modernizmde yapılacaktır.

Tekeli, modernite projesi olarak nitelendirdiği Türk Devrimi'ni kentlileşmeyi hedefleyen üç aşamada özetlemektedir. Bunlar, İstanbul'un bırakılarak Ankara'nın

başkent yapılması ve imarı, ülkenin baştan başa demiryollarıyla kuşatılması ve devletçilik politikası paralellinde sanayi planları, demiryolları üzerinde küçük Anadolu köylerinde fabrikaların kurulması olarak sıralanmaktadır.

Cengizkan da Türk Devrimi'ni belirli aşamalarla tanımlamaktadır:

> *"İktidar (...) ülkenin fiziksel planlamasına da katkıda bulunmak istiyordu. (ancak) 1923 yılına kadar bu erk dış saldırı ve tehditlerle ilgilenmek durumunda kalmıştır. (...) 1920'den 1926-27 yıllarına kadar hükümet savaş ortamında, halkın ve ekonominin ayakta kalma sorunlarına birincil öncelik vermiş; ikincil olarak mübadil-muhacir-mültecilerin içe ve dışa göçleri ile yerleştirilmeleri gibi ana sorunları çözmeye çalışmış; üçüncül olarak ise sağlıktan sonra temel toplumsal gereksinimlerden sayılabilecek eğitim ile tarım ve sanayi gibi ekonomi kurumlarının yeniden yapılandırılması ve fiziksel mekan gereksiminlerinin giderilmesi konularıyla ilgilenmiştir. (...) Yaşam ve üretim alanlarının belirleyiciliği altında sorunlarla uğraşıp bunları çözen hükümet, yeni devletin kuruluşunda, ifade alanının önemini farkedip bu alandaki çalışmalara hız verinceye kadar 1928 yılının gelmesi gerekmiştir."* ***(Cengizkan, 2002. s: 116)***

Atatürk Devrimleri'yle de paralellik gösteren bu aşamalar aslında devrimin akılcı ve gerçekçi bir plan dahilinde hayata geçirildiğini göstermektedir. Atatürk Devrimleri birinci dogma olarak tanımladığımız monarşi ile mücadeleyle başlamış; ikinci dogma olan kurumlaşmış dine karşı akılcılıkla devam etmiş ve sonunda metafizik düşünceye karşı bilimsel düşüncede gelişmelerle tamamlanmıştır. Burada evrensel insanın biçimlenmesinden evrensel bilimin yerleşmesine doğru bir ilerleme söz konusudur.

Evrensellik perspektifi Türk mimarlığını ve devrimle yaşanan modernleşmeyi taklitçilik konumundan kurtarmakta; bunun akılcı plan dahilinde evrensel değerlere dayanarak girişilen bir hareket olduğunu ortaya koymaktadır. Hülya ve Ferhan Yürekli, Türk Evi başlıklı çalışmalarında bu konuya değinmektedirler:

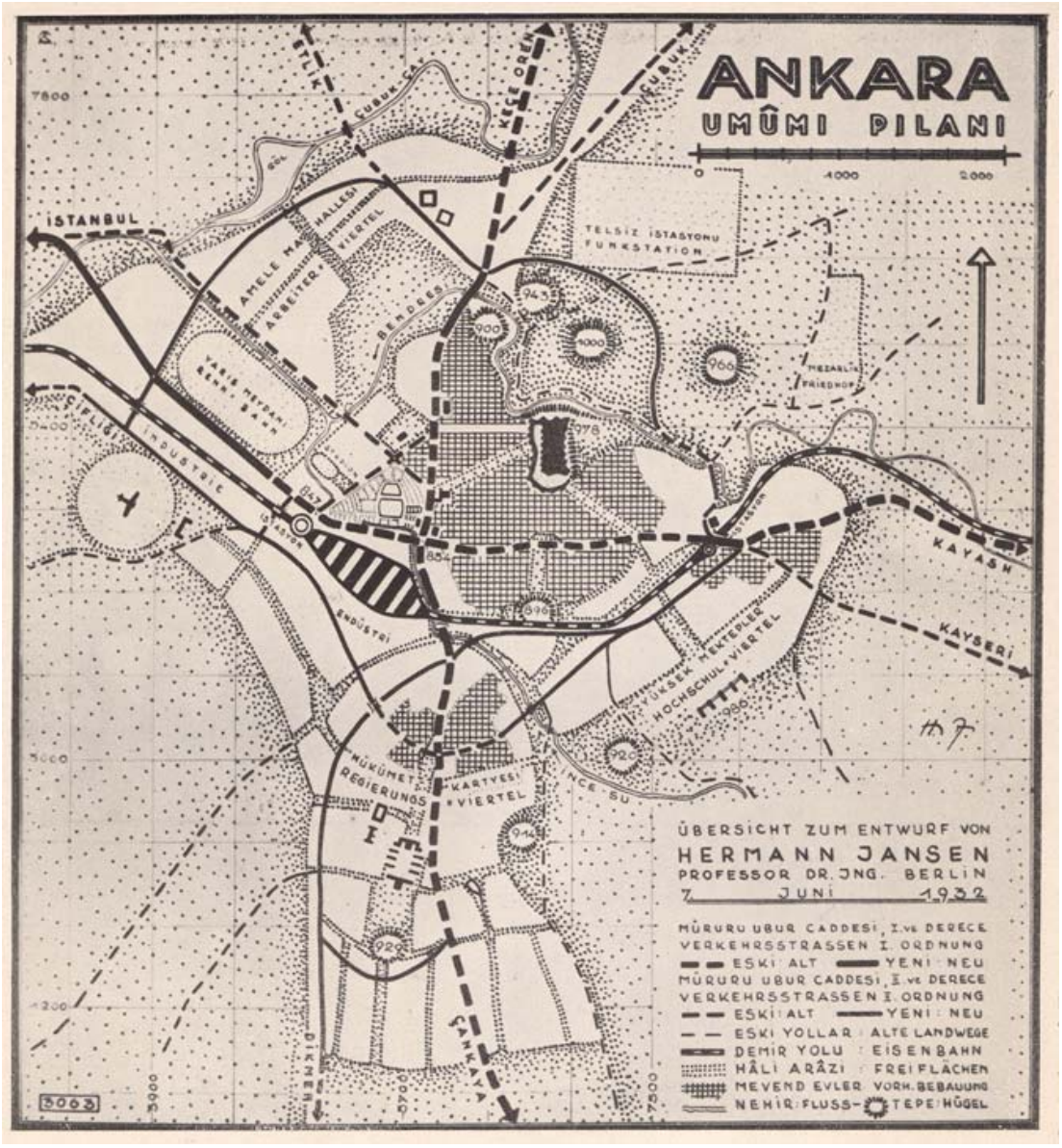
> *"İçinde bulunduğumuz toplumun mimarlığı hakkında konuşmak için o toplumun tanımı konusunda bilinçli olmamız gerekir. Toplumumuz "Batı'nın izinde bir ulus" oalrak yanlış tanımlanmakta, bu yanlış tanımlama nedeniyle de her yaptığı aslında evrensel şey Batı talkidi olarak değerlendirilmektedir. Halbuki o toplum 1670'de İngiltere'de deklare edilen ancak dincilik ve ırkçılığın kırılamayan gücü nedeniyle Fransız Devrimi'ne, Alman Aydınlanması'na rağmen günlük yaşantıya egemen olamayan "evrensel insan" tanımını 1920'lerde yeniden gündeme getirmiş, bu uğurda dilini ve tarihini değiştirmiştir. Gerçek yol göstericinin bilim olduğu, yani önemli olanın gelecek olduğu, geleceğin ise angaje olmamış yaş grubu olduğu için ancak gençliğe emanet edilebileceği düşünülmüştür. Bu toplumun üyeleri olarak bizlerin misyonu entelektüel-evrensel bireyler olarak davranmamızdır.*
>
> *İşte bu evrensellik ve yarına dönüklük – isterseniz modernite diyebilirsiniz- özelliğimizin anlaşılmaz şekilde göz ardı edilmesiyle, modern adı verilenlerin Batı taklidi diye aşağılanarak değerlendirilmesi sık rastlanan bir durum haline gelmiştir. Yani, kopmuş geçmişi yinelemek modernlik, yaşantımızın gereği davranışlarımız taklitçilik olmuştur. Birinci durum İkinci Milli Mimarlık ile örtüşmekte, ikinci durum ise Kübistler olarak yorumlanan mimarları kapsamaktadır."* ***(H ve F. Yürekli, 2005. s: 76)***

BİRİNCİ DOGMA: Monarşi

Büyük Ölçekli Tasarım: Kent Planlaması ve Ankara'nın İmarı

Osmanlı kentleri – birkaç istisna haricinde – geri kalmış; altyapı, kentsel düzenleme açısından Orta Çağ düzeyini aşmayan kentlerdir. Alsaç bu kentsel yapıyı betimlemektedir:

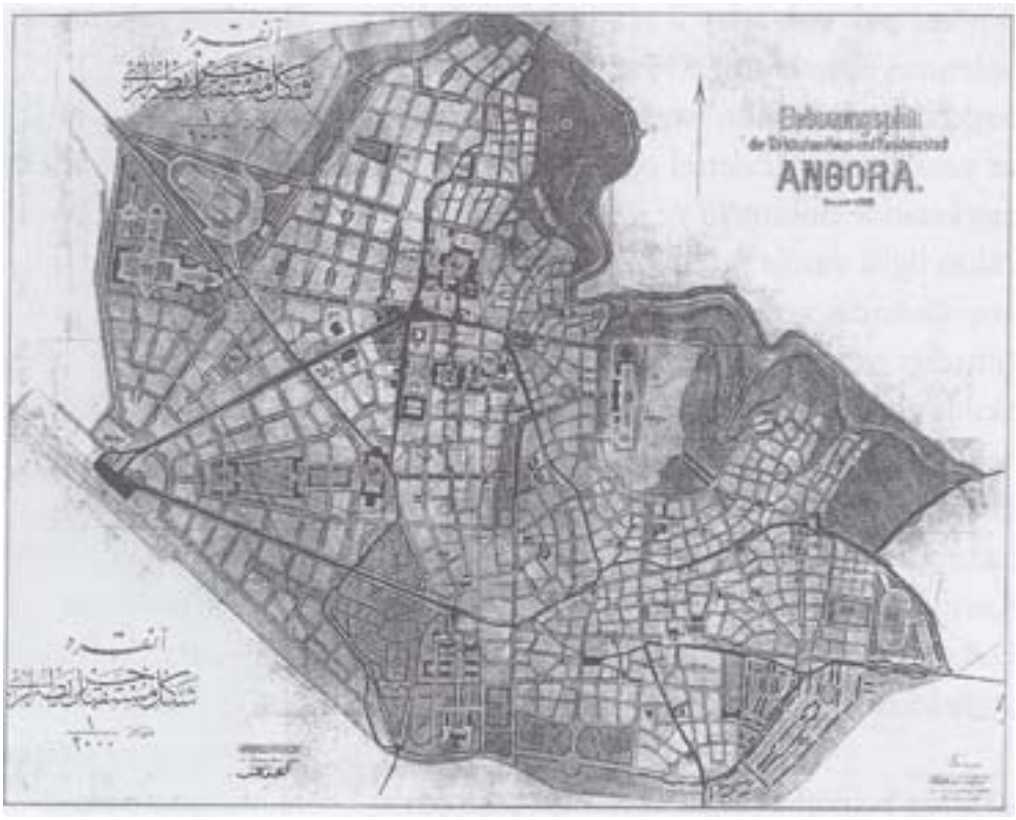
> *"Geleneksel Türk şehirlerinin en açık özelliklerinden biri kamuya ait yolların, alanların olmamasıdır. Bu şehirler içindeki konutlar kendi içlerine dönük birer mikrokozmos oluşturmaktaydılar, şehrin sokakları, evleri ya da ev gruplarını merkeze bağlayan çıkmaz sokaklar şeklindeydiler. Cami ile onun çevresinde yer alan pazaryeri şehrin toplumsal, kültürel, ekonomik merkezini oluşturmakta, cami avlusu da kamuya ait bir alan görevi görmekteydi. (...) Şehrin yapımı herkesin kendi evini, kendi yolunu kendisinin yapması şeklinde olurdu, ortak bir biçimlendirme iradesi yoktu.* ***(Alsaç, 1976. s: 110)***



Şekil 4.4 Ankara İmar Planı, Jansen, 1932 (Jansen, 1937)

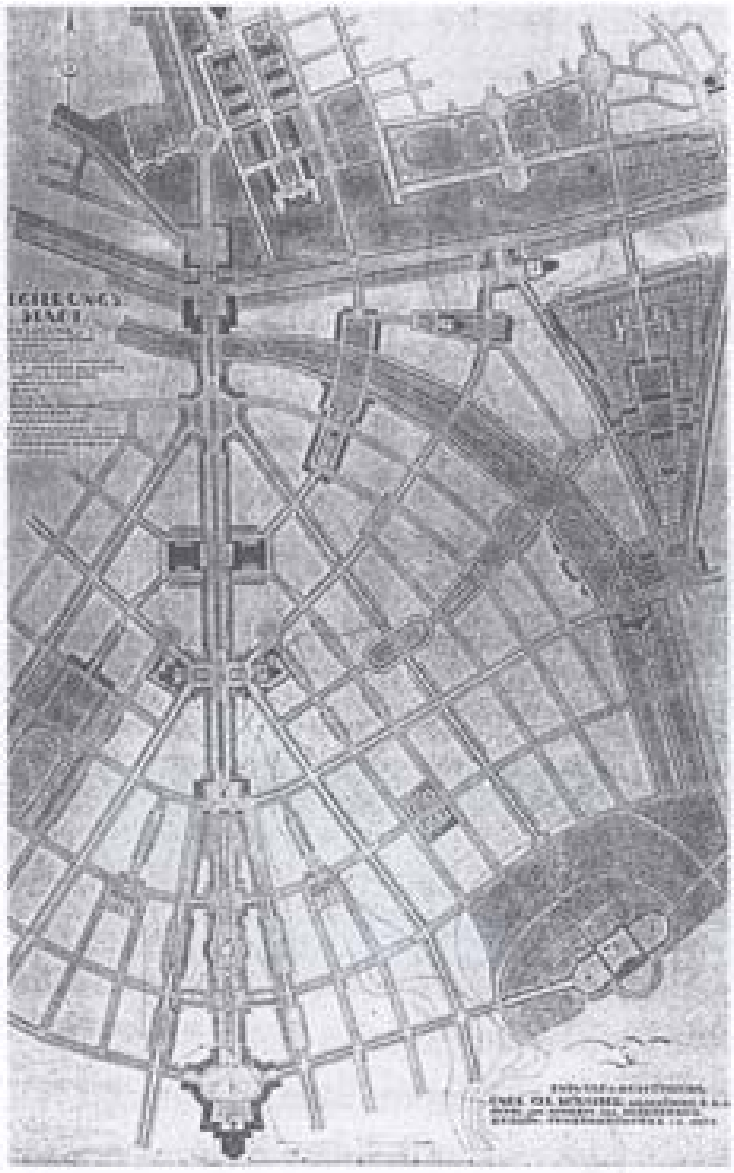
Cumhuriyetle birlikte Anadolu'da kentsel planlamaya ağırlık verilmiş; özellikle Ankara'nın başkent olarak düzenlenmesi önem kazanmıştır. Başkentleşme siyasal bir eylem olarak tanımlanmaktadır. Ankara'nın imarını incelediği çalışmasında Tankut "Cumhuriyetin başkentinin imarı, Cumhuriyetin kurucusunun devrimlerinden biri sayılır, şöyle ki; Ankara'nın kuruluşu Atatürk'ün çağdaşlaşma ilkesinin bir cins somutlaşmasıdır" diyerek Türk Devrimi ile imar arasında bağlantı kurmaktadır. İmar çalışmalarının en yoğun olduğu 1931-1934 yılları arasında kent yeni kurulan mahalleleri, yeşillendirilmiş alanları, düzgün yolları ve yüksek çevre standartlarıyla düzenli bir kent haline gelmiştir. Ankara'nın imarı Aydınlanma Devri ve Modernizm olarak iki aşamada ele aldığımız uygarlık yolunu da hem kentsel ölçekte hem de bina ölçeğinde örneklemektedir. Tankut Ankara'nın imarını "Osmanlı kasabasından modern kente, mahallelikten kentliliğe, geleneksel bürokrasiden kalkınma bürokrasisine geçişin öyküsü" olarak nitelemektedir.

Ankara'nın imarının planlı bir çalışmayla gerçekleştirilmesi öngörülmüş; bunun için 1928 yılında sınırlı bir yarışma açılmıştır. Birinci seçilen Jansen planı 1928-1932 (Şekil 4.4) yılları arasında geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Uygulama Atatürk'ün ölümü ve II. Dünya Savaşı nedeniyle kesintiye uğrayacak; savaş sonrası zihniyet değişikliği plana olan saygı ve güveni yok edecektir **(Tankut, 1993)**.



Şekil 4.5 Lörcher Planı, 1925 (Cengizkan, 2002)

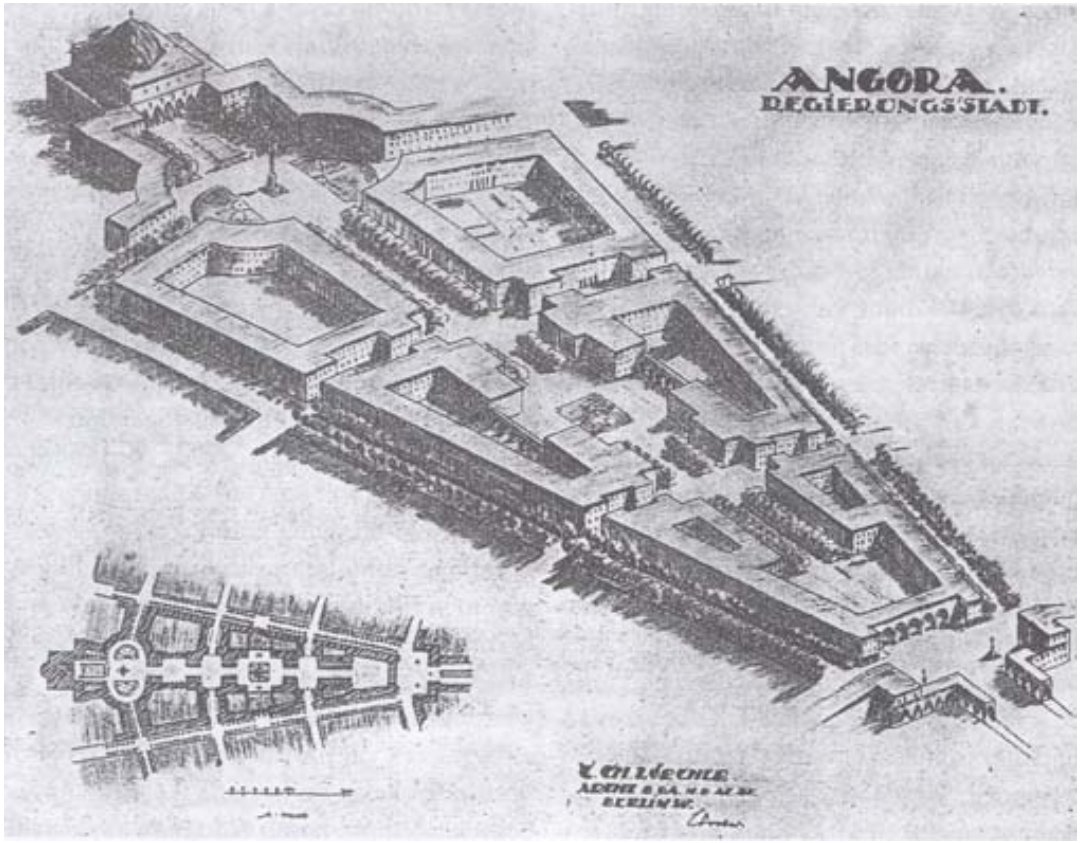
Ankara'nın imarının bu bildik öyküsünün gerisinde plana altlık olarak verilen Lörcher haritası çevresinde gelişen başka bir hikaye daha vardır. Tankut'un değinmediği ancak "(...) Ankara imar planının öngördüğü kentsel tasarımın belirgin bir iç strüktürü yoktur. Bu durum biraz da mevcut eski kent dokusu ile yeni kent önerisinin bütünleşme zorunluluğu ve yeni yerleşme alanında oluşan bazı erken sokak belirlemelerinin aynı tutulması koşulu sonucudur" sözleriyle açıklamaya çalıştığı bu durum Cengizkan'ın Lörcher üzerine yaptığı araştırma ile ortaya çıkmıştır. Cengizkan İstanbul İmar Komisyonu üyesi Berlin'li mimar Dr. Carl Christoph Lörcher tarafından yapılan bu planın "1928 yılında yarışma açılıp 1929 yılında sonuçlanıncaya kadar yeni kentin oluşumuna katkıda bulunmayı sürdüren tek plan" olduğunu belirtmektedir (Şekil 4.5).



Şekil 4.6 Lörcher planında meydan-yol kurgusu (Cengizkan, 2002)

Cengizkan çalışmasında Lörcher planının ana aks, meydanlar ve bulvarlardan oluşan kurgusunu açıklamaktadır. Eski Şehir bir iki müdahalenin dışında olduğu gibi bırakılacak; Yeni şehir ise güneyde Çankaya'ya doğru kurulacaktır (Şekil 4.6). Lörcher eski ve yeni yerleşmeler arasında bağlantıyı İstasyon-Meclis-Kale aksında kurmaktadır. Bu aksta anlamsal bir kurgu da bulunmaktadır:

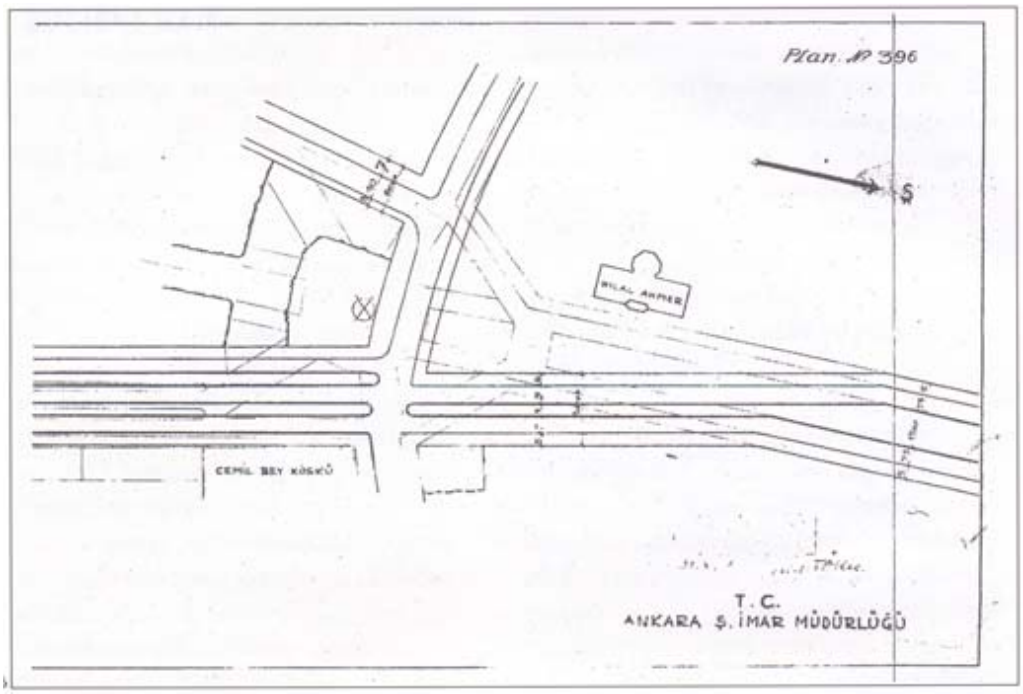
> *"(Lörcher'in) eski kentte keşfettiği İstasyon – Meclis – Kale doğrusal sırası ve konumlanışı eksenel olarak bir kentin hem modern ulaşımla olan kurgusal çıkış noktası ilişkisini, hem erkin kentsel mekana yansıtılması anlamında güncel iktidarı hem de tarihten gelen eski kültürün iktidarını yansıtmaktadır. (...) Bugünkü Sıhhiye Tren İstasyonu aslında Lörcher'in Yönetim Şehri'nin başlangıç kaynağıdır. Kale ile İstasyon Meydanı ve yeni Parlamento arasında bir eksenellik arar: Bakanlar yerleşiminin kama biçimi bu arayışın bir sonucu olarak Ankara'nın fiziksel mekanına kazınır. Kale – İstasyon Meydanı – Parlamento ekseni 1950'li yıllara kadar anlamsal ifadesinin bilincinde olunan ve korunan bir kentsel oluşumdur."* ***(Cengizkan, 2002. s: 123)***



Şekil 4.7 Ankara Yönetim kaması, Lörcher (Cengizkan, 2002)

Cengizkan bu aksiyel gelişmenin odak noktalarındaki meydanları da ele almıştır. Sıhhiye'den Çankaya'ya doğru bu meydanlar Zafer, Millet ve Cumhuriyet olarak sıralanmaktadırlar. Zafer meydanı tiyatro, sinema gibi sanat ve gösteri mekanlarının inşa edileceği yerdir; Millet meydanında iki taraflı yeşil alanlar içinde cami ile hamam planlanmış ve caddeye açık bir yaşam öngörülmüştür; Cumhuriyet meydanı ise "yönetim kamasının" kuzey ucunda bulunmakta ve Vekaletler mahallesinden Çankaya'ya ulaşmaktadır (Şekil 4.7).

Lörcher planının terk edilmesiyle hem bu aksiyel kurgu çarpıtılmış, hem düzgün parselasyon bölünmüş hem de meydanların, gerek adları, gerek fonksiyonları, gerekse biçimleri değiştirilerek kurguya katkıları yok edilmiştir (Şekil 4.8).



Şekil 4.8 Lörcher planında Jansen müdahalesiyle oluşan çarpılma (Cengizkan,2002)

Ankara'nın imarının bu ilk planı Aydınlanma döneminde özellikle Fransız Devrimi ile ortaya çıkan kent planlaması özelliklerini göstermektedir. Plana hakim olan geometrik düzenlemeler, meydan ve bulvarlarla tanımlanan bir kurgu, halkın toplanabileceği, kenti yaşayabileceği bir tasarım anlayışı, heykel ve çeşmeler, hatta meydanlara yurttaşlık bilincini geliştirecek isimlerin verilmesi bile devrim mimarlığını anımsatmaktadır.

Cengizkan Vekaletler bölgesinde "Anadolu topraklarında Hititler'den beri olmayan bir yönetim yapıları birlikteliğinin, kamu yapılarının aynı mahallede toplanmasının yine bu plan tarafından önerildiğini" belirtmektedir. Jansen ve daha sonra binaları tasarlayacak olan Holzmeister ise sadece "ekseni ve sınırları konan, eğimi saptanmış bölgenin ayrıntıları ve içeriği ile ilgilenmişlerdir".

Lörcher planı 1928 sınırlı-davetli yarışmasında altlık olarak, planın tüm açıklama ve kararları da veri olarak sunulmuştur. Daha sonra ortaya çıkan müelliflik davası nedeniyle Jansen Lörcher planının izlerini silme, yolları genişletme, güzergahlarını değiştirme, bölgelere farklı işlevler verme parselasyonu parçalama gibi hamlelerle kurguyu bozma yoluna gitmiştir.

"Lörcher planında Cebeci'de üretilen ve yapımına başlanan mahalle geriye dönüş uğruna plan değişikliğiyle ortadan kaldırılmış; bir bataklık alanı olan bugünkü Gençlik Parkı ve Kurtuluş parkı alanlarında Lörcher'in önerdiği yapılaşma yoluyla kurutma düşüncesi, Jansen'in 1929 planında benimsenmiş iken 1932 planında bu alanlar 'yeşile tahvil edilmiş'; "güzel kale" kavrayışı "Şehir Tacı" düşüncesiyle örtülmüş ve belki de yine telif kaygısıyla bunun gerçekleştirilmesinin üzerine bile yeterince güçlü biçimde gidilmemiştir. Dolayısıyla "barok mimari" yaklaşımının parçası sayılabilecek Lörcher planı örgüsü ve dokusu ile meydan ve sokak nitelikleri Jansen tarafından ne olduğu kendisi tarafından pek de sezilemeyen ama gelmekte olduğunu hissettiği "modern mimarlık" yaklaşımı içinde olduğu düşünülebilecek hatlara kavuşturulmuş; Camillo Sitte ekolünün sağlıklaştırma projesi ile Bahçe Şehir'in ütopya arayışları ve örneğin motorlu trafiğe karşı çekingenliği, bir karışım biçiminde kendi deneyimini Ankara üzerine yansıtmıştır." ***(Cengizkan, 2002.s: 130)***

Cengizkan'ın Ankara'nın imarını Barok mimari çerçevesinde nitelemesi, Jansen'in müdahalelerinde ise, bilinçli olmamakla beraber modernizme doğru bir kayma sezmesi ilgi çekicidir. Bu tesbit Aydınlanma ve Modernizm olarak tanımladığımız Türk Devrimi karakteriyle de paralellik göstermektedir.

Güç ve kimlik ilişkisi doğrultusunda çeşitli başkentlerin kentsel tasarımını inceleyen Vale, Ankara'yı "Siyasi Gücün Yeri" ve "Milli Kimlik Arayışında Dört Sömürge Sonrası Başkenti" olmak üzere iki bölüme ayırdığı kitabında ne sömürge sonrası başkentler ne de milli kimlik arayışı başlıkları altında incelemiştir. Ankara'nın kuruluşu "Erken Dönem Tasarlanmış Başkentler" altbaşlığı içinde "Bağımsızlık İçin Tasarlanmış" başlığı ile araştırma konusu edilmiştir. Aynı alt başlık içinde ele alınan diğer başkentler ise Washington DC., Canberra ve Yeni Delhi'dir. Vale'in çalışmasından çıkan bir başka ilgi çekici sonuç da ulusal kimlik arayışlarının 1960'lardan sonra kurulan sömürge sonrası ülkelerde görülmesidir. Bu iki noktadan hareketle Vale'in Türkiye'yi sömürge ülkeler arasında görmediği; kimlik arayışı içinde bulmadığı yargılarına varılmaktadır. Bunda Ankara'nın II. Dünya Savaşı öncesinde kurulan bir başkent olmasının etkisi vardır **(Vale, 1992)**.

Kimlik arayışına girmemek, simgelerin de peşinde koşmamak demektir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bunlara ihtiyacı yoktur, çünkü Türk Devrimi'nin evrensellik iddiası vardır. Bu durumu kabul edilemez bir tutum olarak gören Batılıların düşüncesi Atatürk'ün ölümünden sonra mozolesi için gönderilen tasarımlarda açıkça ortaya çıkmaktadır.

Simgeler konusunda Tankut da Ankara'nın imarını örnek göstermektedir. Tankut, bu dönemde ortaya çıkan farklı mimari görüşlerin uygulama aşamasında herhangi bir engelle karşılaşmamalarını buradaki mimari ortamın rahatlığıyla açıklamakta; "Türkiye Cumhuriyeti gibi devrimle başa gelen bir siyasal iktidar kendi ideolojisi için simge olacak bir mimariyi yaratmaya heveslenmemiştir" demektedir.

Evrensellik düşüncesini bir tarafa bırakan Toynbee, Anadolu'nun ortasında yeni başkentin kurulmasını Osmanlı köklerinden ayrılmak olarak değil, Osmanlı egemenliği altındaki Türk ulusunun özgürlüğüne kavuşması olarak algılamaktadır:

> *"Osmanlı olmayan Anadolu Türkleri "Anadolu'daki Türkler Osmanlı yöneticilierinin torunları değil, Osmanlılar tarafından fethedilmiş beyliklerin (XIV – XV. yüzyıllar) üyeleriydiler. Yunanlılar, Bulgarlar, Sırplar gibi beşyüzyıl Osmanlı egemenliğinde yaşadılar. Bu bakış açısıyla İstanbul'dan Ankara'ya başkentin taşınması çarpıcı bir sembolik hareketti çünkü bu Anadolu Türklerine artık bir Osmanlı uyruğu olmaktan kurtulduklarının ve bir Türk ulus devletinin vatandaşları olduklarının işaretiydi."* ***(Vale, 1992. s: 98)***

Vale burada daha evrensel bir perspektiften yaklaşmakta ve Ankara'nın Orta Bronz Çağ'da yaşamış Hitit uygarlığının merkezi olma durumuna vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşım Türk Devrimi'nin karakteri açısından daha doğrudur. Cengizkan da Vekaletler bölgesinin Lörcher tarafından geliştirilen kurgusunda Hitit düzenine gönderme yapmaktadır. Vale'e göre bu tutum Hellen olmayan bir kan bağı ile toplumu birleştirmek amacındadır. Vale ayrıca eski kaleye yönelmiş yönetim kompleksinin Barok simetrisinde bir üçgen alan oluşturduğunu söyleyerek Cengizkan'ın yorumuna destek vermektedir **(Vale, 1992)**.

Ankara'nın imarının Barok karakterinin yanısıra, büyük caddeler, yeşil alanlar, ağaçlandırma ve ışıklandırma (Şekil 4.9 ve 4.10), sağlık ve temizliğin sağlanması, mezarlıkların düzenlenmesi, kısaca kamusal güzel kent anlayışıyla ele alınması Aydınlanma'nın kentsel tasarım düşüncesiyle örtüşmekte; Haussmann'ın Paris'i, I. Petro'nun Petersburg'u, II. Friedrich'in Viyana'sı ile paralellik göstermektedir.



Şekil 4.9 Düzenlemiş bulvarlar, Ankara (Evren, 1998)



Şekil 4.10 Ankara'da park ve yol düzenlemesi (Evren, 1998)

Türk Devrimi başkenti Ankara'nın seçiminde eklenebilecek bir başka nokta da, Fransız ve Rus devrimlerinin tersine imparatorluk başkentinin terkedilmiş olmasıdır. Bu kararda Ankara'nın stratejik yerleşimi, ticaret yollarının kesişiminde ve ülkenin ortasında bulunması, savunma kolaylığı gibi akılcı nedenlerin dışında sıfırdan bir kent tasarlamak ideali yatmaktadır. Yine evrensellik özelliğiyle değerlendirilebilecek bu tutum, Rusya'da 1917 Ekim devrimi değil ama XVIII. yüzyıl başında I.Petro'nun Moskova'yı bırakıp Baltık kıyılarında Petersburg'u kurmasıyla bağlantılıdır. Petro geri kalmış ülkesini aydın bir despot olarak geç de olsa Aydınlanma'ya taşımak kararlılığındadır. Bu açıdan Türk Devrimi'nin de bir tür geç Aydınlanma gerçekleştirdiği hem öncü kadronun hareketi hem de başkentte somutlaşan tutumdan anlaşılmaktadır.

I. Petro Petersburg'da 1703'te modern bir başkent kurmuştur. Rus devrimcileri ise daha eski, klasik, geleneklerle sarılı Moskova'yı buraya tercih etmişlerdir. I. Petro'nun modernleşme düşüncesi ondan sonra gelen çarlar tarafında sürdürülememiş, yozlaşmıştır. Buna Berman "azgelişmişliğin modernliği" demektedir. İstanbul'da ise sonuç aynı gibi gözükse de farklı bir durum söz konusudur. İstanbul da azgelişmişliğin modernliğine örnektir ancak Ankara'ya gidilmesi, daha doğrusu Ankara'da kalınmasının Rus devriminden farklı bir yanı vardır. Moskova eski çarlığın izleriyle doluyken Ankara adeta bir "tabula rasa"dır. Aslında tam olarak boş değildir; cumhuriyetin değer verdiği Anadolu kültürü izlerini taşımaktadır; yozlaşmamıştır ve kemikleşmemiştir. Bu yeni başkentte modernliğin maddeselleştirilmesine engel olacak dogmalar yerleşmemiştir. Modernlik yerelliğe

karşı değildir; gelenekselciliğe ve buradan varılan dogmacılığa karşıdır. Ankara ise bu modernliğin yeşermesi için ideal toprak olacaktır.

Rus devrimiyle Moskova'ya dönülmesi Rusların modernlik anlayışının ne olduğunu ortaya koyarken Ankara'nın genç cumhuriyetin başkenti olarak imarı cumhuriyet yönetiminin niyetinin de ne olduğunu ortaya koymaktadır. Ruslar devrim öncesi ortamı sosyal, siyasal ve sanatsal açıdan hazırlayan Konstrüktivist ve Modernistleri devrimden sonra Stalin devrinde yasaklamışlar ve sosyalist realizm adı altında anıtsal mimarlığa dönmüşlerdir. Türk Devrimi ise buna tamamen ters bir yol izlemiş; daha sonda "Ulusal" olarak nitelendirilecek mimarlığın yerine modernizmi benimsemiş; aramış; istemiştir. Buradan da yeni yönetimin niyetinin ne olduğu anlaşılmaktadır.

Ankara'nın imarı bir başkent planlaması olarak Batılı mimarların ilgisini çekmekte; Türk Devrimi'ni dikkatle izleyenler nasıl bir sonuç alınacağını merak etmektedirler. Türkiye'de kentsel planlamaya dışarıdan gelen bu ilgi Le Corbusier'nin İstanbul'un imarı için düşüncelerinde Batılı bakış açısını ortaya koymaktadır:

> *"Eğer hayatımın en büyük gafı en büyük taktik hatası Atatürk'e yazdığım mektup olmasa idi, bugün büyük rakibim Prost yerine güzel İstanbul şehrinin imarı ile ben uğraşacaktım. Bu mektupta, inkılap yapmış bir milletin en büyük inkılapçısına İstanbul'u eski haliyle, asırların tozu toprağı ile bırakmasını tavsiye ediyordum. Ne büyük hata ettiğimi sonradan anladım."* ***(Le Corbusier'den bildiren Alsaç, 1976. s: 134)***

Burada Paris kentsel planlamasında tüm kenti dümdüz eden bir mimarın Doğu kenti olarak gördüğü İstanbul'u nasıl değerlendirdiği görülmektedir. Bunun ardında romantik bir oryantalist tutumun yanısıra Hülya ve Ferhan Yürekli'nin belirttikleri gibi "koruma" maskesi altında Doğu'nun uygarlık merdiveninde aşağı basamaklarda kalmasının sağlanması da ortaya çıkmaktadır **(H ve F. Yürekli, 2005)**.

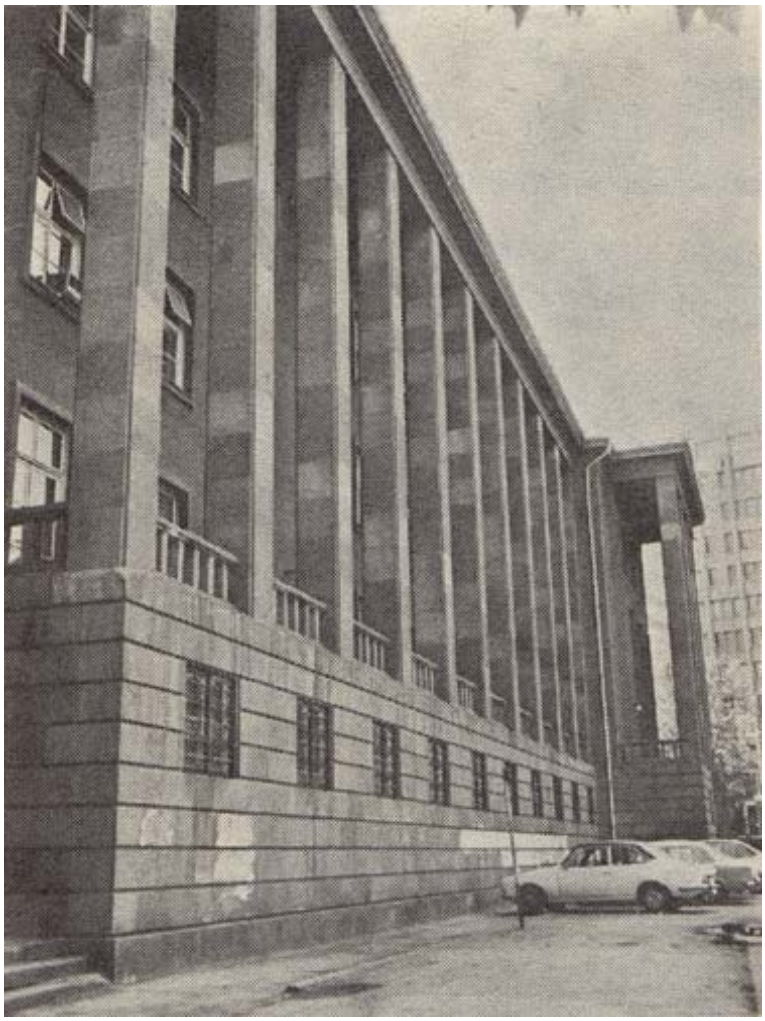
Küçük Ölçekli Tasarımlar: Yeni Bina Tipleri

Aslanoğlu yeni kurulan rejimin TBMM binası, bakanlık binaları, hükümet konakları, özel idarelerin belediye, adliye, bayındırlık, tekele ait yapıları, parti merkezleri ve güvenlikle ilgili yapıları "rejimin prestij yapıları" olarak nitelemektedir **(Aslanoğlu, 1980)**. Bu binalarda simgesellik değil rejimin "karakteri"nin yansıtılması istenmiştir. XVIII. yüzyılda Boullée'nin Vitruvius düzen oranları yerine mimari tasarıma getirdiği bu karakter kavramı, erken dönem Cumhuriyet mimarlığını da biçimlendirmiştir.

Ankara örneğini incelediğimizde bina ölçeğinde iki tutum göze çarpmaktadır: Yönetim binalarında Aydınlanma devri mimarlığı (Şekil 4.11), eğitim (Şekil 4.12) ile sağlık binaları ve konutlara Modernizm. Yönetim binalarındaki anıtsallık çok

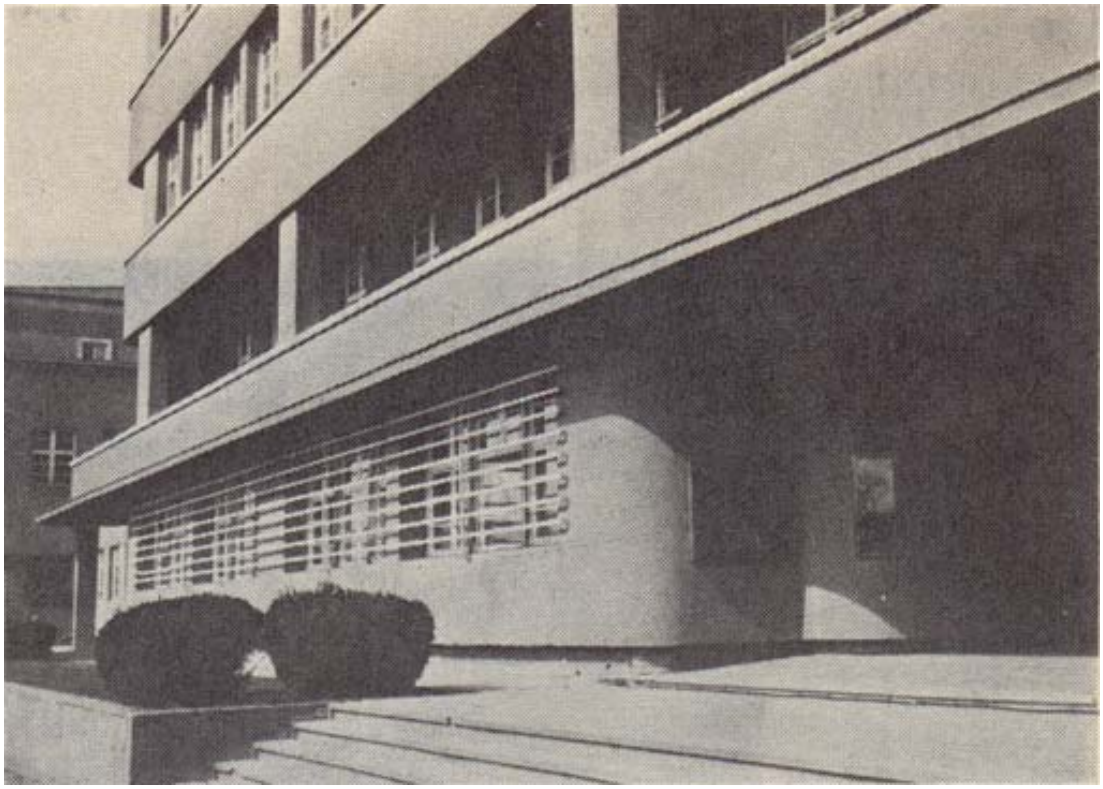
tartışılmıştır. Tankut bu anıtsallığı zaman skalasında aynı döneme rastlayan ve bu paralellikle açıklanan 1930'ların Alman mimarlığından ayrı tutmaktadır:

> *"Unut(ul)mamalıdır ki Türkiye Cumhuriyeti bir bağımsızlık savaşı kazanılarak kurulmuş bir siyasal iktidardır. Nasyonal Sosyalizmde olduğu gibi bir iktidar mücadelesi sonucu yapılan bir siyasal değişiklik değildir. Böyle olunca da anıtsal ölçek yerine insancıl ölçeği, aşırı formalizm yerine yalın anlatımı yeğleyen bir mimari benimsenecektir."* ***(Tankut, 1993. s: 116)***



Şekil 4.11 Adalet Bakanlığı, 1936-1939 (Aslanoğlu, 1980)

Bir Aydınlanma devrimi olarak nitelediğimiz Türk Devrimi'nin yönetim binalarının Aydınlanma devri mimarisiyle örtüşmesi doğaldır. Aydınlanma düşüncesi Yunan ve Roma canlandırmacılığı, Barok ve Rokoko biçemlerinden yalınlığa, kıvrımlı cephelerden düz duvarlara, küçük detay oyunlarından kütlesel hareketlerle kazanılan zenginliğe dönüşümü getirmiştir. Yeni kavramı bu çağda benimsenmiş; tasarımda geçmişe dönmek, gereksiz süslemeler kadar hatalı bulunmuştur. Aydınlanma mimarlığı simgeler yerine karakteri ortaya atmış, Aydınlanma değerlerini – barış, eşitlik, dünyasal zevkler gibi – tasarımlarla cisimleştirmiştir.



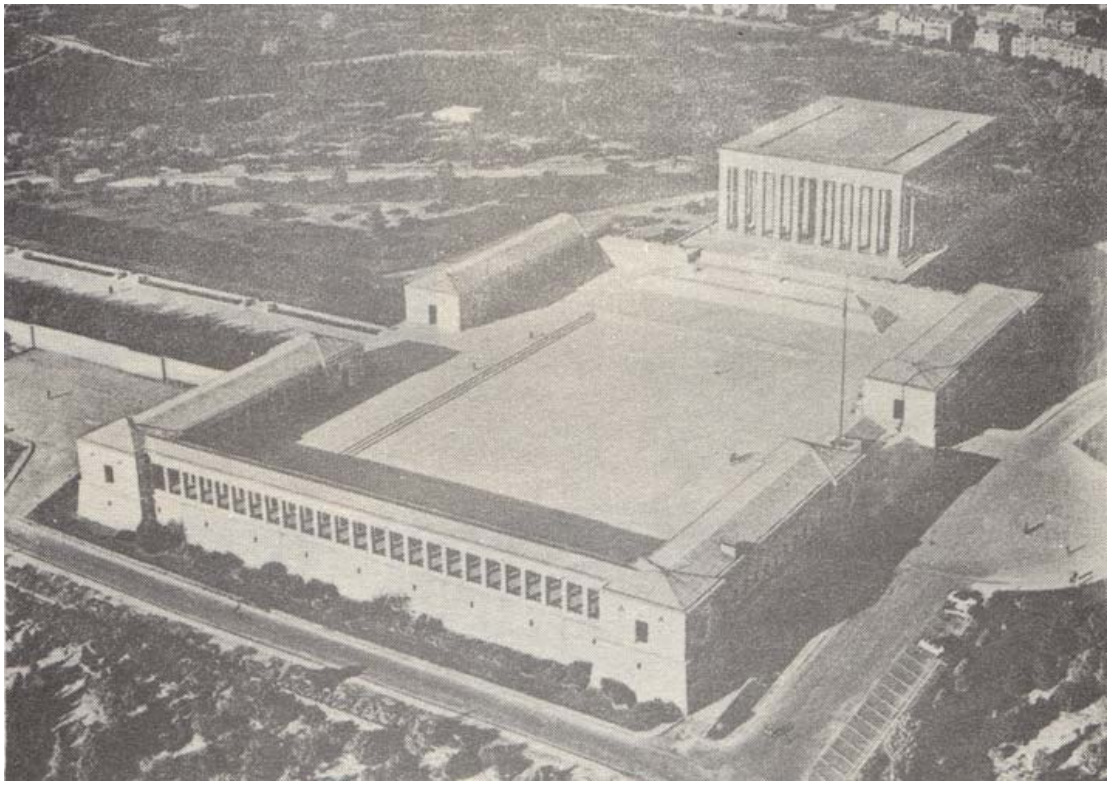
Şekil 4.12 İsmet Paşa Kız Enstitüsü, Egli, 1930 (Aslanoğlu, 1980)

Ayrıca siyasal ve hukuksal kazanımları birebir bina cephelerinde – anayasanın cepheye kazınması gibi – ilan etmişlerdir. Aydınlanma mimarisi yeni klasikçilik olarak adlandırılmanın ötesinde bu özellikleriyle ele alındığında, Türk Devrim mimarisinde ilk dönem binaları, özellikle de belli bir "karakter"i olması istenen yönetim binalarındaki tutumla paralellik göstermektedir.

Karakter kavramından başka bina ölçeğinde mimari değişimi incelerken dikkati çeken bir nokta da binalara verilen isimlerdir. Rus devrimi sonrası Sovyetler Birliği'nde inşa edilen hemen hemen her bina, ister hükümet kurumu ister kamu binası olsun "Saray" adını almıştır. Türkiye'de ise bunun tersi bir tutum söz konusudur; yapılan binalar "ev" ya da "konut" olarak – Cumhurbaşkanlığı Konutu, Sergi Evi gibi – nitelenmektedirler. Saray konusunda bir önemli nokta da, hem Fransız hem de Rus devrimleri yıktıkları rejimin saraylarına yerleşilmiş olunmasıdır. Rus devriminde daha da büyük bir geriye dönüş vardır; Sovyet yönetimi Büyük Petro'nın Aydınlanma düşüncesiyle kurduğu Petersburg yerine çarlık Rusya'sının geleneksel Moskova'sını tercih etmiştir. Bu karşılaştırmalar Türk Devrimi'ni evrensellik temelinde, yani tüm dogmalardan bağımsızlaşma perspektifinde en ön sıraya yerleştirmektedir.

Bina ölçeğinde Osmanlı canlandırmacılığı ve seçmeciliğinden Aydınlanma mimarlığı ve modernizme doğru gelişen biçem değişimi ülkeye gelen yabancı mimarların

öncülüğünde gerçekleşmiştir. Holzmeister Aydınlanma'nın, Egli de Modernizm'in önemli örneklerini vermişlerdir. 1930-1936 döneminde Akademi'de Egli başkanlığında yapılan reformlar eğitimi Batı kurumlarıyla aynı düşünceye getirmiş; XIX. yüzyıl sonu akademizmi çerçevesinde eğitim veren Vedat Bey ve Mongeri atölyeleri yerlerini Egli'nin modern mimarlık atölyesine bırakmıştır. Artık mimarlık bir cephe etüdünden ibaret değildir, işleve uygun plandan yola çıkılmaktadır. Aydınlanma mimarlık anlayışına paralel bu gelişme yeni kuşak mimarların modern mimarlık bilgisiyle yetişmelerini sağlayacak; böylece Türk Devrimi'nin ikinci döneminde sanayileşme politkası paralelinde modern mimarlık ülkede yerleşecektir.



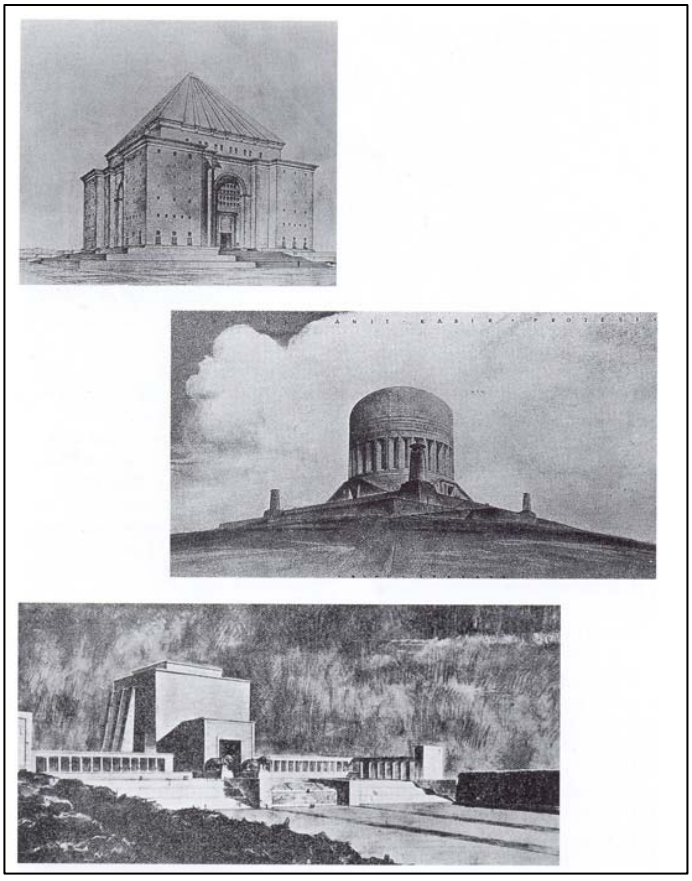
Şekil 4.13 Anıtkabir, 1944-1953, Onat/Arda (Alsaç, 1976)

Bir yönetim binası olmasa da kamu binası ve devrim mimarlığı açısından önemi nedeniyle Anıtkabir de bu bölümde ele alınmalıdır. Alsaç Anıtkabir'i ulusalcılık akımları çerçevesinde değerlendirmekte; hatta tezinde tasarıma yöneltilen "yapıya Hitit aslanları dışında Anadolu toprağından hiçbir unsur katılmamıştı" eleştirisine Kuban'ın verdiği "Anadolu'nun antik köklerine dayanan bir kompozisyon ile ortaya çıkan proje" cevabını da belirtmektedir **(Alsaç, 1976)**. Bu bakış açısıyla Yunan ve Bizans eserleri, Antik Çağ yerleşmeleri, Anadolu topraklarında binlerce yıldır bulunan her türlü yapılaşma "ulusal" olacaktır.

Anıtkabir Aydınlanma devrimcisine yakışır bir Aydınlanma mozolesidir (Şekil 4.13). Konusu, boyutları, kütle kompozisyonu, açıklığı, geometrisi, yazıtlı duvarlarıyla

Aydınlanma mimarlarının tasarımlarını yankılamaktadır. Türk Devrimi'nin Aydınlanma devrimi olması doğrultusunda Anıtkabir'in de bu karakteri yansıtması tutarlıdır.

Anıtkabir'in hatırlattığı başka bir nokta daha vardır. Bu nokta mimari tasarım yarışmasına gönderilen projelerde kendini göstermektedir. Bu çalışmalardan bazı yabancı ve hatta yerli mimarların Türk Devrimi'ni ve Atatürk'ü ne kadar yanlış anladıkları da ortaya çıkmaktadır (Şekil 4.14).



Şekil 4.14 Anıtkabir yarışmasına gönderilen yerli projeler (Bozdoğan, 2001)

Aydınlanma'nın yolunu hazırladığı Modernizm mimari ürün alanında devrim kutlamaları için hazırlanan taklar, toplumsal yaşantının değişimiyle biçimlenen modern konut düzeni, halkın kent yaşantısına katılımıyla işlerlik kazanan dinlence ve eğlence mekanları olarak örnekler yaratacaktır.

Kamusal Alan Tasarımı

Tekeli Türk Devrimi'ni bir modernite projesi olarak değerlendirmektedir. Bu projenin hayata geçirilebilmesi için kentlileşme şarttır. Tekeli kentlileşme yolunu toprağa bağlı nüfusun çözülmesi, kentleşme ve kültürel dönüşüm olarak tanımlamakta, burjuvazinin oluşmasıyla ilişkilendirmektedir:

"Bir ülkede nüfusun kentlileşmesiyse temelde kentsoylu tüketim normlarını benimsemesinden çok yurttaş olma bilincine sahip olabilmesiyle gerçekleşir. Kısacası kentleşme/kentlileşme ile çağdaşlaşma projesinin gerçekleştirilmesi iç içe süreçlerle olmak durumundadır." ***(Tekeli, 1998. s: 61)***

Kentlileşme kentin kentli yararına düzenlenemsi ve kullanımına sunulmasıdır. Bu gelişme hem kentin hem de kentlinin dönüşümünü sağlayacaktır. XVIII. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan bu düşünce, dinsellikten uzaklaşılarak dünyasal yaşantıya yönelme ve toplumsallaşmanın bir sonucudur. Akılcı kentsel planlama, düzgün parselasyon, altyapı, gün ışığından eşit yararlanma ve havalanmayı sağlayacak tasarımlar, kentin sağlıklılaştırılması, yeni yeni gelişen trafik kavramına göre yolların düzenlenmesi, yurttaşlık bilincini güçlendirecek heykellerle meydanların donatılması, konut, ticaret, kamu bölgelerinin belirlenmesi ve hastalık kaynağı olabilen mezarlıkların kent dışına taşınması gibi çalışmalar Aydınlanma kentlerinde uygulanmıştır. Ankara'nın başkent olarak imarının da bu yönde ilerlediği görülmektedir. Kentin kentlinin kullanımına açılması sadece kentsel tasarımın ötesinde yeni toplumsal yaşantının getirdiği mağazalar, kafeler, salonlar, toplanma ve buluşma mekanlarıyla da kendini göstermektedir. Ayrıca buvarlar yalnızca bir ulaşım aksı değil, gezinti mekanı haline gelmişlerdir. Bahsedilen mağaza ve kafeler bu bulvarlar üzerinde sıralanmaktadırlar. Kentli talepleriyle kenti planlamakta, kent de sunduklarıyla kentliyi dönüştürmektedir.

Tasarımın Müşterisinde Değişim: Halk İçin Tasarımlar

Mimarlığın müşterisi değişmiştir. Mimarlık halk için tasarımlara yönelmiştir. Bu gelişmenin ardında mimarlığın kalfaların elinden kurtarılarak bir meslek haline getirilmesi, hızlı ve planlı kentleşme, herkese sağlıklı ve konforlu konut sağlanması, toplumsallaşmanın mimarlıkla gerçekleştirilmesi gibi etkenler vardır. Modernizmin biçimlendirdiği Cumhuriyet köyleri, sanayileşme yolunda kurulan KİT'lerdeki konut yerleşimleri bu yaklaşımı örneklemektedir.

Tasarımın Amacında Değişim: Tasarımla Toplumun Dönüştürülmesi

Bu düşünce Aydınlanma devrinde aydın sorumluluğu ile örtüşmektedir. Aydınlar toplumsal sorunlara yönelmiş; bunları değiştirmek için akılcı çözümler üretme yoluna gitmişlerdir. Bu çözümlerden biri de toplumun dönüştürülmesinde kentsel tasarım ve mimarlıktan yararlanmaktır. İnşa edilmiş çevre ve mekanın değiştirilmesi burada yaşayanları da değiştirecektir. Birer modern mimarlık ürünü olan halkevleri bu amaçla tasarlanan kurumlar olmuştur.

Tümer A.H.Tanpınar'ın mimarlık hakkındaki görüşlerini ele aldığı makalesinde bu konuya dikkat çekmektedir:

*"Tanpınar (...) mimarın bir "demiurgos" yani "düzenleyici, yapıcı tanrı"; mimarlığın bir toplumu, bir kültürü biçimleyen, değiştiren en önemli, en belirleyici öge olduğuna inanır. (...) "Ev ve şehir, insanoğlunun en belli başlı terbiyecileridir. Bu itibarla hakiki bir mimar bütün bir cemiyetin hayatını tanzim eder denilebilir." **(Tümer, 2005. s: 89)***

Yavuz da Osmanlılık, Kültür ve Kimlik başlıklı çalışmasında sanayileşme ve rasyonelleşme düşüncelerinin yanısıra Tanpınar'ın "Yeni köy, yeni ev, yeni iş şekli, yeni insan" sözlerini nakletmektedir **(Yavuz, 1996)**. Burada yeni kavramıyla birlikte bu "yeni"lerin insanı da "yeni"leyeceğine yapılan vurgu dikkat çekicidir.

Simgeler: Aydınlanma Kavramlarının Binalaşması

Aydınlanma Devri'nde üzerinde tartışılan kavramlar Ledoux ve Boullée'nin tasarımlarında biçim bulmuşlardır. Ledoux dünyasal zevkleri binalaştırırken Boullée Aydınlanma'yı hazırlayan bilimadamlarından Newton için anıt mezar tasarlamıştır. XVIII. yüzyıl mimarlığında ütopik olarak nitelenen bu girişimlere Türk Devrim mimarlığında rastlanmamaktadır ancak Boullée'nin karakter yaratan yazıtlı cepheleri, gerek Anıtkabir gibi Aydınlanma mimarlığı örneği binalarda, gerekse Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi gibi Modernizm örneği binalarda görülmektedir.

İKİNCİ DOGMA: Kurumlaşmış Din

Tasarım Dogmalarının Sorgulanması

Mimari dogmaların sorgulanması düşünce üretimi alanında kuram ve tasarım boyutlarında ürünler vermiştir. Mimarlığın bilimselleşmesi ve geniş kitlelere yayılması mimarlık kuram ve felsefesinin de sorgulanmasını gündeme getirmiştir. Alsaç'ın bildirdiğine göre Osmanlı devrinde mimarlık kitapları mimarların yaptıklarının tutanağı, mimarlık eserleri listesi, mimarlık örgütü, eğitimini anlatmaktadır. Bu çalışmalar "Vitruvius, Palladio vb. gibi çok daha erken örneklerine rastladığımız şekilde bu kitapların hiçbiri mimarlığın ne olduğunu, nasıl olması gerektiğini kuramsal düzeyde tartışan kitaplar" değildiler **(Alsaç, 1976)**. Cumhuriyet devrinde yabancı kitaplar tercüme edilirken Türkiye'de de mimarlık kuramı üzerine eserler verilmeye başlanmıştır. 1931'de Arkitekt'in yayımlanmaya başlaması mimarlık eleştirisi açısından bir devrimdir. Kuram çalışmaları ve eleştirinin gelişmesi bilimsel toplantı, kongre ve sergileri de gündeme getirmiş; Batıda Aydınlanma'da görülen atılım gerçekleşmiştir.

Bilimsel düşünce akıl süzgecinden geçirmeden herhangi bir veriyi kabul etmez. Klasik dönemleri biçimlendirmiş mimari dogmalar da Aydınlanma sorgusundan geçecekler, yıkılacak ya da dönüştürüleceklerdir. Türk devrim mimarlığında erken dönemlerde Avrupa ya da Osmanlı eklektiği binalar yeni kuşak mimarlar tarafından

bir hayli eleştirilmiş; belli alışkanlıklar çerçevesinde tasarlanan bu yapıların Türk Devrimi'ni temsil edemeyecekleri ilan edilmiştir.

Mimari dogmaları açık fikirlilikle sorgulama cesaretini bilimde yaşanan gelişmeler yaratmıştır. Yeni malzeme ve yapım yöntemleri geleneksel sınırlar içinde tasarım zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır.

Tasarımda Akılcılık

Akılcı tutum hem kentsel planlamada hem de tasarımda kendini göstermektedir. Yeni yaşam şartlarına uygun tasarım programı konutu yeniden biçimlendirmiş; oda modülünde kurulan Türk evi planı yerini işlevlere göre özelleşmiş mekanlardan oluşan bir plan şemasına bırakmıştır. Tasarımda akılcılık plan şemasının ötesinde biçimde de kendini göstermektedir. Türk Devrimi yeni bir çağ başlatmıştır; mimarisi de buna uygun olacaktır. Bu konuda Mimar Behçet ve Bedrettin:

> *"Türk inkılap mimarisi eski Osmanlı mimarlığından başka bir varlık olacaktır. O mimarinin kubbesi, alçılı penceresi, bütün bir şekil ve hayatı tarih olmuştur... Eskiden kuvvet almak faydalı olabilir, fakat bugünleri orta zamanlara sürüklemek manasızdır."* ***(Aslanoğlu, 1980. s: 45)***

demekte; eskiyi bir tarafa bırakan devrim mimarlığının benimsendiğini kanıtlamaktadırlar.

Akılcılığın mimarlık alanında yansımaları tasarım ve sorunların çözümünde akılcı yöntemlere başvurulması olarak kendini göstermektedir. Mimarlar gelenek ve dogmalardan uzaklaşarak aklı tasarımın merkezine koymuşlardır. Ayrıca yabancı mimarların ısmarlama usulüyle yeni Cumhuriyet'in bina tasrımlarını almalarına bir tepki olarak yerli mimarlar da XVIII. yüzyıl devrimci Fransız mimarlarıgibi nesnel bir değerlendirme için kamusal tasarımlarda yarışma açılmasını isteğini dile getirmişlerdir.

Büyü bozumu – Anlam Arayışı, Karakter

Akıl ve bilime dayanan bir tasarım Aydınlanma öncesi simgesellikten özgürleşmektedir. Dogmalar, kural ve oranlarla tasarımı yönlendirmek simgeselliği hedefleyen belli bir kalıbı sorgulamadan uygulamak anlamındadır. Aklını özgürce kullanan ve bilimin olanaklarına sahip tasarımcı ise simgelerin yerine işlev ve yararcılığı geçirmiştir.

Tasarımın simgesellikten uzaklaşması Aydınlanma mimarlarını işlev üzerinden yeni bir anlam arayışına itmiştir. Boullée bunun adını karakter olarak koymuştur; Ledoux ise konuşan mimarlık peşindedir. Türk Devrim mimarlığının da göze çarpan bir

karakteri vardır. Ankara'nın imarı örneği üzerinden mimarlık alanında ilk girişimlerin acil ihtiyaç duyulan yönetimle ilgili binalar olduğu gözlenmektedir. Bu binalarda Aydınlama mimarlığının etkisi hissedilir. Daha sonraki yıllarda yoğunlaşan eğitim, sağlık, sanayi, spor ve eğlence yapıları ile konutların mimarisinde Modernizm ağır basmaktadır. Aynı paralellikte yönetim binalarının çoğunluğu Holzmeister'e verilmiş, eğitim ise Egli'ye teslim edilmiştir. Hem devrimin yönü hem de zamanlama olarak bu veriler tutarlılı göstermektedir.

Özer rejyonalizm ve üniversalizmi çağdaş Türk mimarlığı çerçevesinden ele aldığı çalışmasında Bonatz'ın mimarlıkta karakter anlayışını açıklamaktadır. Ona göre şehirlilere ait binalar geleneksel biçemde yapılırken, anıtsal binaların klasik biçemde olması gerekmektedir **(Özer, 1963)**.

Tasarımın Konusunda Değişim: Dünyasal Konular

Dünya görüşü ve toplum düzeninin dinsel dogmalar yerine akıl ve bilime dayandırılması uhrevi hayat hedefini ortadan kaldırmış; gerçekçi ve hümanist bir yaklaşımla şimdiki zaman ve yaşanılan dünya önem kazanmıştır. Güncel sorunlara mimari çözümler üretmenin yanısıra Aydınlanma düşüncesine özgü dünyasal zevke yönelme, insan olmanın değerini anlama, belli bir refah düzeyine ulaşmanın getirdiği özgüven de mimarlık konularını değiştirmiştir. Osmanlı mimarlığının en önemli eserleri olan cami ve külliyeler yerlerini Cumhuriyet devrinde güncel ihtiyaçların biçimlendirdiği toplukonut, eğitim ve sağlık binaları, sosyal merkezler ve sanayi tesisleri gibi yapılara bırakmışlardır. Ayrıca kentin kentlinin kullanımına açılması da hem kentsel planlama hem de bina ölçeğinde geniş bulvarlar, meydanlar, mağazalar, kafeterya ve gazinolar, spor tesisleri, havuzlar gibi örneklerle dünyasallaşmayı belgelemişlerdir.

ÜÇÜNCÜ DOGMA: Metafizik Düşünce

Tasarımın Araçları: Bilimcilik – İşlevcilik – Sadeleşme

Mimari tasarımlar gelenek ve dogmalarla değil güncel ihtiyacı karşılayacak bilimsel yöntemlerle tasarlanmaktadır.

İşlev tasarımın temel yönlendiricisi olmuştur. Mimarlık artık bir mesaj veren simge değil belirli bir ihtiyacı karşılayan araçtır.

Akılcılık ve yerleşmiş geleneklerin sorgulanması tasarımda neyin temel neyin gereksiz olduğu eleştirilerini de beraberinde getirmiştir. Bilim ve teknolojinin malzeme ve yapım yöntemlerini geliştirmesi, mimarlığın kendisinin süslemeye gerek

duymadan var olabileceğini; işlevsellik de tasarımın “güzel”liğinin işlevsel sorunlara verdiği cevapta bulunduğunu göstermiştir.

Tasarım Teknolojisi: Geometri, Matematik Ve Fizikten Tasarımda Yararlanma

Doğa bilimleri yöntemlerinin sosyal konulara uygulanması doğrultusunda mimari tasarım da geometri, matematik ve fizikten yararlanmaktadır. Kentsel ölçekte grid sistem, bina ölçeğinde de saf geometriler ve statik sınırlarını zorlayan tasarımlar buna örnektir.

Mühendislik Etkisi: Yeni Konular – Sanayi Binaları, Teknik Yapılar

Yönetim alanında değişimle gündeme gelen yeni bina tipleri dışında, bilim ile teknolojinin ilerlemesi ve inşaat sektörüne katılmasıyla köprü, silo, baraj gibi bundan doğrudan etkilenmiş binalar ya da teknolojinin ekonomide yarattığı dönüşümün gerektirdiği sanayi kompleksleri mimarlığın konusu olmuştur.

4.2.3 Modernizm ve Türk Devrim Mimarlığı

1933 tarihli Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı Türk Devrimi’nin modernleşme yolunda attığı ilk somut adımdır. Bu plan Türkiye’nin sanayileşmek ve planlı kalkınmak hedefini ortaya koymaktadır. 1929 yılı dünya ekonomik buhranı hem ekonomiyi etkilemiş hem de ülkenin tarımla kalkınamayacağını; çağdaşı devletlere yetişebilmek için sanayileşmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Planlı kalkınma ve sanayileşme yolu, bilim ve teknolojideki ilerlemeleri ekonomi ve üretim alanlarına uygulayan burjuvazi ile gelişen modernleşmeye varmaktadır.

Modern mimarlık 1920’li yıllarda Avrupa’da bir devrim gerçekleştirmiş; insanlığa yönelinmesini, rasyonel ve fonksiyonel tasarımların gelişen teknolojiden yararlanılarak hızlı, ekonomik ve çok sayıda üretilmelerini sağlamış; gereksiz detaylara tasarımlarda hiç de yer vermek gerekmediğini ortaya koymuştur. Bu mimarlık devrimidir ve XX. yüzyıl Avrupa’sında da dirençle karşılaşmıştır. Mimarlığın müşterisi değişmiştir. Mimarlığın araçları değişmiştir. Mimarlığın fikirleri değişmiştir. Bu değişimler ise evrenselliği temel alan Türk Devrimi ile örtüşmektedir. Türk Devrimi’nin mimarisinin ulaşacağı noktanın modern mimarlık olması doğaldır. Modern mimarlığın evrenselliği, geleneklerle kendini sınırlandırmaması, insanı merkez alması, simgelere ihtiyaç duymaması yeni Türkiye Cumhuriyeti’ni tanımlayan özelliklerdir.

Türk devrim mimarlığının evrensel tutumu, modernizmden yana tavır alması onu çağdaşlarından farklı bir konuma getirmektedir. Halkevleri bu konuda önemli bir

örnektir. Aslanoğlu halkevlerinin ulusal bilincin doğmasına ve ulusal birliğin perçinlenmesine yardımcı olmak üzere kurulduklarını vurguladıktan sonra, bu binalarda "o yıllar yaratılması şiddetle istenen ikinci bir ulusal mimarlık üslubundan hiçbir iz yoktur; bu yapılar rasyonel-fonksiyoncu tutumla uluslararası mimarlık çalışmaları doğrultusunda anlatım bulmuşlar"dır diye eklemekte ve Türk Devrimi'nin zihniyetini ortaya koymaktadır **(Aslanoğlu, 1980)**. Çağdaşı oldukları Nasyonal Sosyalist Almanya ve Faşist İtalya'nın aksine, halkevleri modern mimarlık örnekleri içinde yer almaktadırlar.

Bu fark başka noktalarda da ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de düz çatı tasarımlara damgasını vururken Nazi Almanya'sında "düz çatı düz kafalılıktır" tanımı yapılmaktadır. Almanya modern sanatı yoz sanat olarak nitelemekte; Stalin ve Doğu Avrupa ülkelerinin baskıcı rejimleri modern mimarlık tasarım, araştırma ve eğitimini yasaklamaktadırlar. Böyle bir ortam içinde Türk devrim mimarlığı Aydınlanma'dan gelen alışkanlığını teknolojide de ilerlemenin sağladığı olanaklarla modernizme taşımaktadır.

Totaliter rejimlerin modernizmin karşısına dev boyutlarda Yunan ve Roma canlandırmacılığını çıkarmasının yanısıra mimari, tasarım ve uygulamayı da kesin şart ve biçem dayatmalarıyla yönlendirmesi gibi modern çağa yakışmayan tutumlar sergilemesi, Türk Devrimi'nin öznelliğini kanıtlamaktadır. Yine de böyle bir ortam içinde Türk mimarlarından da bu akıma kapılanlar olmuş, SATIE binası gibi bir tasarımın sahibi S. H. Eldem de ulusal bir mimarlık geliştirilebilmesi için yönetimin müdahalesninin gerekliliğini savunabilmiştir. Eldem'e göre devletin kendine özgü bir mimarlık biçeminin olması, bunun yetkili bir yargıcılar kurulu tarafından saptanıp denetlenmesi, yeni yetiştirilecek mimarların ulusal mimarlık ilkeleriyle donatılmaları gerekmektedir **(Alsaç, 1976)**. Bu düşünceler Aydınlanma öncesi oran ve biçem dogmalarıyla kuşatılmış bir mimarlık devrine geri dönüşü ifade etmektedir. Alsaç bu akımın XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ulusalcı akım kadar ileri gidemeden bitmesini "Türk mimarlık düşüncesi açısından olumlu" olarak nitelemektedir.

> *"Devlete özgü bir mimarlığın olmasını bunun da kurulacak bir yargıcılar kurulu tarafından saptanıp denetlenmesini istemek gibi düşünceler ise ne Atatürk'ün devlet ile halk arasında ayırım yapmayan düşünceleri ile, ne devletinin halkından daha zengin olmadığı kendi zamanının ekonomik koşullarıile, ne de bizim bugünkü demokratik anlayışlarımızla bağdaşır düşüncelerdir."* ***(Alsaç, 1976. s: 39)***

Modernleşme Aydınlanma'nın uğraştığı dogmalar çerçevesinde yanıtlar getirerek modernizmi yaratmıştır. Sanayileşme ülkesel, kentsel ve bina ölçeğinde yeni alanlar açmıştır. Modernleşmenin yarattığı duygu ve gerçek dünya arasındaki farklılık mekan algısında da ikilik yaratmakta; yabancılık, kopmuşluk hislerinin yanısıra

ilerlemenin getirdiği hız duygusu, sürekli yıkım ve yeniden yapım, geçicilik hissi de tasarımları etkilemektedir.

Modern çağda mimarın müşterisi değişmiştir. Aydınlanma öncesi mimarlık krallar, soylular ve kiliseye hizmet ederken Aydınlanma ile halka yönelinmiştir. Modern çağda ise müşteri belli değildir. Seri üretim mimarlık alanına da yayılmıştır; kullanıcısı bilinmeden bina tasarlanmaktadır. Bu nedenle esnek planlama ve standartlaşma önem kazanmıştır. Bu dönüşümde yeni malzeme ve yapım teknolojilerinin de rolü büyüktür.

Behçet Ünsal 1939'da modern ihtiyaçların her insan için aynı olduğunu söylemiştir. Burada evrensel insan düşüncesinden modernleşmenin evrenselleştirici gücüne varılmakta; modern ihtiyaçlarla uğraşan mimarlığın da evrensel niteliği ortaya çıkartılmaktadır.

Behçet Ünsal'ın modern insanın evrensel ihtiyaçları anlayışının tersine Özer, Seyfi Arkan ve Bekir İhsan gibi modern mimarların çalışmalarını "üniversalist yönde eklektisist" olarak değerlendirmektedir. Özer aktüel ihtiyaçlara aktüel yanıtlar üzerine kurduğu tezinde Batıya yönelmeyi "evrenselcilik", yerel mimarlığa yönelmeyi de "bölgeselcilik" olarak nitelemektedir. Ona göre her iki davranış da seçmeciliktir. Aktüel ihtiyaçların aktüel imkanlarla karşılanmasıyla ilgisi yoktur. Burada "evrensellik" değeri farklı tanımlanmıştır. Behçet Ünsal evrensel insan çerçevesinden çağdaş ihtiyaçlara yaklaşırken Özer aktüel ihtiyaçlarla Türk halkına has ihtiyaçları kastetmektedir. Aslında insanlığın evrensel ihtiyaçları açısından bakmak Gropius'un ifade ettiği ferdi de halkı da kapsayan insanlık kavramını da destekleyecektir. Türk Devrimi'nin evrensel karakteri, Aydınlanma'dan modernizme doğru giden çizgisi Behçet Ünsal'ın değerlendirmesine daha uygun görünmektedir.

Atatürk'ün doğrudan mimarlığı konu alan sözlerine rastlanmamaktadır. Elimizde olan onun sanat konusunda düşünceleri ve bazı binaların tasarımlarına gösterdiği tepkidir. Zeki Sayar Mongeri'nin Ziraat Bankası hakkında Atatürk'ün düşüncelerini "Atatürk tasvip etmedi, beğenmedi yani. Özel bir binadır aslında, Osmanlı mimarisinde... Ama istemedi Atatürk, modern mimari istiyordu" biçiminde aktarmaktadır. Ayrıca Atatürk,

> *"Yine Mongeri'nin önerisi olan külahlı Cumhurbaşkanlığı köşkü önerisini de geri çeviren Atatürk Türk Ocağı binasının cephesindeki mihrapçıkları, onlardan birine kendi heykelinin konulacağının söylenmesine karşın uygun bulmamış, Etnografya Müzesi'nin kubbesini de beğenmemiştir."* ***(Tümer, 1998. s: 14)***

Atatürk Osmanlı eklektiği bir mimariyi asla kabul etmiyordu. Ulusal biçem arayışlarına da nasıl yaklaştığı, kendisine özel mimarı olarak Seyfi Arkan'ı

seçmesinden anlaşılmaktadır. Arkan Hariciye Köşkü, Genel sekreterlik, Yaverlik, Başbakanlık köşkleri ile Florya deniz köşkünü yapmış; planlı dönemde sanayileşmenin ilk adımlarından Zonguldak kömür havzası işçi konutlarını tasarlamıştır. Devrimci bir lider doğal olarak devrimci mimarlığı desteklemiştir. Alsaç Atatürk'ün İkinci Tarih Kongresi sergisinde Cumhuriyet dönemi mimarlığına örnek olarak Holzmeister'in Çankaya Köşkü ile Şevki Balmumcu'nun Ankara Sergi Evi'ni seçmesi, yani kendi dönemlerinin devrimci mimarlıklarından – Aydınlanma mimarlığı ile Modernizm – birer örnek getirmesi Türk devrim mimarlığının çizdiğimiz ilerleyişini de desteklemektedir.

Türk Devrimi'ni evrensellik temelinde ve Aydınlanma prensipleri çerçevesinde kuran bir önderin modern mimarlığı yeni Cumhuriyet'e uygun görmesi oldukça tutarlıdır. Erken dönemde Türkiye'ye gelen yabancı mimarlar içinde Egli'nin, eğitim gibi Atatürk'ün birincil derecede önem verdiği bir konuda hem örgütlenme ve yenileştirme programları, hem de doğrudan eğitim yapılarının tasarımı alanlarında, yine Atatürk'ün görevlendirmesiyle çalışmış olması da modernizmden yana tutum açısından bir başka kanıttır. Egli 1936 yılında tasarladıklarının uygulanmamasını neden göstererek istifa etmiştir. Bu durum Atatürk'ün sağlığının da bozulmasıyla Türk Devrimi'nin yönünün değişmeye başladığını göstermektedir.

Alsaç da Türk devrim mimarlığında modernizm yolundan çıkışı Atatürk'ün ölümünün kolaylaştırdığını belirtmektedir. Onun sağlığında aşırı milliyetçi düşünceler kendilerine yer bulamamışlardır fakat ılımlı bir şekilde başlayan ulusalcılık onun ölümüyle hız kazanmıştır.

> *"Atatürk'ün milliyetçiliği ırkçılığa kadar varan aşırı bir milliyetçilik değildi, çağdaş bilimsel temellere dayanan bir milliyetçilikti, onun için aşırı bir yöne yönelebileceğinden çekindiği Türk Ocakları'nı kapatmış, buna karşılık Türk Tarih Kurumu, Türk dil Kurumu gibi bilimsel kurumları kurmuştu. Onun için de sanatta, mimarlıkta aşırı ulusal düşünceleri destekleyici bir tutuma rastlanmaz. (...) bu düşünceler ancak onun ölümünden sonra güç kazanmıştır."* ***(Alsaç, 1976. s: 32)***

BİRİNCİ DOGMA: Monarşi

Konut – Toplu konut – İşçi konutları

Konut sorunu modernizmin öncelikli çalışma alanıdır. Özer, K. A. Aru'nun konut sorunu üzerine yazdıklarını ele almış; Aru'nun, meskenin toplum kalkınmasındaki rolü, asgari ünitelerin araştırılması, mevcut imkanlarla azami sayıda mesken inşası, inşaat endüstrisi ve mesken buhranı bağıntısı, Türk mimarı ve mimarisinin sorumluluğu konularına değindiğini belirtmiştir. Bu çalışma "estetik kurallardan çok toplumun refahını hazırlayan faktörlere karşı sorumluluk" ile biçimlenmiştir. Özer bu konuların öznel ve bireysel bir mimarlık anlayışı içinde farkına varılmamasını

eleştirmektedir **(Özer, 1963)**. Özer çalışmasında hem konut sorununa hem de bunun çözülmesinde mimarın sorumluluğuna dikkati çekerek modernizmin toplumsal sorumluluk yolundan gitmektedir.

> *"Türk milletinin refahı kurulacak yeni meskenlerin inşasına bağlıdır… Milletin bunu bizden beklemeye hakkı vardır." cümleleri bizce son derece önemli olup Türk mimarının ve mimarlığının sorumluluk duygularında büyük bir değişmenin yer alması gerektiğine işaret etmektedir. Buna göre mimar kendini bir takım estetik kurallarıdan ziyade millete, topluma, başka bir deyimle toplumun refahını hazırlayan faktörlere karşı sorumlu hissedecektir. Öte yandan Türk milletinin refahını da kurulacak yeni meskenlere bağlamakla Prof. Aru toplu mesken konusunu pek haklı olarak ön plana almış bulunuyor."* ***(Özer, 1963.s: 75)***

Konut sorunu kent ve bina ölçeğinde incelenmektedir. Kentsel ölçekte ilk örnekler Lozan'da kabul edilen mübalede şartlarıyla ülkeye gelen muhacirler için yerleşimlerde, yani köycülük hareketinde görülmektedir. Örmecioğlu bu köycülük çalışmalarını incelediği tezinde Rusya, Almanya ve İtalya'daki benzer örneklerin niyet açısından Türk Devrimi zihniyetinden ne kadar farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Rusya'da köycülük çalışmalarının amacı sanayinin desantralize edilmesi; köy ve kent ayrımının kalkmasıdır. Almanya ve İtalya'da ise halkın kolay kontrol altında tutulabilmesi için küçük yaşama birimlerine yerleşmesini saplamak hedeflenmiştir. Mübadele etkisiyle Türkiye'de girişilen köycülük hareketi daha insani ve halkçı olarak değerlendirilmektedir.

> *"(Köycülük) diğer ülkelerden farklı olarak sadece, köylüyü ülke ekonomisine katkı sağlayan bireyler yapmayı, yönetimin ideallerini ona benimsetmeyi değil, köylüyü kente eşdeğer bir yaşam seviyesine çıkarmak, onun hem refah hem de kültür seviyesini yükseltmeyi amaçlıyordu".* ***(Örmecioğlu, 2003. s: 1)***

Muhacirler için köycülük hareketinden başka toplu konut çalışmaları gelişen sanayinin ortaya çıkardığı işçiler için başlatılmıştır. Jansen'in Ankara planında bir amele mahallesi tasarlanmış; ancak uygulanmamıştır. İşçi konutlarının en önemli grubunu, hem tasarım hem de uygulama boyutunda Seyfi Arkan'ın Zonguldak'ta kömür havzasında yaptığı Kozlu İhsaniye, Kılıç ve Üzülmez yerleşkeleri oluşturmaktadır. İşçi, mühendis ve yöneticiler için ayrı ayrı planlanan bu yerleşkeler, modern mimarileri, ekonomik tasarımları, havzada toplumsal bir yaşam kurmak için düşünülmüş okul, ekonoma (tüketim kooperatifi) sinema ve spor tesisleriyle Türk mimarlık tarihinde bir dönem başlatmıştır.

Hülya ve Ferhan Yürekli, Seyfi Arkan'ın Zonguldak'taki işçi konutlarını inceledikleri çalışmalarında kömür havzasının Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet devrindeki işletim anlayışı farkına vurgu yapmaktadırlar. Fransızlar tarafından işletilen bu havzada genel amaç yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin en az yatırımla sömürülmesi olmuştur. Cumhuriyet dönemi bu anlayışı değiştirecek, Aydınlanma prensipler doğrultusunda ve sanayileşmenin gerektirdiği modern anlayışla havzayı yeniden planlayacaktır.

1933 tarihli Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı, demiryolları güzergahı doğrultusunda yurdun çeşitli startejik noktalarında devlet eliyle sanayi yatırımları yapılmasını öngörmüştür. Bu çerçevede kurulan KİT'ler hem ekonomiye hem de çevrelerine getirdikleri artı değerle kalkınmada büyük rol oynamışlardır. Burada



Şekil 4.15 Kömür İşletmeleri'nde okuldan detay (H ve F. Yürekli, 2002)



Şekil 4.16 Kömür İşletmeleri'nde Ekonoma (Baslo, 2003)

Yürekli'ler Seyfi Arkan'ın "jeneratris" kavramına dikkati çekmektedirler **(H ve F. Yürekli, 2002)**. Jeneratris bir bina ya da yerleşim, çevresindeki işlemeyen mekanizmaları da harekete geçirerek dönüştüren bir güce sahiptir. Zonguldak örneğinde işçi yerleşkeleri kent ölçeğinde, planlı kalkınma döneminde KİT'ler de yer seçimi ve kapsamlarıyla ülke ölçeğinde jeneratris bir rol oynamışlardır (Şekil 4,15-17).

Yürekli'ler işçi konutlarından hareketle "Cumhuriyet yönetimi ve bu topraklar üzerinde yaşayanların niyetinin ne olduğunu" açıklamaktadırlar:

> *"Bu gelişme konusu sadece doğanın yeşertilerek yaşatılması konusunda olmayıp, ülke ve insanının gelişmesi konusunda "teknik ilerilik" ve "sosyal ilerilik" olarak belirtilen iki önemli alanı da kapsamaktadır. Yani devlet üretim alanında gelişmeyi hedef alırken, orada çalışanların insan olarak yaşamaları gerektiğinin bilincinde olmuştur."* ***(H ve F. Yürekli, 2002. s: 100)***

Aslanoğlu Zonguldak kömür havzası işçi konutlarını, "Gropius'un öğrencilere Bauhaus'ta yaptırdığı prefabrike standart konut tiplerini ancak dış biçimlenmede anımsatıyordu" biçiminde değerlendirmekteyken Yürekliler tasarımları yerleşke ve bina ölçeklerinde ele almışlardır. Kılıç mahallesinde mühendis ve işçi konutlarından, tenis kortu, sineması, ekonoma ve okulundan bahsetmekte; burayı "çevre, yolu, kaldırımı, aydınlatması ve yeşil düzenlemesi ile bitmiş bir çevre" olarak tanımlamaktadırlar.



Şekil 4.17 Kömür İşletmeleri'nde yönetici evi (Baslo, 2003)

İhsaniye'de bekar işçi yatakhanesi ve sinema dikkati çekmektedir. Üzülmez'de de Kılıç'a benzer konut grupları, yatakhane, yemekhane, okul ve sinema birimleri sayılmaktadır. Binalar düz çatılı tasarlanmışlar; bazıları böyle inşa edilmişken 1940'lı yıllarda değiştirilmiş; bazılarıysa baştan kırma çatılı olarak yapılmılardır. Ayrıca Kılıç'taki ilkokulun sokakla ilişkisine de dikkat çekilmektedir. Yürekli'ler Seyfi Arkan'ın kömür havzasındaki tutumunu "genç Cumhuriyet Türkiye'sinde Cumhuriyet'in ilkelerinden olan hümanizma düşüncesinin maddedelleştirilmesi" olarak değerlendirmektedirler **(H ve F. Yürekli, 2002)**.

Aslanoğlu da KİT'lerin çalışanları üzerindeki eğitici etkisini anlattarak buna Sümerbank'ın Kayseri ve Nazilli fabrikalarındaki sosyal ve eğitici kulüpleri, çeşitli spor aktivite merkezleri ve kooperatifleri örnek göstermektedir. Ayrıca yazar Seyfi Arkan'ın işçi konutlarının haricinde 1933 tarihli İzmir işçi konutları ile Nazilli bez

fabrikası işçi konutlarından da bahsetmekte; Sümerbank'ın Ereğli ve Kayseri Bez, Hereke fabrikası ve İzmit Kağıt Fabrikası için işçi konutlarını ancak 1942-1943 yıllarında yaptırdığını belirtmektedir **(Aslanoğlu, 1980)**.

Toplu konut konusu eğitim programlarına da girmiştir. 1936'da Akademi'de hocalık yapan Taut öğrencilerine toplu konutu diploma projesi konusu olarak vererek gerçekçiliğini göstermiştir.

Bina ölçeğinde tasarımlarda ise konut hem akılcı ve işlevsel plan şeması hem de modern mimarlığın Türkiye'deki ilk örneklerini vermesi açısından öne çıkmaktadır. Dışa dönük yeni yaşam tarzı, çekirdek aile ile tanımlanan toplumsal yapı ve kadının çalışmasıyla, pratiklik ve teknoloji çerçevesinde kurgulanan yeni konut, buna en uygun anlatım biçimi olan modernizmde cisimleşmiştir. 1931 yılından itibaren yayımlanan Arkitekt dergisinin ilk sayısında verilen örnek Bekir Bey Evi'dir. Ayrıca Yedigün ve Muhit gibi dergilerde de "asri ev" projeleri basılmakta; tasarımın yanısıra yapım maliyetleri hakkında da bilgiler verilmektedir.

Modern konut tasarımının önemli mimarı Seyfi Arkan, diğer modern mimarlar gibi bina ile tefrişi birbirinden ayırmamakta; tasarımlarını mobilyalarına kadar detaylandırmaktadır. Hülya ve Ferhan Yürekli de Arkan'ın Florya Köşkü'nden hareketle, öncelikle tasarımda yatay bant pencere, tavandan aydınlatma, havalandırma gibi yeni uygulamalarına ve mobilyaların mekanla birlikte tasarlanmasına dikkat çekmekte; onu ve Atatürk'ün tasarımdan okunan tutumunu ele almaktadırlar. Bu tutum Seyfi Arkan'ı evrensel / hümanist-entelektüel çizgiye taşımaktadır.

> *"Seyfi Arkan Florya Köşkü'nü kurgularken koridor yerine hayat benzeri iki mekan geliştirmiştir. (...) İki sürkülasyon aksının kesiştiği minik holün Köşk'te herkesin karşılaştığı nokta olması, Atatürk'ün ve mimarının yine insan ilişkileri konusundaki demokratik tutumunu sergilemektedir. Ayrıca yarı geçirgen iki giriş kapısı, Atatürk'ün odasının içinin bile karadan görünmesine olanak vererek bu tutumu desteklemektedir."* ***(H ve F. Yürekli, 2005. s. 78)***

Tasarım ve İnşaat Alanında Dışa Açılma

Modernleşmenin dünya pazarına yayılma ihtiyacı mimarlık alanında da kuramsal ve uygulama boyutlarında kendini göstermiştir. Kuramsal boyut ulusal ve uluslararası ölçekte düzenlenen kongre ve sergileri, yerli ve yabancı basında yayımlanan makale ve tartışmaları içermekte; uygulama boyutu ise mimarların uluslararası platformda gerek konut sergileri gerekse yurtdışı kontratlarıyla tasarım ve inşaat yapmalarını tanımlamaktadır. Aslanoğlu doktora tezinde Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin çalışmalarından bahsetmekte; katıldıkları ulusal ve uluslararası sergileri ve bu amaçla Ankara'da inşa ettirdikleri Sergi Evi'ni anlatmaktadır **(Aslanoğlu, 1980)**.

Sanayi yapıları

Sanayi yapıları hakkında rastladığımız ilk çalışma Kazım Karabekir Paşa'nın 1923 yılında Şark cephesi komutanıyken, ülkede hammaddesi bolca bulunan cam, deri, konserve, tuğla, mensucat ve şeker üretimini sağlamak, böylece hem iş ortamı yaratmak hem de sanayileşmeye katkıda bulunmak amacıyla Almanya'da bir Türk mühendisine yaptırdığı fabrika projeleri derlemesidir **(Karabekir, 2001)**. Bu çalışma akılcı ve gerçekçi yaklaşımıyla o yıllar için öncü olmuştur. Bu projelerin hayata geçirilmesine dair herhangi bir bilgi verilmemekte; ancak 1926 yılında Alpullu ve Uşak'ta şeker fabrikalarının açıldığı bilinmektedir.



Şekil 4.18 Sümerbank Yerleşkeleri (Arıtan, 2005)

Tekil girişimlerden sonra KİT'ler sanayi yapıları içinde hem mimarileri hem de yerleşme şemaları ve kapsamlarıyla önemli yer tutmaktadırlar. Arıtan, Sümerbank

yerleşkelerini incelediği çalışmasında bunları “Türkiye Cumhuriyeti’nin modernleşme projesinin etkin modellemeleri” olarak nitelemekte ve kapitalist / sosyalist ideolojiler çerçevesinden değerlendirmektedir (Şekil 4.18). Beş Sümerbank yerleşkesi Alman ya da Rus sermayesi ve hatta planlamasıyla kurulmaları bakımından kapitalizm ya da sosyalizm açısından ele alınmışlardır. Zonguldak kömür havzası gibi bu kuruluşlar da 1933 tarihli plan doğrultusunda tasarlanmış; üretim, sosyalleşme, ikamet gibi farklı işlevler içeren bir programla inşa edilmişlerdir.

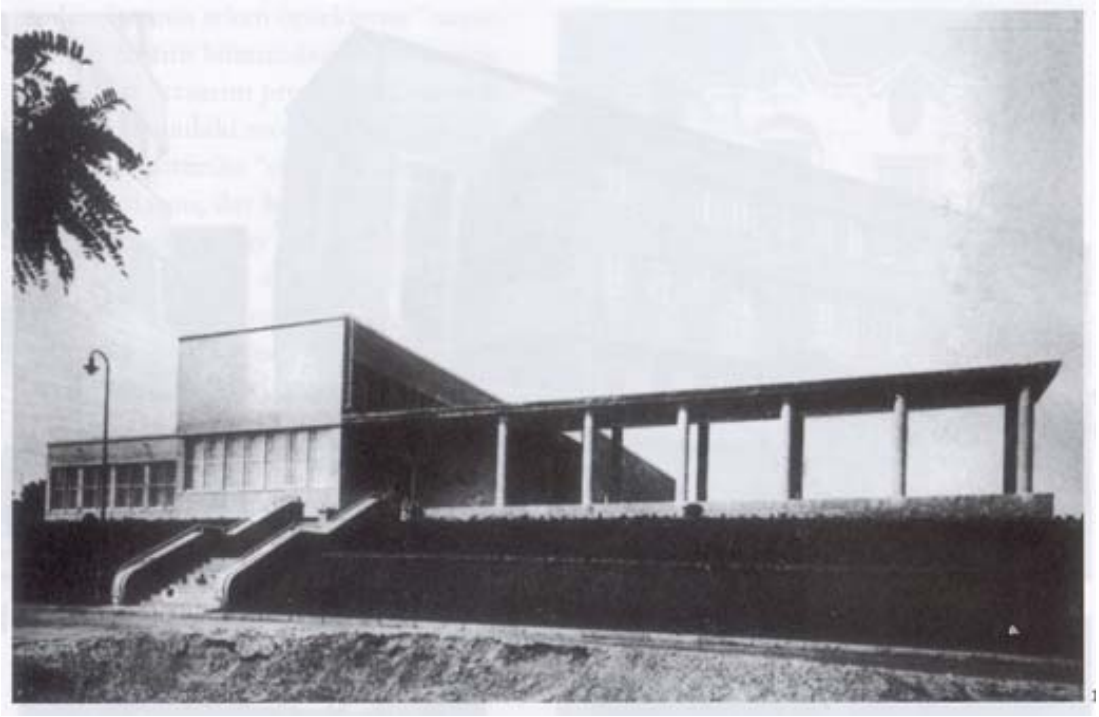
Genel olarak yerleşkelerde üretim ve sosyal işlevler ile konut grubu ayrı yerlerde toplanmıştır; aralarından temel aksı oluşturarak kent merkezine yönelen bir bulvar geçmektedir. Cumhuriyet kentlerindeki Cumhuriyet meydanı – Hükümet konağı – Atatürk büstü – Bulvar kurgusuna benzer biçimde Atatürk meydanı – Yönetim binası – Temel aksı oluşturan yol kurgusu okunmaktadır. Her yerleşkede fabrika, ambar, atölye, kazan dairesi, arıtma tesisi, itfaiye ve garaj, sosyal merkez (sinema, memur yemekhanesi, lokal, spor tesisleri), işçi yemekhanesi, işçi kantini, misafirhane, kreş ve hastane, ekonoma, işçi ve memur konutları, bekar apartmanı ve Sümer İlkokulu bulunmakta; “modern yaşantıyı kuran, kurgulayan, kendine yeten özerk kentsel yapılanma” göze çarpmaktadır. Bu yerleşkeler de Zonguldak örneğine benzer biçimde çevreleriyle ilişkili “jeneratris” oluşumlardır; kendi çalışanlarının haricinde kuruldukları kentin sakinleri tarafından benimsenmişlerdir.

Arıtan değerlendirmesinde yerleşkelerin erken dönem Cumhuriyet mimarlığına katkısını tartışmaktadır. Türk Devrimi’nin hem Fransız hem de Rus devrimlerinden izler taşıması, Rus yardımını alırken Batıyla da ilişkisini koparmaması olarak sıralayabileceğimiz kendine özgü karakteri Sümerbank yerleşkelerinde de kendini göstermiştir. Ele alınan yerleşkeler, Kayseri (1935), Nazilli (1937), Konya Ereğli (1937), Merinos (1937) ve Malatya (1939) yerleşkeleridir. Bunlardan ilk ikisi Rus, sonraki üçü de Alman yapımıdır; bu durum planlamalarda da sosyalist ve kapitalist ideolojiler doğrultusunda tasarlanan ana girişin Sovyet yapımı yerleşkelerde sosyal mekanlar, Alman yapımı olanlarda ise üretim mekanlarıyla karşılandığı görülmektedir **(Arıtan, 2005)**. Mimari tutumun ötesinde aynı dönemlerde hem Rus hem de Alman desteğini kabul etmek, Türk Devrimi’nin karakterini ortaya koymak açısından önemlidir. Devrim herhangi bir kamplaşamaya katılmamakta; evrensel bir dünya görüşü ile uygun olan ilişkileri, kontrolü kendi elinde tutarak, kurmaktadır.

İKİNCİ DOGMA: Kurumlaşmış Din

Aydınlanma’nın karşısına özgür aklı çıkarttığı kurumlaşmış din, modern çağda bireyin iç ve dış dünyası arasındaki ikilemini, çatışmasını doğurmuştur. Modern birey modernleşmenin getirdiği sürekli değişim, yıkım ve yeniden yapım döngüsüne iç

dünyasında ayak uyduramamakta, yabancılaşma, kopukluk, kayıtsızlık gibi duygular yaşamakta ve modernite olarak adlandırdığımız bu modern hayat deneyimini, karşı konulmaz modernleşme karşısında modernizmle yanıtlamaktadır.



Şekil 4.19 Çankaya'da ev, Seyfi Arkan (Arredamento Mimarlık, 2005)

Mimari ürün alanında bu ikilik hız, geçicilik – vazgeçebilme, hafiflik – uçuculuk – akışkanlık, aynı andalık – katmanlaşma, soyutlama (Şekil 4.19) gibi kavramların ortaya çıkmasına ve tasarımı biçimlendirmesine neden olmaktadır. Yatay hatlar, yuvarlak köşeler, saydam yüzeyler, ince kesitler, geniş açıklıklar, kolonlar üzerinde yerden kopma, kütle oyunlarıyla aynı perspektiften birçok yüzeyi algılama gibi sıralayabileceğimiz modern tasarım özellikleri, Aydınlanma devrinden bu yana gelen değerlerin yanısıra, modern çağın özelliği olan bu ikiliğin yarattığı kavramlardan kaynaklanmaktadır.

Sürekli değişim ve yeniden biçimlenme ise kentlerde büyük ölçekli dönüştürmelere, hızlı ve çok sayıda üretime kadar varmakta; anonim müşteri kavramı tasarımlarda esneklin ve uyarlanabilirlik ilkesini öne çıkarmaktadır. Ayrıca bu ilke her an değişen yaşantının mekanı da değiştirmesini olanaklı kılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ DOGMA: Metafizik Düşünce

Teknoloji

Modern mimarlığın ayırdedici özelliği teknoloji ile karşılıklı ilişkisidir. Teknolojik gelişmeler, yeni malzeme ve yapım yöntemleri modern mimarlığı biçimlendirmiş; modern mimarlığın zorlamaları da teknolojik gelişme ve buluşları tetiklemiştir. Bu karşılıklı ilişki bir ülkede modernizmin gelişebilmesi için teknolojik gelişmeyi yani sanayileşmeyi de şart koşmaktadır. Türkiye'de önce bir Aydınlanma döneminin yaşanmış olması; 1930'lu yıllarda planlı kalkınmaya geçilerek sanayileşme yolunda ilerleme ile modern tasarımlar gerçekleşmeye başlamıştır. Yine de sanayileşme hamlesi talihsiz bir dönem rastlamış; ülke her ne kadar hızla kalkınmakta ise de Atatürk'ün ölümü düşünce alanında, II. Dünya Savaşı'nın çıkması da siyasal ve ekonomik alanda uygarlık yolundan sapmalara neden olmuştur.

Ulaşım

Modern çağı biçimlendiren bir unsur olan ulaşım konusu modern kentsel planlamada belirleyici olmuş; Ankara örneğinde hiyerarşik bir yol düzeni tercih edilmiş; yol genişlikleri ileriye dönük öngörülerle hesaplanmıştır. Ulaşım sistemi yol, köprü, tünel sisteminin haricinde kentiçi ulaşımın hizmet olarak belediye tarafından düzenlenmesi, yani kentliye otobüs, tren gibi araçlarla ulaşım imkanı sağlanmasını da kapsamaktadır.

Bilimsel Planlama

Bilimsel yalaşımın insan düşünce ve eylemlerini yönlendirmesi her boyutta planlamanın da bilime dayanmasını getirmektedir.

Ekonomi – Hızlı üretim

Modernleşme ekonomiklik ve hızlı üretim şartlarını getirmiştir. Bu şartlar mimarlığa da yansımaktadır. Tümer de bu konuda Nizamettin Doğu'nun "(...) Eski devirlerde kilise ve saray mensuplarının ekseriya kah din kah şahsi hırs ve rekabet tesirlerile halk kütlelerinin bilgisiz mahrumiyet ve zarureti pahasına hesapsız paralar sarfile mimari eserle vücuda getirmiş olmalarını örnek tutmamıza ne milli vicdanımız ne de bugünkü mimari anlayışımız müsait değildir. (..) Bugünün Türk mimarı ise bambaşka şartlar içindedir. Halledeceği mimari meseleyi ekonomik cepheden de etüd etmek zorundadır." sözlerini aktarmaktadır **(Tümer, 1998)**.

Yeni Malzemeler ve Yapım Yöntemleri

Bu yenilikler tasarımı etkilemiş; Aydınlanma mimarlığından Modernizme geçişi sağlamıştır. Hafif betonun kullanımı bina yükünü azaltmış; izolasyon malzemelerinin gelişmesi düz çatı inşaatına, pencere camı imalatı da büyük pencereler tasarlanmasına olanak vermiştir. Hülya ve Ferhan Yürekli de Cumhuriyet devrinde Türk Evi'nde görülen değişim ve dışa açılma hareketini tanımlamaktadırlar:

> *" (...) toplumun gelişime açık olmasının yapılara yansıdığını görüyoruz. Örnek olarak, yeni bir eleman olarak balkona yer verildiğini ve alt katların artık servislere ayrılması gerekmediği için bu katta da üst kattaki pencere düzeninin kullanıldığını, hatta pencere şeklinin bir dizi üstüste iki kareden oluşan dikörtgenden kare şeklinde tamamen farklı bir düzene geçtiğini de görüyoruz."* ***(H ve F. Yürekli, 2005.s: 52)***

Standartlaşma ve Prefabrikasyon

Yeni malzeme ve yapım yöntemleriyle ilişkili olarak üretimde standartlaşma ve prefabrikasyon modern çağın gerektirdiği hız ve ekonomi isteğine cevap vermektedir. İlk prefabrike konutlar 1949'da inşa edlmiştir **(Alsaç, 1976)**. 1950'li yıllarda endüstrileşme ve araştırmalar sonucunda ahşap, hafif beton, öngerilmeli beton malzemeler geliştirilmiştir.

5. SONUÇ

Türk Devrimi ve devrim mimarlığını zaman skalasından bakarak Avrupa'daki gelişmelerle değerlendirmek yanlış sonuçlara götürmektedir. Bu bakış açısı Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyıldaki iyileştirme çabalarını Aydınlanma olarak nitelerken Türk Devrimi'ni de temeli olmayan bir modernleşme projesine oturtmaktadır. Zaman skalasının böye bir karşılaştırmada uygulanamayacağı, uygarlık yolunun başlangıcını hazırlayan matbaa örneğinden ortaya çıkmaktadır. Avrupa ülkeleri ile Osmanlı İmparaorluğu arasında matbaanın kullanıma geçmesi açısından ikiyüzelli yıllık bir fark vardır. Bu durum zaman skalasındaki faz kaymasını da ortaya koymaktadır.

Evrensellik perspektifinden yapılacak bir yaklaşım, Türk Devrimi ve devrim mimarlığını doğru değerlendirmekle kalmamakta; aynı zamanda kıyaslamalı olarak Osmanlı mimarlığını da tarih içindeki yerine oturtmaktadır. Evrensellik değerinden çıkartılan ölçüt, mimarlığın arka planının da incelenmsine olanak vermekte; mimari ürünü biçemin ötesinde değerlendirmeye de imkan tanımaktadır.

Evrensellik değeri daha önceki çağlarda da çeşitli bağlamlarda tanımlanmıştır ancak Aydınlanma Devri evrenselliğe "tam bağımsızlık" anlamını vermiştir. Bu anlam "evrensel insan" ve "evrensel bilim" boyutlarında kendi göstermektedir. Aydınlanma bağımsızlık yolunda insanın ilerlemesi için mücadele etmiştir. Bu mücadele üç ana dogma ile hesaplaşma çerçevesinde gerçekleşmiştir: Monarşi – Kurumlaşmış Din – Metafizik Düşünce.

Bu çalışmada Aydınlanma'nın bu dogmalarla mücadele çerçevesinde tanımladığı evrensellik bir ölçüt olarak devrim mekanlarını değerlendirmekte kullanılmıştır. XVIII. yüzyıl Fransız devrim mekanı Paris ile XX. yüzyıl Türk devrim mekanı Ankara evrensellik ölçütüyle incelenmiş (Bölüm 3 ve 4) ve aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

1. Birinci dogma olan monarşiyle mücadelede devrim mekanlarındaki dönüşüm beş aşamada gerçekleşmiştir:

- Kentsel planlamada (bkz. s: 108-112, 160-168) Fransız ve Türk devrimleri de yeni bir başkent kurma isteğindedirler; Fransa'da bu başarılamamış, Türkiye'de ise başarılmıştır. Fransa'da Paris devrim mekanı olarak planlanırken Türkiye'de Ankara başkent olarak imar edilmiştir. Paris de Ankara da devrimin karakterini yansıtacak yol ve meydan kurgularıyla planlanmıştır.

- İki devrim de monarşiyi yıkarak cumhuriyeti kurmuşlardır. Bu dönüşüm iki kente de yönetsel ve hukuksal yeni binaları (bkz. s: 112-115, 168-172) gerektirmiştir. Ayrıca devrim coşkusunu simgeleyen törenler için geçici mimari tasarımlar yapılmıştır. Konut planları da her iki devrim sonrasında değişen toplumsal yaşantı doğrultusunda değişmiş; yeni tasarım anlayışı mimarlık eğitimine yansımıştır.

- Fransız ve Türk devrimleri halkın özgürlüğünü ve ilerlemesini hedef almışlar; mimarlık da halk için tasarıma (bkz. s: 115-118, 172) yönelmiştir. Paris'in dışında olmakla beraber Chaux Tuzlası projesi, Ankara'nın dışında olmakla beraber KİT yerleşkeleri ve Cumhuriyet köyleri buna örnektir.

- Toplumsal dönüşüm (bkz. s: 118-119, 172) iki devrimin de programında yer almaktadır. Mimarlık ile toplumun geliştirilmesi amacıyla Paris'te devrim mimarları karakter ve konuşan mimarlık düşüncesini geliştirmişlerdir. Aynı doğrultuda Ankara'da da yeni bina – yeni insan fikri ortaya atılmaktadır. Paris'te kurulan halk tribünlerinde aydınlar toplumu bilgilendiriken Ankara'da halkevleri gündeme gelmiştir.

- Her iki devrim de kendi değer ve kavramlarını kentsel mekana mimarlık üzerinden yansıtmışlardır (bkz. s: 119, 172-173). Tasarlanan binalarda yazıtlı cepheler, kentsel planlamada yaratılan simgesel akslar ve kullanılan isimler Paris ve Ankara'da gözlenmektedir.

2. İkinci dogma olan kurumlaşmış din ile mücadelede devrim mekanlarındaki dönüşüm üç aşamada gerçekleşmiştir.

- Mimari geleneklerin sorgulanmasıyla (bkz. s:120-121, 173-173) Fransız devrim mimarlığı da Türk devrim mimarlığı da geçmişe dönmeyi, süsleme ve taklidi reddetmişlerdir. Bu sorgulama yayımlanan yazı ve kitaplarla kuramlaştırılmıştır.

- Fransız ve Türk devrim mimarlıkları geleneği ve taklidi reddederek bunların yerine tasarımda akılcılığı geçirmişlerdir (bkz. s: 122, 174-175). İki ülkenin devrim mimarları kamusal projelerde nesnel bir değerlendirmenin yapılmasını istemekte bunun da yarışma yoluyla olacağını söylemektedirler.

- Aklın tasarımda kullanılması mimari ürün üzerinde büyü bozucu etki yapmış (bkz. s: 123, 175-176); buna karşılık Fransız ve Türk devrim mimarları karakter tanımını geliştirmişlerdir.

3. Üçüncü dogma olan metafizik düşünceyle mücadelede devrim mekanlarındaki dönüşüm dört aşamada gerçekleşmiştir.

- Bilimsel düşünce, işlevsellik ve yararcılık Fransız ve Türk devrim mimarları için tasarımın araçları olmuştur (bkz. s: 125-126, 176). Bilimsel yöntem iki ülkede de mimarlık eğiminde temel alınmıştır.

- Sanayinin gelişmesi yeni sanayi yerleşmelerini gerektirmiş (bkz. s: 126-127, 176); iki başkentte de kentin dışında kalmakla beraber sanayi yerleşmeleri akılcı, bilimsel yöntemlerle tasarlanmıştır.

- Bilimsel tasarım yöntemleri mimari üründe sadeleşmeyi (bkz. s: 127-128, 176) getirmiştir. Paris ve Ankara'da devrim mimarlığı yalın cepheler, saf geometrik biçimler ve kütle hareketleri ile biçimlenmiştir.

- Mimari ürün yaratmada bilimden yararlanma (bkz. s: 128-130, 176) hem biçim hem de yapım yöntemi ve malzeme alanında devrim yapmıştır. Bilimsel gelişmelerle tasarlanan bu tür binalar Paris ve Ankara devrim mekanlarını biçimlendirmişlerdir.

Bu sonuçlar Türk Devrimi'ni Aydınlanma'nın tanımladığı evrensellik temelinde Fransız Devrimi ile birleştirmekte; iki devrimin biçimlendirdikleri devrim başkentlerini de düşünce, eylem ve mimari ürün boyutlarında ilişkilendirmektedir.

Türk Devrimini Fransız Devrimi ve Aydınlanması'ndan ayıran özellik, Türkiye'nin geç Aydınlanma ülkelerinden olmasıdır. Avrupa'da İngiltere ve Fransa önderliğinde başlayan Aydınlanma Devri, Alman-Prusya ve Rus Aydınlanması ile devam etmiştir. Bu iki ülkede aydınlanma öncülerden farklı olarak "aydınlanmış despotlar" olarak nitelenen monarklar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu açıdan Türk Aydınlanması devrimci kadro ile hayata geçirilen bir hareket olduğundan, faz kaymasının da gösterdiği gibi, bir geç Aydınlanma olarak tanımlanmaktadır.

Bununla birlikte Türk Devrimi'nin geç Aydınlanma ülkelerinden devrimin hedefi ve niyeti doğrultusunda ayrılmaktadır. Aydınlanmış despotlar ülkelerinde Aydınlanma'nın kazanımlarını yerleştirmek istemişler ancak halkın bu kazanımlar dahilinde özgürleşmesi ve ilerlemesine engel olmuşlardır. Türk Devrimi bu açıdan kendine özgü bir tutum sergilemektedir. Fransa'da halkın zorla elde ettiği

özgürlükleri devrimci kadro belli bir proje çerçevesinde kendi eliyle halkına sunmuştur. Hem Fransa'daki gelişimin hem de Rus Aydınlanması'nın olumlu yönlerini Türk Devrimi kendi bünyesinde birleştirmiş; şartların tanımladığı ve akılcı-gerçekçi bir kadronun hayata geçirdiği kendine has bir hareket olarak tarihte yerini almıştır.

KAYNAKLAR

Akalın, Ş. H., 2005. Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Akarsu, B., 1998. Fesefe Terimleri Sözlüğü, İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi, İstanbul.

Akay, A., 2000. Aydınlanma Üzerine: Eski ve Yeni Etkiler, *Toplumbilim,* **11**, 145-151.

Aktay, Y., 2002. Modernizmin Aydınlanma Vehmi, *Toplumbilim,* **11**, 103-112.

Alsaç, Ü., 1976. Türkiye'deki Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi, İ.T.Ü. Yayımlanmış Doktora Tezi, KTÜ Trabzon.

Anderson, P., Modernlik ve Devrim, *Toplumbilim,* **11**, 121-130

Arel, A., 1975. Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi, İstanbul.

Arıtan, Ö., 2005. Erken Cumhuriyet Döneminde Sümerbank Yerleşkeleri, İdeolojik-Mekansal Bir Okuma, *Arredamento Mimarlık,* **176**, 102-109.

Aslanoğlu, İ. N., 1980. 1923-1938 Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Ortam Değişimi ve Mimarlığa Yansıması, İ.T.Ü. Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul.

Augé, Gillon, Hallier-Larousse (ed.), 1968. Nouveau Petit Larousse, Librairie Larousse, Paris.

Bauman, Z., 1996. Yasa Koyucular ile Yorumcular, Metis Yayınları, İstanbul.

Baykam, B., 1999. Maymunların Resim Yapma Hakkı ve Duchamp Sonrası Krizi, Literatür Yayıncılık, İstanbul.

Benk, A., 1992. Büyük Larousse Ansiklopedi ve Sözlüğü, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Berman, M., 2002. Katı Olan Herşey Buharlaşıyor, İletişim Yayınları, İstanbul.

Bozdoğan, S., 2002. Modernizm ve Ulusun İnşası, Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür, Metis Yayınları, İstanbul.

Bükülmez, C., 2000. 1930'larda Arkitekt Dergisinde Mimari Metinler, *Yüksek Lisans Tezi,* İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Cain, F., 1994. *L'Affaire Dreyfus* [online]. [Accessed 16th May 2005]. Available from World Wide Web:

< http://judaisme.sdv.fr/perso/dreyfus/affaire.htm>

Caratini, R., Caratini, F., 1976. Encyclopédie Universelle Bordas, Bordas, Milan.

Cassirer, E., 1979. The Philosphy of the Enlightenment, Princeton University Press, New Jersey

Cassirer, E., 2000. Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi, *Toplumbilim*, **11**, 37-49.

Cengizkan, A., 2002. Ankara 1924-25 Lörcher Planı: Bir Başkent Tasarlamak ve Sonrası, *Arredamento Mimarlık,* **151**, 116-132.

Cevizci, A., 2002. Aydınlanma Felsefesi Tarihi, Ezgi Kitabevi, Bursa.

Çiğdem, A., 1993. Aydınlanma Düşüncesi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Çiğdem, A., 1997. Bir İmkan Olarak Modernite, Weber ve Habermas, İletişim Yayınları, İstanbul.

Çiğdem, A., 2000. "Şimdi" Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?, *Toplumbilim,* **11**, 91-94.

Çotuksöken, B., 2000. Düşünme ve Dil Bağlamında Aydınlanmacı Özne, *Toplumbilim*, **11**, s. 141-144.

Durand, J-N.L, 2000. Précis of The Lectures on Architecture : With Graphic Portion of The Lectures on Architecture, Getty Research Institute, Los Angeles.

Estin, C. ve Laporte, H., 2004. Yunan ve Roma Mitolojisi, Tübitak Yayınları, Ankara.

Etlin, R., 1994. Symbolıc Space – French Enlightenment Architecture and Its Legacy, University of Chicago Press, Chicago.

Evren, B., 1998. 20'li Yılların Bozkır Kasabası Ankara, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Foucault, M., 2000. Aydınlanma Nedir? (1991), *Toplumbilim,* **11**, 69-76.

Giddens, A., 2004. Modernliğin Sonuçları, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Giritli, İ., 2006. Manevi Mirasım Akıl ve Bilimdir, *Cumhuriyet Bilim ve Teknoloji, **1029**,* 3.

Göka, E., 2000. "Güç İlişkileri" Açısından "Aydınlanma", *Toplumbilim,* **11**, 113-119.

Heynen, H., 1999. Architecture and Modernity, A Critique, The MIT Press, Massachusetts.

Hitchcock, H-R., 1958. Architecture, Nineteen and Twentieth Centuries, Penguin Books, Suffolk/Bradford.

Hooker, R., 1999. *Humanism website* [online]. [Accessed 24th November 2006]. Available from World Wide Web:

< http://www.wsu.edu/~dee/REN/HUMANISM.HTM>

« J'Accuse . . . ! » Émile Zola. 100ème anniversaire : 13 janvier 1898. 1998 [online]. [Accessed 17th June 2006] Available from World Wide Web:

< http://www.geocities.com/CapitolHill/3788/zola01.html>

Jansen, H., 1937. Ankara İmar Planı, İstanbul.

Kaygı, A., 2003. Batılılara bile felsefe öğrenmeleri konusunda yardım edebiliriz, *Hürriyet Gösteri Dergisi*, **251**, 88-89

Kant, I., 1984. Seçilmiş Yazılar (Derleyen: Bozkurt, N.), Remzi Kitabevi, İstanbul.

Kant, I., 2000. "Aydınlanma Nedir?" Sorusuna yanıt (1784), *Toplumbilim,* **11**, 17-21.

Karabekir, K., 2001. Sanayi Projeleri – Ülkümüz Kuvvetli Bir Türkiye'dir, Emre Yayınları, İstanbul.

Kayhan, A., 2000. Aydınlanma ve J.-J. Rousseau, *Toplumbilim*, **11**, 57-68.

Kellerman, F. D. (ed.), 1981. New Webster's Dictionary of the English Language, Delair Publishing Company, USA.

Kili, S., 2000. Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Ö., 2002. Tarihsel Süreç İçerisinde Evrensellik Düşüncesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* **3**, 154-197.

Kömeçoğlu, U., 2000. Eleştierel Kant'ı Eleştirememek, *Toplumbilim,* **11**, 135-139.

Ledoux, C.N., 1971. L'oeuvre Et Les Rêves De Claude-Nicolas Ledoux, Ledoux et Son Temps par Yvan Christ; Ledoux et Notre Temps, par Ionel Schein; Notes et Légendes par Jacques Ohayon, Editions Chêne, Paris.

Ledoux, C.N., 1983. Architecture de C.N. Ledoux, Princeton Architectural Press, New Jersey.

Mautner, T. (ed.), 1999. Dictionary of Philosophy, Penguin Books, London.

Mendelssohn, M., 2000. "Aydınlanma Nedir?" Sorusu Üzerine (1784), *Toplumbilim,* **11**, 13-15.

Örmecioğlu,H. T., 2003. 1850-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Köycülük Çalışmaları ve Numune Köyler, Yüksek Lisans Tezi, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Özer, B., 1963. Rejyonalizm, Üniversalizm ve Çağdaş Mimarimiz Üzerine Bir Deneme, İTÜ Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul.

Özer, B., 1989. Fransız Devrimi ve Mimarisi, *Yapı,* **90,** 33-48.

Rosenau, H. (ed.), 1953. Boullée's Treatise on Architecture, Alec Tiranti, London.

Said, F. W., 1995. Entelektüel, Sürgün Marjinal Yabancı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Schmidt, J., 2000. Aydınlanma Neydi? (1992), *Toplumbilim,* **11,** 23-36.

Tankut, G., 1993. Bir Başkentin İmarı, Ankara 1929-1939, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

Tekeli, İ., 1998. Atatürk Türkiye'sinde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması, *Arredamento Mimarlık,* **107**, 61-63

Timuçin, A., 2000. Aydınlanma Düşüncesi, *Toplumbilim,* **11**, 51-56.

Timur, T., 1998. Osmanlı Kimliği, İmge Kitabevi, İstanbul.

Timur, T., 2001. Türk Devrimi ve Sonrası, İmge Kitabevi, İstanbul.

Tümer, G., 2005. A. H. Tanpınar ve Mimarlık, *Arredamento Mimarlık,* **176**, 89-96.

Tümer, G., 1998. Cumhuriyet Döneminde Yabancı Mimarlar Sorunu, Mimarlar Odası İzmir Şubesi Yayınları, İzmir.

Vale, L. J., 1992. Architecture, Power and Identity, Yale University Press, New Haven & London.

Yavuz, H., 1996. Osmanlılık, Kültür, Kimlik, Boyut Yayın Grubu, İstanbul.

Yürekli, H. ve F., 2002. Cumhuriyet'in Mimarı: Seyfi Arkan, *Arredamento Mimarlık,* **147**, 98-105.

Yürekli, H. ve F., 2005. Türk Evi, Gözlemler – Yorumlar, Yapı Yayın, İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

17 Haziran 1969 tarihinde Oslo Norveç'te doğmuştur. 1988'de Özel Notre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi'ni bitirmiştir. 1994'te Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü'nden mezun olmuştur. 1998'de aynı üniversitenin Fen Bilimleri Enstitüsü Bina Bilgisi Yüksek Lisans programını tamamlayarak Yüksek Mimar olmuştur. 2000 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Bina Bilgisi'nde doktora programına başlamıştır. Halen İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Çok iyi derecede Fransızca ve İngilizce bilmektedir.

A. Meltem BASLO